

Leids Jaarboekje 2024

VERENIGING OUD LEIDEN

Leids Jaarboekje

2024

Jaarboekje

voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken

2024

HONDERDENZESTIENDE DEEL

HISTORISCHE
VERENIGING OUD LEIDEN

Inhoud

7	Voorwoord
8	Olga van Marion, Diesrede 2023: Hoe ‘Leids’ zijn de Leidse liedboekjes?
28	Chrystel Brandenburgh, Edwin Orsel en Dick de Boer, Graven en stenen in het vroege Leiden
48	Piet van der Plas, Graaf Floris V en de veertig ridders
56	Rudi van Maanen, Foy van Brouhoven en Jan van Hout, samenwerkende tegenpolen
74	Els de Baan, Zwarte kleren en groeiende kragen – Wat dragen welgestelde Leidse burgers rond 1574?
92	Sarah Moine, Wazige lijnen – Een ongebruikelijke verbeelding in handschrift van het Beleg van Leiden
106	Ruud Bruijns, De Leidse gemeentearchivaris Charles M. Dozy en het Walen-monument in New York
122	Cor de Vries, Lucretia van Merken en <i>Het beleg der stad Leyden</i>
140	Jan Luitzen en Wim Zonneveld, De Leidse veldsportpioniers, 1875-1897
162	Paul Bordewijk, Arie de Jong en Jan Marinus Wiersma, 125 jaar sociaaldemocratie in Leiden in twaalf fragmenten
184	Jan de Vetten, Een valse start? – De start van de Tour de France in Leiden in 1978
208	Kroniek van Leiden over 2023
228	Erfgoednieuws
249	Over de auteurs
251	Historische Vereniging Oud Leiden bestuur en commissies
255	Historische Vereniging Oud Leiden bedrijfsleden

Voorwoord

Herdenken geeft betekenis aan wat geweest is. Het is een blijk van de bereidheid om kennis te nemen van het verleden en om daarop te reflecteren. Het biedt de mogelijkheid om de eigen tijd beter te begrijpen en om beter voorbereid te zijn op de toekomst. Dit jaarboek staat stil bij gedenkwaardige momenten en personen uit het Leidse verleden.

Het meest in het oog springt het Ontzet van Leiden, dit jaar 450 jaar geleden. De periode van de belegering en de bevrijding van de stad in 1574 krijgt zowel aan de binnen- als aan de buitenkant aandacht. Vanaf de omslag kijkt een moderne versie van Magdalena Moons de lezer uitdagend aan. Moons speelt als heldin van het Ontzet de hoofdrol in het toneelstuk *Het beleg der stad Leyden*, geschreven ter gelegenheid van het tweede eeuwfeest van het Ontzet, in 1774. De woelige jaren van de zestiende eeuw staan verder beschreven in een dubbelportret van twee bekende tijdgenoten, een bijdrage over destijds modieuze klederdracht, en een artikel dat geheel is gewijd aan een bijzondere object in de collectie van Museum De Lakenhal.

Nog twee jubilea dienen zich aan in 2024: het is dit jaar vierhonderd jaar geleden dat emigranten uit Leiden betrokken waren bij de stichting van New York; en de oprichting van de Leidse SDAP-afdeling ligt 125 jaar achter ons.

Evenzo verspreid over de eeuwen zijn de overige onderwerpen. Het ontstaan en de vroegste geschiedenis van de stad mag zich

verheugen in hernieuwde belangstelling. De lezer maakt kennis met een middeleeuwse boer uit Veur die het tot ridder schopte. Zes eeuwen later keert het dorp Veur terug als de bakermat van de veldsporten cricket en voetbal in de regio. Meer sport komt aan bod in een bijdrage over de start van de Tour de France in 1978. Traditiegetrouw gaat de Diederde van vorig jaar aan het geheel vooraf.

Tradities zijn er ook om mee te breken. De redactie neemt afscheid van de 'Bibliografie van Leiden en omgeving' die ons jaarboek sinds 1992 heeft gesierd. Voor een cumulatief en bovenal vollediger overzicht van relevante literatuur wordt gewerkt aan een duurzaam digitaal alternatief. Onze dank gaat uit naar Ingrid Pot-Noordman, voor de vele jaren dat zij de bibliografie heeft samengesteld. Dank ook aan Miep Smitsloo-de Graaff en aan Ruud Paauw. Na een kwarteeuw leveren zij hun laatste 'Kroniek van Leiden' en geven zij het stokje door aan een nieuwe groep kroniekschrijvers.

In dankbaarheid denken wij tot slot terug aan Liesbeth van Soest-Zuurdeeg, oud-bestuurslid en sinds 2007 Lid van Verdienste van de Vereniging Oud Leiden. Ook als kroniekschrijver van Leiden heeft zij op menig *Leids Jaarboekje* haar stempel gedrukt. Op 30 mei is zij op 85-jarige leeftijd overleden.

Ed van der Vlist
Voorzitter van de Redactiecommissie van het *Leids Jaarboekje*

Schaatsende studenten op het Rapenburg voor het academiegebouw. Tekening in het album amicorum van Johannes van Amstel van Mijnden, ca. 1600. Koninklijke Bibliotheek, Den Haag.

DIESREDE 2023

Hoe 'Leids' zijn de Leidse liedboekjes?

Olga van Marion

Stedentrots is van alle tijden. Zingen over de eigen stad is ook altijd populair geweest, zeker in de jonge Nederlandse Republiek. Vroegmoderne boekdrukkers wisten handig in te spelen op de vraag naar liedboekjes bij een steeds koopkrachtiger geworden publiek. Er was een groeimarkt ontstaan van mensen die wel een paar stuivers konden besteden aan een verzameling herkenbare deuntjes over liefhebben, werken en pret maken in en rond de eigen stad. Met zo'n bundeltje viel goede sier te maken in gezelschappen en vooral door jongelui op vrijerspad. Er verschenen tientallen van dergelijke liedboekjes die we 'lokaal' noemen, dat wil zeggen ter plaatse uitgegeven bundeltjes gericht op een stedelijke doelgroep, met de stadsnaam in de titel en met liedteksten die geheel of gedeeltelijk zijn vervaardigd door plaatselijke dichters. Na het succes van de eerste uitgave, het *Aemstelredams Amoreus Lietboek* (1589), volgden in rap tempo herdrukken, uitgebreide versies en variaties, eerst binnen en daarna buiten Amsterdam. De boekjes kregen aantrekkelijke titels mee zoals het *Amsteldams Minneboekje*, het *Haerlemse Winter-Bloempje*, het *Medenblicker Scharre-Zoodtje*, *De Nieuwe Haagsche Nachtegaal*, het *Hoorns Vermaeck'lijck Treckschuytje* of

het *Delfs Cupidoos Schighje*.¹ Notenbalken waren overbodig, want de liederen waren contrafacten: ze konden worden gezongen op bekende wijsjes waarvan de melodie-naam boven de tekst van het liedje staat genoteerd.²

Welke liedboekjes uit de vroegmoderne tijd dragen de stadsnaam Leiden? Het zijn er drie: het *Leyts-Prieeltje* (1651), *Het Leydsche Vreugden-Hof* (ca. 1662) en *De Leytse Cupido* (1667).³ In deze bijdrage zullen we onderzoeken in hoeverre deze drie bundeltjes ook daadwerkelijk lokaal gekleurd zijn, in die zin dat de teksten van de liedjes zinspeelen op herkenbare situaties in de stad of de omgeving. Dat is in dit type zangbundeltjes namelijk lang niet altijd het geval. De topografische titel blijkt vooral deel uit te maken van een slimme verkoopstrategie, gericht op de plaatselijke 'nimphjes', 'Sangstertjes' of 'kunst-minnende Juffers', die in voorredes vleierend worden toegesproken. Van de liedjes zelf zijn er vaak niet meer dan één of twee te typeren als lokaal. Voorbeelden daarvan zijn het *Utrechts Zang-Prieeltjen* (1649), waarin niets Utrechts te bespeuren valt, of het *Nieuw Rotterdams Liedt-Boeck* (ca. 1657) dat niet meer dan één Rotterdams liedje bevat, gewijd aan de haven en het dertigtal brouwe-

rijen dat daar rondom te vinden is. Hoe zit dat met de drie Leidse liedboekjes?

Leyts-Prieeltje, ofte Cupidoos Zinn'licheyt (1651)

Het eerste bundeltje dat we hier onderzoeken, het *Leyts-Prieeltje* uit 1651, heeft nauwe banden met de stad.⁴ Het is afkomstig van de persen van de Leidse boekdrukker Philippe de Croy, werkzaam vanaf 1644, aanvankelijk in de Korte Diefsteegh en vervolgens aan de Langebrug in het pand 'de drie Flambouwen'. De titelpagina vermeldt als auteur Johan Zachariasz. Baron, die in veel van zijn liedjes zijn kenspreuk 'Aensiet het Ent' heeft verwerkt.⁵ Zijn geboortejaar is (nog) niet bekend, maar dat hij bij verschijning van zijn liedjes in 1651 als jong talent werd beschouwd, blijkt uit het drempeldicht bij zijn debuut uit 1651 dat hem een 'weet-gier'ge Letter-Setter' en 'jonck gejaert' noemt.⁶ In hetzelfde jaar had Baron zich al opgewerkt tot factor (artistiek leider) van de Leidse rederijderskamer Liefde es 't Fondament, waarvoor hij toneelopvoeringen en literaire wedstrijden organiseerde. In de jaren daarna zou hij zich verder ontwikkelen tot boekdrukker en toneeldichter, tot omstreeks 1674.⁷

We zien dat dit liedboekje geheel in lijn met de traditie mikt op het kooplustige, jonge stedelijke publiek, dat al op de titelpagina wordt aangesproken met 'de Leyts-Prieelsche soetertjes'. Deze grappige of soms ironisch bedoelde koosnaam 'soetertjes' keert vele malen terug, onder meer wanneer de dichter in het woord vooraf zijn 'Eersteling ofte een proef-stuckje' aanbiedt: 'Ey Soetertjes aen-vaert doch dit [...] aenghevaart hebbende,

smaect en hersmaect, leest en her-leest, laeft en her-laeft, boet soo U E. onderlinge Zang-liefde'.⁸ De jolige, studentikoze toon van de dichter Baron zal zich verderop in het bundeltje vaak vermengen met de gebruikelijke pastorale vleierijen; de toegezongen meisjes

Leyts-Prieeltje, ofte Cupidoos Zinn'licheyt (1651).

heten dan 'roemwaerde' nimfen, herderinnen 'vol van deuchden' of 'wond're Venus dieren'.

Toch bevat het *Leyts-Prieeltje* ook een aantal interessante, lokaal gekleurde bijdragen: vijftien van de 68 in totaal. Van deze vijftien beschrijven er acht het turbulente leven in en rond de stad, van drinkende schutters en bedelaars tot kaatsende, schaatsende en vrijende jongeren. De overige zeven liedjes vormen gezamenlijk een kleine stadsopera over Leidens Beleg en Ontzet, waarover elders is geschreven.⁹ We beginnen midden in de stad met een schandaal: een huwelijks-crisis in hogere kringen.

Reuring om een scheiding

Het eerste lokale lied in het *Leyts-Prieeltje*, 'Klacht van A.H. over syn wrede Huysv. I. de la C.',¹⁰ wrijft zout in de wonde van het huwe-

lijksleed dat drie jaar eerder, in 1648, breed was uitgemeten in een soort pamflettenstrijd. Midden in het conflict stond Johanna de la Court (1620-1678), dochter van de bekende lakenreder Pieter de la Court en Jeanne des Planques. Zij wenste officieel een einde te maken aan haar ongelukkige huwelijk met Adrianus Heereboord (1613-1661), hoogleraar Filosofie te Leiden en groot drinkebroer, die te pas en te onpas de bereidheid toonde tot verzoening met zijn vrouw, maar die nooit zijn liederlijke gedrag aanpaste. Toen Johanna de la Court bijval kreeg van haar vader Pieter, dreigde het conflict zodanig uit de hand te lopen dat het stadsbestuur boetes in het vooruitzicht stelde voor iedereen die zich met het conflict bemoeide in 'eenige argerlijke, injurieuse off seditieuse boucxkens', 'liederkens', of 'schandeleuse gedichten'.¹¹

Portretten van Adriaan Heereboord en Johanna de la Court. Tekeningen door Pieter Cornelisz. van Slingelandt. Rijksmuseum, Amsterdam. Leyts-Prieeltje, ofte Cupidoos Zinn'licheyt (1651), p. 35-36.

Hoog tijd dus voor een lied in het *Leyts-Prieeltje*. Het heeft de vorm van een 'Klacht' vanuit het standpunt van Adrianus Heereboord, die zijn vrouw Johanna de la Court voorstelt als een 'Bos-wreede Tijgerin', 'Geen Engel, maer een Duyvelin', 'Vernielster van ons gulde-Echt' en 'Schenster van goet leven'. Geen wolf of leeuw of wilde beer was ooit zo wreed als zij, met haar 'Helsche-Tygers aert'. Van haar trouwbelofte is niets meer over. Adrianus schildert zichzelf af als slachtoffer, 'gansch af-geslooft' en in tranen om zijn vrouws 'hoochmoedich waenen', nu ze hem gebroken heeft achtergelaten. Hij dwaalt 'schier sinloos' rond, wachtend op de dood en de vereniging met hun eerder overleden kinderen in de hemel:

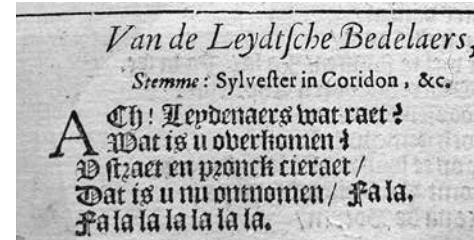

*Hier lech ick als gansch af-geslooft,
Woedende in myn traenen,
(O ghy, die glans en eer verdooft,
Door het hoochmoedich waenen,
Kom siet u tweede-Ziel, u Man,
(Waer ghy geheel zijt oorsaek van)
Klaegend', schier sinloos dwaelen,
Doch: troost hem met dien Oogen-troost,
Die uyt dees ramp myn lieve kroost,
Gehaelt heeft: in syn Zaelen.*

Een klaagliedje zoals dit zal niet opgevat zijn als een serieuze bijdrage aan de pamfletten-strijd die de stad tot dan toe in de greep had gehouden. Het is eerder een spotlied op de aan lager wal geraakte hoogleraar Heereboord, die nog dagelijks dronken op straat te vinden was en daar menigeen voor de voeten liep. Dat deed hij in elk geval nog bij verschijnen van het *Leyts-Prieeltje* in 1651, want hij zou pas tien jaar later, op 47-jarige leeftijd, overlijden en worden begraven in de Pieterskerk.

Bedelaars, schutters en lieden van buiten

Het is niet alleen kommer en kwel in het *Leyts-Prieeltje*. In het dagelijks leven gaat het er vrolijk aan toe, zeker als het gaat om afwijkend of liederlijk gedrag van stadsgenoten. Zo worden de lokale armoedzaaiers tentoongesteld in het liedje 'Van de Leydtsche Bedelaers'.¹² Binnen het Leidse 'gilde' van bedelaars blijken nieuwe kansen te zijn ontstaan. De twee meest succesvolle schoolmeesters 'Roomwaerde Augustijn' en 'Maey vol Heyl'ge schijn' zijn namelijk met de noorderzon vertrokken. Zonder deze pronksieraden van de stad kunnen de overige arme drommels nu gelukkig met minder bedelaars de pot verdelen: de half-gekke 'Rijcken Pachter' die nu nog resoluter zal dansen, evenals de 'Dwerch-Broeck Capiteyn' en 'Half-vis half-vleys' die zich goed weet 'te loeren', de arme 'Mans-Palulle' die zelfs zijn hoed wil verkopen, 'Holladi' die om 'Vleys-sop' loopt en ten slotte 'Samtje' en 'Jantje' die zingen en voordragen wat je maar wilt om aan geld te komen:

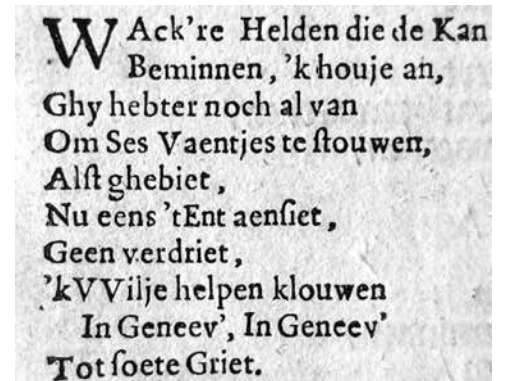
*Oorlof aen u te saem,
Aen u ghy Bedel-sacken,
Ick wil u naem en faem,
Int minsten niet bevlacken,
Fa la, Fa la &c.*

Ook met de Leidse schutters wordt in het *Leyts-Prieeltje* de spot gedreven. Het vrolijke

Bedelaars. Gravure door Adriaen Matham, ca. 1640, naar een schilderij van Adriaen van de Venne. Rijksmuseum, Amsterdam.

drankliedje 't Leydtsche Blaeu-Vaendel'¹³ vertelt over de helden van het Blauwe Vendel, die, wanneer ze voor hun wachtdienst 's avonds de betaalde stadswakers aflossen, veel meer houden van 'de Kan' dan van wachtlopen, liever een pijpje roken dan hun ronde doen en hun tijd bij voorkeur doorbrengen met kaarten in de kroeg. De schutters voelen zich 'Het puyckje van de Stadt', maar als je ze nodig hebt, moet je ze zoeken waar het nobele nat is, in 'Geneev', bij zoete Griet:

*Wack're Helden die de Kan
Beminnen, 'k houje an,
Ghy hebter noch al van
Om Ses Vaentjes te stouwen,
Alst ghebiet,
Nu eens 'tEnt aensiet,
Geen verdriet,
'k Wilje helpen klouwen
In Geneev, In Geneev'
Tot soete Griet.*

Niet alleen de eigen inwoners, ook de burgers en boeren van buiten Leiden krijgen de

Zilveren schutterspenning, 1646. Museum De Lakenhal, Leiden.

wind van voren. In het liedje 'De Blauwe Key-steen' heeft de Blauwe Steen in het wegdek van de Breestraat een eigen stem gekregen als 'Ick Hans-key'.¹⁴ Er valt niet te tornen aan zijn gerechtelijke autoriteit, aan wie iedereen die de Sleutelstad bezoekt zich dient te onderwerpen, van de 'Koeck-eeters' uit Amsterdam en omstreken, de 'Kiel-schieters' uit Rotterdam en de 'Ove-Kruypers' uit Den Haag tot de 'Gapers van der Gouw' uit Gouda, de 'Woertse vermeters' uit Woerden en de 'Kalfschieters' uit Delft:

*Laet mijn Naem vry brommen,
Door het gansch gewest,
Die't recht kan krommen,
Met blommen van de vest,*

*Vero probatum est,
Nu komt omraet,
Eert wert te laet
By die sal doen sijn best.*

Vrije tijd van de Leidse jeugd

De laatste vier lokaal gekleurde liedjes in het *Leyts-Prieeltje* zijn amoreuzer van aard. We krijgen te horen hoe jongens en meisjes in het midden van de zeventiende eeuw hun vrije tijd met elkaar doorbrengen. Alle activiteiten zijn nadrukkelijk in en rond Leiden gesitueerd.

Allereerst het zogeheten 'kweesten': 's avonds nog even langsgaan bij een geliefd meisje thuis. In het liedje 'Yets komter in myn gedachten soo aerdich' beschrijft de ik-figuur in geuren en kleuren hoe hij op een mooie avond door de Leidse binnenstad wandelt om zijn 'hertje' een bezoek te brengen in haar slaapkamer.¹⁵ Wanneer hij de Breestraat oversteekt en de Blauwe Steen begroet, is het daar een drukte van belang, 'Heer wat een geswier', 'men bluster syn brant, En Cupido speelter'. Maar het is zaak op tijd op het Rapenburg bij zijn 'beminde Amaril' te zijn, voordat de klok tien uur slaat. Deze naam Amaril is een veelgebruikte meisjesnaam in liefdespoëzie. We hoeven er dan ook niet vanuit te gaan dat er werkelijk een Amaril of Amaryllis aan de gracht heeft gewoond. De ik-figuur zoekt op de tast de ingang van het huis waarin hij al vaker, 'so menighe Nacht', zijn lust bevredigd heeft en ja hoor – haar kaars brandt, hij vindt haar kamer en glijdt bij haar het bed in: 'Dats wip met een snapje al nevens haer sy'.

Meisjes bespieden, wijn drinken, 'schroe-

ven', 'klossen', 'ticktacken' en spelen op de 'Kaets- en Mali-baen' bieden bij uitstek kansen om te flirten, blijkt uit het liedje 'Ha! Jeucht wat hebje al pleysier'.¹⁶ In hoog tempo worden tientallen activiteiten opgesomd die allemaal in de 'vrye eenicheyt hier buyten' kunnen plaatsvinden, waar 'de Min uyt u Jeucht wil spruyten':

*Daerje vinckt, daerje vist, daerje peurt,
Daerje zaeyt, daerje plant, daerje pluckt,
daerje wijt,*

Daerje kolft, daerje sleet, daerje glijt, daerje rijt,

Het kaatsspel is alleen voor jongemannen weggelegd, maar zij doen voor de dames in de galerijen langs de kant extra hun best:

*Dit heeft by u sy beurt,
De Kaets, en Mali-baen,
Staet u oock wonder aen,
Ha! Leytsche-Helden, van't Neck-Sluisje
Masten tot Cupidoos-Buysje.*

Een Leidse kaatsbaan met plavuizen vloer en een open galerij voor het publiek. Gravure door Chrispijn van de Passe in Nieuwen ieuht spiegel (ca. 1620).

'Ys-Vreucht'. Leyts-Prieeltje, ofte Cvpidoos Zinn'lichey (1651), p. 112.

Winters vermaak vinden we terug in het liedje 'Ys-Vreucht' over de pret die de Leidse jeugd beleeft op de Oude Rijn en de Vliet, al toerend naar Leidschendam, de Kaag, Leiderdorp of Warmond.¹⁷ Op de houtsnede bij dit liedje – de enige illustratie in het *Leyts-Prieeltje* – zien we twee jongelui met behulp van een ladder gered worden uit een wak, maar zoiets komt in dit liedje helemaal niet voor. Een jongen probeert een meisje over te halen om samen het

ijs op te gaan, met de schaats of met de slee, langs allerlei plaatsen om even te ontspannen:

*Sa, sa, Soet-Vraghje wilt niet vresen,
Kom dats naer't Schou, of naer de Vrient,
Wilt ghy maer by't Pis-hoeckje wesen,
Of gins naer Speertjes, sootje dient,
Ten Dam, of Kaegh, Kom benje graegh,
Naer Leyderdorp, of Warmont soet gesleet,
Ha! frisse Jeucht u lusjes dus besteeet.*

Het laatste lokale liedje in het *Leyts-Prieeltje* voert ons naar het Steenshuur. Daar is het een komen en gaan van vrijende paartjes in 'Heer! hoe helder schijnt het Maentje'.¹⁸ Margriet en Piet vormen samen het 'puyckje van de Vliet', Antje en schele Joosje het 'recht paertje van de Min' en Claes is 't roem van't Steenscheurs-strant'. Toch hebben deze jongelui alle roem te danken aan hun bedrevenheid in het 'veechen', 'ryen' en 'soet steecken':

*Gort wat kan Claes, Hoofse-streecken,
Ey siet hy leertse met, verstant,
En die houwen van't soet steecken,
't Is oock 't roem van't Steenscheurs-strant,
Siet Frans, En Hans,
Srijcken: yder is een lans,
Siet Frans, En Hans,
O! die weeten van den dans.*

Lokale kleuring?

Met maar liefst vijftien liedjes die inspelen op de geschiedenis van Leiden en het dagelijks leven in de stad is het *Leyts-Prieeltje* zeker een lokaal liedboekje te noemen, al gaat het om niet meer dan 22 procent van het geheel. De zeven liedjes over Leidens Beleg en Ontzet die gezamenlijk een kleine stadsopera vormen, zijn elders beschreven. Hierboven hebben we gezien dat er vier maal de draak wordt gestoken met medeburgers, van ruziënde echtgenoten tot bedelaars, schutters en lieden van buiten de stad. Verder hebben we viermaal kennis gemaakt met het gedrag van plaatselijke jongelui die zich op vrijersvoeten begeven, van wandelen naar een slaapkamer op het Rapenburg,

uitsloven op de kaats- en maliebaan, schaatzen en sleeën op het ijs tot flaneren langs het Steenshuur. Verder is er in dit bundeltje vooral veel 'Cupidoos Zinn'lichey' te vinden, zoals de ondertitel luidt.

Het Leydsche Vreugden-Hof (ca. 1662)

Ook het tweede liedboekje, *Het Leydsche Vreugden-Hof*, presenteert zich als een Leids product, al valt niet na te gaan wie de drukker is, aangezien er geen titelpagina is overgeleverd.¹⁹ De naam van de dichter is wel te achterhalen: hij ondertekent met 'J.B.' of zijn kenspreuk 'Rust brengt vrede', met als variatie 'Rast brengt Weevers Vreeden'. Bovendien heeft hij in een van de liedjes de letters van zijn naam verwerkt door er een naamdicht ofwel acrostichon van te maken: 'Jacob Brugge'.²⁰

Zijn boekje is echt een *Vreugden-Hof*. Het begint meteen al juichend met een lied over de intocht op 4 november 1659 van de jonge prins van Oranje, die in Leiden kwam studeren.²¹ Vanuit Den Haag was de bijna negenjarige vertrokken in zijn 'karos' en verder 'te paert' de stad in gereden, via het Noordeinde en de Breestraat, waar trommels en fluiten klonken, en voorts via het Steenshuur naar het Prinsenhof op het Rapenburg. Onder het gebulder van vuurwerk ('Het scheen Blixem en Donder') stonden duizenden langs de route om de jonge prins te zien:

*Hy reed voorby
't Stadhuys al langs de Straten
Met duyzende van lien:*

*Op 't Steenscheur vry:
Veel op haer Paerden zaten
Die hem nog wouden zien,
Wel thien en thien
Mael toond' hy kourtezyen
Aen de Burgers in 't gemein,
't Welk veel nog deed' verblyjen.*

De prinsgezindheid van de dichter straalt ook af van het voorjaarsliedje 'Mey-Gezang'

Het Leydsche Vreugden-Hof (ca. 1662), p. 3.

over het planten van een meiboom voor het Prinsenhof, waar de jonge prins van Oranje op dat moment zijn verblijf had genomen. Na het laatste couplet laat de dichter zijn gedicht 'Eer-Krans' volgen, 'gegeven aan de Helden van Nassouw', dat wil zeggen de 'Voor-Ouders' van de prins, aan wie 'dees Jongen Spruyt' zich moet spiegelen.²²

Trots op Leiden en omgeving voert echter de boventoon in dit liedboekje. De schoonheid van stad en ommelanden wordt geprezen tijdens wandelingen langs straten en markten en de poorten uit, naar Leiderdorp, Zoeterwoude, Voorschoten, Katwijk, Rijnsburg, Oegstgeest of Warmond. Zo is er 'Een Lied Gezongen over de heerlyke en vermaarde Stad Leiden',²³ dat vertelt hoe honderden Leidenaren, jong en oud, op fraaie zondagmiddagen eropuit trekken om zich te vermaken en 'wat neutjes' te 'kraken'. Onderweg blijken er allerlei soorten fruit te koop te zijn zoals 'Appelen van Oranje' en 'Zytroenen ook uit Spanje'. Wie wat sterkers begeert kan terecht in 't Munniken Bogaert' bij Leiderdorp, waar ze 'Goe Wyn en treff'lyk Bier' hebben, 'Toebak daer by' en gelukkig ook 'vier' (vuur), en waar je heerlijk onder de bomen kunt zitten en luisteren naar de 'droomen' van de bejaarde gasten daar. De coupletten van dit mooie lied eindigen telkens met de uitroep dat Leiden een 'pronk' is van Nederland:

*ô Leyden hoog vermaert
Door uw schoone Trekvaert
Gy zyt wel pryzens waert:
Den Koopman onbezwaert
Moet uw Lof mee versterken*

*Siet twee schoone Kruys-Kerken
Daer men roemt Godes werken,
Voor 't lest een pronk van 't Land
Is Leyden zeer playzant.*

Op een stralende dag is het volgens een ander lied²⁴ ook heerlijk om door klaverrijke velden vol vogels naar Oegstgeest te wandelen en dan langs korenvelden naar Rijnsburg, langs velden met 'Rogg' en Garst zeer overschoon' naar Noordwijk en vervolgens over het strand naar Katwijk aan Zee, waar je zeelieden aan het werk kunt zien en konijnen ziet hupsen door de duinen. Als je daarna de Rijn volgt, kom je via Valkenburg ten slotte uit bij de vrolijke drukte van het Haagsche Schouw:

*De Son stond in het Westen:
Dus quam ik voort getreen,
Van Katwyk op het leste
Doorgaens den Rynkand heen,
Door Valkenburg en 't Haegsche Schouw,
Daer veel nog domineerden,
't Scheen zonder druk of rouw.*

Wandelen over de markt en de kermis

Struinen door Leiden zelf wordt in *Het Leydsche Vreugden-Hof* ook zeer aanbevolen. Een buitengewoon kleurrijk tafereel krijgen we voorgeschoteld in 'Een klugtig Lied',²⁵ dat ons op een zaterdagavond meeneemt langs allerlei verkooppunten van vlees en vis in de binnenstad. Het is overal een drukte van jewelste, om te beginnen bij de stallen van de vleeshouwers in de Vleeshal in het stadhuis: 'Schapen, Kalfs-vleys by hoopen,

/ Koeijen, Ossen-Vleys zeer schoon'.²⁶ Wie dit allemaal te duur vindt, kan terecht bij de Pensmarkt daartegenover, waar penswijven hun waren verkopen en waar het krioelt van immigranten uit het Zuiden: 'Koopt giliaem en pieren. / Long en Lever zoo t'zamen: / In een schootel klein gesneen'. Tussen het goedkope orgaanvlees en de schapenkoppen door lopen jongens te gillen om een 'oortjen lever'. Vervolgens wandelt de ik-persoon naar de plek waar spek, ham, 'krapjes fraey gekookt', worsten, beuling en saucijsjes worden verkocht om daarna door de Maarsmansteeg koers te zetten naar de Vismarkt. Daar klinkt het luide geschreeuw van viswijven en een mannetje met 'zyn kraeg' (slachtafval):

*Vrienden hoord de Viswyfs baren:
Yder toond hem even graeg,
Of zy in een Dolhuys waren,
Roepen, Schreeuwen even staeg,
't Mannetje al met zyn kraeg:
Roept myn leste zootjen,
Heel goed Koop,
By den hoop,
Giet het in u schootjen.*

Het vrolijke 'Kermis-Lied' laat zien wat er allemaal te zien en te koop is tijdens een rondje over de kermis.²⁷ Elke nering blijkt een vaste plek te hebben. Zo vind je op de Hooglandse Kerkgracht kleding voor jong en oud, spiegels, moffen, brillen en kammen, maar ook Westfaalse hammen, die lekker smaken bij bier, terwijl in het Weeshuis schilderijen tentoongesteld zijn. Verderop op de 'Kooremart' staan de kousenkramen en daartegenover de hoedenverkopers en een

De Penshal tussen de Breestraat en de Langebrug. Tekening door Jacob Timmermans, ca. 1788. Erfgoed Leiden en Omstreken.

Italiaanse kwakzalver met heilzame balsem. In de 'Koorenbrugsteeg' kun je 'Gulde Water' kopen, suikergebak en glaswerk. Allerlei soorten boeken liggen klaar voor liefhebbers 'op 't Stadhuis', terwijl richting de oude Houtmarkt veel aardewerk, porselein, kisten en kasten te koop zijn om er je huis mee in te richten, 'Gemaekt op 't nieuw manier, / Tot Burgers Huis verzier'. Buiten de Blauwe Poort staan de echte kermisattrac-

ties, zoals een paard dat door een hoepel springt, een hond die kan paardrijden, een goochelaar en een kleine vrouw van 'vyf vierendeel lang'. De wafelkramen in dit deel van de kermis hebben een dubbele functie: je kunt er niet alleen lekker eten, maar ook de liefde bedrijven:²⁸

*De Wafelkramen wel:
Staen nevens aen den ander,*

*Daer veel het Venus spel;
Soo speelen met malkander:
En neemen zoo haer keer.
d' Een op, en d'ander neer,
Lustig zoo leer om leer.*

Hierna volgt de Pieterskerkgracht, waar ketels en pannen staan uitgestald en blikslagers aan het werk zijn. Kramen met linnen staan er ook, terwijl op het kerkhof veel houtwerk, schoenen en stoelen worden aangeprezen en zoete koeken gehaald kunnen worden om een liefje mee te paaien. Ten slotte eindigt het rondje kermis bij de kwakzalvers op de Langebrug, die luidkeels zweren dat iedereen baat heeft bij hun middeltjes, 'Veel wormen in een glas'.

Lof op brouwers en wevers

Elke zichzelf respecterende stad heeft wel een loflied op het brouwersgilde. Wie kan bogen op een grote hoeveelheid brouwerijen binnen de muren, schept daar graag over op en dat leidt tot een soort literaire concurrentiestrijd: wie heeft de meeste en brouwt het lekkerste bier? Rotterdam mag dan pochen op zijn 30 brouwerijen, Leiden heeft er 22 volgens dichter Jacob Brugge, dat wil zeggen 'driemaal zeven: / Met een' en daar is hij erg trots op.²⁹ Alle namen zijn kunstig in de versregels verwerkt en passeren zo de revue, van 'Het Vergulden Schip', 'De Lely' en 'Den Os' aan de Nieuwe Rijn tot De Rode Eenhoorn aan de Hogewoerd, De Roden Leeuw aan de Oude Rijn, de Roskam en Het witte Hart langs de Haarlemmerstraat, Den wit Eenhoorn aan de Stille Rijn, Het Swarte Paert aan de Lange Mare, De Twee Sleutels aan de Oude Singel,

Een brouwerij aan de Oude Rijn. Detail uit Cornelis Engebrechtsz.'s portret van Dirck Ottens, 1518. Museum De Lakenhal, Leiden (bruikleen Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, Brussel).

Den Hazewind aan de Oude Vest, enzovoort. Het gaat niet alleen om een flink aantal, ze vrouwen ook het beste bier, volgens de dichter. Dát is het verschil met Rotterdam, dat 'pogt', en Weesp en Haarlem, die moeten 'swigen' (zwijgen):

*Wat pogt gy Rotterdam:
Of uw 's gelyk nooit quam;
Komt drinkt uit de Roskam,
Met een aenschouwt,
den wit Eenhoorn, en ook het Paert*

*Den dubbelde sleutel,
Sonder getreutel,
Is pryzens waerd.
Den Hazenwindgezwind,
't Fortuyn is wel bemind,
In 't Hart u lust wel vind:
Nop op het end,
Swigt Weezop Haerlem ook;
En maekt niet veel gespook,
U faem verdwynd als smook
't Is wel bekend:*

In het hieropvolgende 'Weevers Lof Lied' heeft de dichter zich nog meer kunnen uitle-

ven. Hij heeft van dit weversliedje een naam-dicht ofwel acrostichon gemaakt door de eerste letters van de coupletten samen zijn naam I-A-K-O-B-B-R-U-G-G-E te laten vormen, wat hij aankondigt met: 'Spelt in dit Lied myn naem eens uit'.³⁰ Triomfantelijk eindigen de coupletten telkens met de uitroep 'Hey den Wever spant de kroon' en dat doet vermoeden dat de dichter werkzaam is in of althans bekend is met het weversvak. Aan zes soorten stof die in Leiden worden gemaakt, zijn afzonderlijke coupletten gewijd, die achter-eenvolgens saai, grein, ras, fustein, laken en baai prijzen, omdat deze stoffen niet alleen

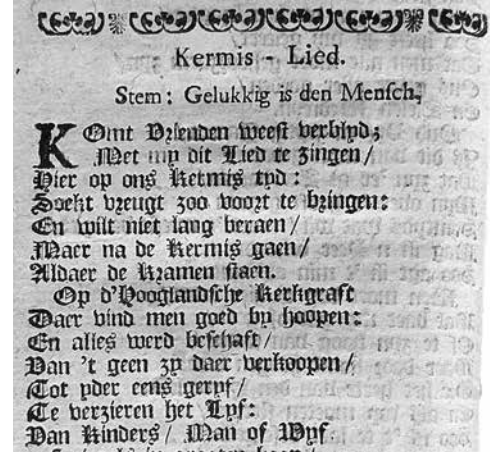
prettig zijn om te dragen, maar ook een sterke basis vormen voor werkkleding, glanzen als zijde, nauwelijks slijten en zeer gewild zijn als exportproduct, ook voor rouwkleding. Tot slot verdienen ook de groen-witte Leidse dekens alle lof, evenals de Leidse stof voor boezelaars, geliefd bij vrouwen in de wijde omtrek:

*Gy siet het Boezel in ons Lant,
Waer wy heenen gaen:
Men draegt 'er schier aen alle kant,
Yder heeft 'er aen,
t'Rotterdam of Gouda, 't Heekkenstam,
Delft daer na, 't Is zoo,
Schorten maekt men veel byloo
Voor de Maegden jonk,
Tot haer daeglyks pronk,
't Staet zeer wel en schoon,
Hey den Wever spant de kroon.*

'Gedenkt het Werk is zeer gering', besluit de dichter, maar wevers bekleden met hun werk wel 'Meenig vromig hert'. Daarom moet 'den Wever hoog' met dit loflied 'Kragtig na vermoog' worden toegezongen: 'Hey den Wever spant de kroon'.

Lokale kleuring?

Van de in totaal 35 liedjes in *Het Leydsche Vreugden-Hof* (ca. 1662) speelt een twaalf-tal zich af in en rond de stad Leiden, dus maar liefst 34 procent. Anders dan in het eerste bundeltje dat een aantal spotliedjes bevat, het *Leyts-Prieeltje* (1651), worden hier stad, omgeving en medeburgers de hemel in geprezen. Dat gebeurt vooral tijdens aantrekkelijk beschreven wandelin-

Leydsche Vreugden-Hof (ca. 1662), p. 62.

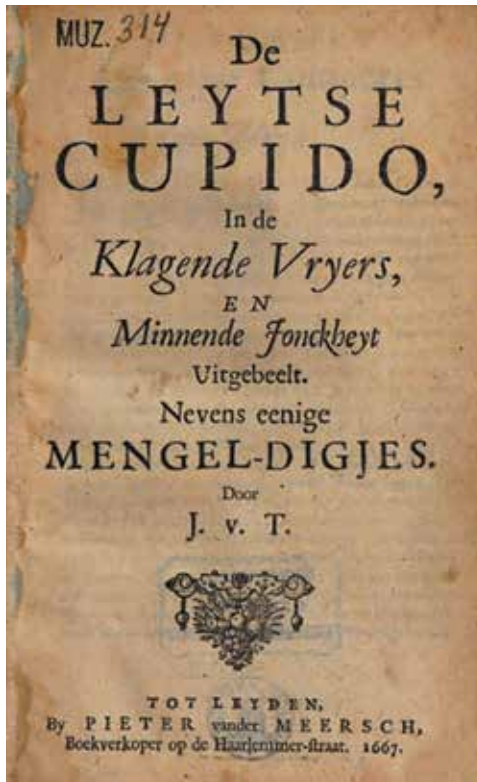
gen zoals die naar de intocht van de jonge prins van Oranje, naar de meiboom voor het Prinsenhof, de poorten uit door de weilanden richting de zee, door de stad over de markt, langs de kermiskramen en van brouwerij tot brouwerij. De schoonheid van dit alles staat centraal, met een knipoog naar vrijetijdsbestedingen in de kroeg, achter de wafelkraam of bij de 'Nimphjes' op het Steenschuur.³¹ Dit liedboek is een feest voor wie van Leiden en omstreken houdt. Het heeft zelfs oog voor de armoede in de stad en voor 'alle Menschen in deze bekommerlyken Tyd', voor wie er een fraai troostlied is gedicht.³² Een afscheidsliedje van een reislustige jongeman besluit de reeks Leidse liedjes op passende wijze.³³ De ik-persoon neemt de omgeving van Leiden nog eens gedetailleerd in zich op en benoemt daarbij alle omliggende dorpen, zodat hij die tijdens de jaren van zijn afwezigheid in zijn herinnering kan bewaren.

Spinsters en wevers. Schilderij door Isaac Claesz. van Swanenburg, 1594-1596. Museum De Lakenhal, Leiden.

De Leytse Cupido (1667)

Het derde en laatste Leidse bundeltje, *De Leytse Cupido*, is waarschijnlijk een poging geweest om het succes van de eerdere twee lokale liedboekjes te evenaren.³⁴ Het verscheen in 1667 als een van de eerste publicaties van de Leidse boekverkoper en boekdrukker Pieter vander Meersche, die zijn bedrijf begon in de Haarlemmerstraat, bekendheid verwierf met zijn grote bibliotheek en later actief zou worden als bestuurslid van het Leidse boekverkopers- en het boekdruk-

De Leytse Cupido (1667), titelpagina.

kersgilde.³⁵ Met *De Leytse Cupido* bracht Vander Meersche de jeugdpoëzie op de markt van een van zijn vrienden, een lokale dichter die schuil gaat achter de initialen 'J.v.T.' Het kostte niet veel moeite om te ontdekken dat dit Johannes van Toledo moet zijn, een Leidse vriend die in het voorwerk een 'Jongelingh' wordt genoemd.³⁶

De titel *De Leytse Cupido* geeft aan dat het om amoureuze poëzie gaat voor de jongelui van die tijd. Inderdaad bevat het bundeltje twee lange gedichten gewijd aan de liefde, 'De Klagende Vryers' en 'De Minnende Jonckheit'. Daarna treffen we teksten van liedjes aan, verspreid over de afdeling 'Minne-Digjes'. Ze zijn pastoraal van aard, gericht tot mooie, maar onvermurwbare vrouwen die als herderinnen worden voorgesteld. Uit de voorrede van het bundeltje blijkt dat de inhoud speciaal bedoeld is voor alle hopeeloos verliefde jongemannen bij wie het niet lukt het hart van hun aanbeden meisje te overen: "t Moet my jammren, dat gy onder so vele Meysjes niet eene kund de uwe maken'. Daarom biedt de dichter zijn kameraden met dit werk een 'voorspraak' (pleitbezorger) aan om hun zaak te bevorderen. De 'Soetigheid' in de gedichten en liedjes hoeft niet strijdig te zijn met 'zedigheid', wanneer je als jongeman 'des avonts fijn tijt met die soete Schepsels moet doorbrenghen.'

Het Leidse publiek verleiden met een leuke titel, dat hebben de twee vrienden Johannes van Toledo en Pieter vander Meersche als dichter en boekdrukker met deze uitgave gedaan. De inhoud heeft echter nergens specifiek iets met de Sleutelstad te maken, op twee korte observaties van de

ruïnes van het Romeinse fort Brittenburg na.³⁷ We treffen slechts in één van de liedjes een lokaal aspect aan, namelijk 'het Leitse boter-groen'. De woorden staan in het eerste couplet van 'Soete Juffertje, mijn leven!', dat gezongen kan worden op de populaire melodie 'Boliphemus aen de strande'.³⁸ De ik-persoon van dit liedje wil zijn meisje graag even zoveel kusjes geven als er lammetjes zijn die 'asen' (zich voeden) 'ende grasen in het Leitse boter-groen':

*Soete Juffertje, mijn leven!
'k Wil u geven so veel Kusjes tot een soen,
Als'er jonge Lammren asen,
Ende grasen in het Leitse boter-groen.*

*Kan ik u nog niet genoeg,
'k Sal'er voegen, soete Schaapje, so veel by,
Als'er in het Klaver buiten
Grasjes spruiten, Dianier vergeeft'et my.*

Typisch Leids is dit nauwelijks te noemen, want klaverrijke velden vol vee rondom een stad vormen een literaire gemeenplaats. Blijkbaar hebben we in het geval van *De Leytse Cupido* weliswaar te maken met een product van een plaatselijke uitgever, geschreven door een dichter die verbonden is met de stad, maar geenszins met een lokaal liedboekje wat betreft de inhoud. Boekdrukker Pieter vander Meersche heeft evenals vele collega's zoals die van het *Utrechts Zang-Prieeltjen* (1649) of het *Nieuw Rotterdams Liedt-Boeck* (ca. 1657) een product op de markt gebracht dat alleen op de titelpagina en in het voorwerk verwijzingen bevat naar de stad waar het ontstaan is.

Hoe Leids zijn de Leidse liedboekjes?

Maar liefst driemaal hebben zeventiende-eeuwse Leidse boekdrukkers producten op de markt gebracht die inspeelden op de vraag naar lokale liedboekjes bij vooral het jonge deel van de burgerij. De initiatieven kwamen van de kant van Philippe de Croy, de (onbekende) drukker van *Het Leydsche Vreugden-Hof* en Pieter vander Meersche. Deze ondernemers hebben met behulp van het literaire materiaal van bevriende auteurs zangbundeltjes samengesteld die veel gebruikt zullen zijn in gezelschappen binnen en buiten de stad, zoals familie- en vriendenkringen, maar vooral door jongelui die zingend indruk probeerden te maken tijdens afspraakjes of feesten. Van de Leidse dichters die materiaal hebben aangedragen, kregen enkelen de gelegenheid om met hun naam of initialen op de titelpagina's te verschijnen en hun bijdragen te ondertekenen of te voorzien van hun kenspreuk: de factor van een van de Leidse rederijderskamers Johan Zachariasz. Baron (I.Z. Baron, 'Aenziet het Ent'), de prinsgezinde dichter Jacob Brugge (J.B., 'Rust brengt vrede') en de bevriende dichter Johannes van Toledo (J.v.T.).

Inhoudelijk zijn lang niet alle liedjes te typeren als 'Leids'. Uit het onderzoek in deze bijdrage naar de 'couleur locale' in de drie bundels komt naar voren dat alleen delen van het *Leyts-Prieeltje* en *Het Leydsche Vreugden-Hof* daadwerkelijk situaties en locaties in en rond Leiden beschrijven. Daarbij gaat het om respectievelijk 22 procent en 34 procent van het geheel, wat betrekkelijk hoge percentages zijn in vergelijking met

andere Nederlandstalige lokale liedboekjes. In elk geval is het Leidse literaire erfgoed door deze twee zangbundels verrijkt met veel lokaal materiaal: behalve een kleine stadsopera een aantal spotliedjes op scheidende echtgenoten, schutters, bedelaars en mensen van buiten de stad, liedjes over kaatsende, schaatsende en vrijende jongeren, lofliederen op de jonge prins van Oranje,

overvolle markten, kermiskramen, 22 bierbrouwerijen en de allermooiste in Leiden geweven stoffen, en ten slotte wandelliederen over de prachtige omgeving buiten de poorten. Dit interessante materiaal zou zeker weer op muziek gezet moeten worden, liefst met behulp van de oorspronkelijke melodieën. Dan zal dit erfgoed weer toegankelijk zijn voor het zingende publiek.

Noten

1 Voor een overzicht: Louis Peter Grijp, 'De Rotterdamsche Faem-Bazuyn. De lokale dimensie van liedboeken uit de Gouden Eeuw', *Volkskundig bulletin* 18 (1992) 23-78.

2 De melodienamen zijn in de database van de Nederlandse Liederenbank terug te vinden. Zie: Louis Peter Grijp, *Het Nederlandse lied in de Gouden Eeuw. Het mechanisme van de contrafactuur* (Amsterdam 1991); Natascha Veldhorst, *Zingend door het leven. Het Nederlandse liedboek in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2009). Van de veertig meest gebruikte melodieën is een liedboek gemaakt: Margot Kalse en Olga van Marion, *Top 40 van de Gouden Eeuw*. 2 dln. (Leiden 2022).

3 De drie liedboekjes worden genoemd in: Marie Veldhuyzen, 'Oud-Leidse liedboeken en liederen', *Leids Jaarboekje* 60 (1968) 113-137. Voor onderzoek naar stedenlof in Leidse liederen, zie: Olga van Marion, *Van Jochem tot Jan. Stedenlof in liederen over Leidens Beleg en Ontzet* (3 Oktoberlezing 2016) (Leiden 2016).

4 I.Z. Baron, *Leyts-Prieeltje, ofte Cupidoos Zinn'licheyt. Cierlijck opgepronckt, ende omhelst met veel aengename vermaeckelijckheden, opgeoffert aen de Leyts-Prieelsche soetertjes* (Leiden: Philippe de Croy, 1651). Exemplaar Stadsbibliotheek Haarlem (thans Noord-Hollands Archief, Oude Boekerij), signatuur 86 A 22; scans en een transcriptie zijn te raadplegen via de Digitale Bibliotheek van de Nederlandse Letteren (DBNL).

5 Enkele liedjes in deze bundel zijn ondertekend door andere dichters zoals I.B. (met als kenspreuk Vliecht niet te hooch), I. Pietersz., L. Pietersz. en G. Alençon (Denckt op hier naer).

6 J.Z. Baron, *Rodaphnee ofte Persiaensche heldinne. Treur-spel. Op zijn spreuk: Aensiet Het Ent* (Leiden: Joris Abrahamsz. vander Marse, 1651).

7 Over Baron die begon als zetter, bedreven in de productie van drukwerk in oosterse talen, en die later op de Oude Varkensmarkt een eigen drukkerij begon met de fraaie naam 'Nieuwe orientaelsche boeck-druc-

kery', zie: Paul Hoftijzer, 'Aensiet het ent', *Nieuwsbrief Stedelijk Museum De Lakenhal* 2-2 (april 2008).

8 Baron, *Leyts-Prieeltje*, fol. *3v.

9 Olga van Marion, "'Belegeringh voor Leyden'" (1651), een stadsopera?', *Leidschrift* 39-2 (2024) 75-91.

10 Baron, *Leyts-Prieeltje*, 35-38. Op de melodie 'O soetgebloosde Daegeraet, &c.'

11 Voor een levendige beschrijving van deze affaire, zie: Ed van der Vlist, 'Een verstrooide brief van een verloren professor. Het eerwoord van Heereboord', *Nieuw Letterkundig Magazijn* 21 (2003) 40-48.

12 Baron, *Leyts-Prieeltje*, 77-79, ondertekend door L. Pietersz. Op de vrolijke fa-la-la-la-melodie van 'Sylvester in Coridon, &c.'

13 Ibidem, 88-90. Op de melodie van 'Maer lan wat Duyvel doeje hier, den &c.'

14 Ibidem, 100-102. Op de populaire melodie van Gerbrand Bredero's 'Arent Pieter Gysen, &c.'

15 Ibidem, 43-45. Op de melodie 'La Royaele, &c.'

16 Ibidem, 56-58. Op de melodie 'O eenich voetsel van myn leucht, &c.'

17 Ibidem, 112-114. Op de melodie 'Met recht mach ick mijn &c.' Enkele pagina's eerder staat het liedje 'Valckenburger-Marckt', dat echter nauwelijks lokale situaties beschrijft.

18 Ibidem, 114-116. Op de melodie 'Ach! Margrietje mijn voochdesje, &c.'

19 [Jacob Brugge], *Het Leydsche Vreugden-Hof* (z.pl., [ca. 1662]). Overgeleverd in twee exemplaren van verschillende edities: Koninklijke Bibliotheek Den Haag, signatuur 8 C 21, en Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO), signatuur LB 69923 portefeuille. Van beide exemplaren ontbreekt de titelpagina en van het Leidse exemplaar ook de eerste pagina's. Een transcriptie van het Haagse exemplaar, gemaakt door leden van de Historische Vereniging Oud Leiden, zal binnenkort te raadplegen zijn via de DBNL.

20 Volgens een van de liedjes is hij 23 jaar; als het liedboekje van ca. 1662 dateert, zou hij omstreeks 1639 zijn geboren. De website van ELO vermeldt als auteursnaam J. (Jasper) Cattenbaert, bekend van een politieke respons op de Leidse lakenreder Pieter de la Court de Jonge (die liedjes heeft bijgedragen aan 't Hoorns vermaeck'lijk treck-schuytje' (1663) onder de naam 'V.d.H.', Pieter van den Hove). Waarom ELO het liedboekje toeschrijft aan Cattenbaert is niet duidelijk.

21 [Brugge], 'Lof en Eer over het treffelyk Inhalen van den Jonge Prince van Oranje binnen Leiden, geschiet op den vierden dag van November, Anno 1659. Dewelke alhier ter Studie zal leggen in de Hoog-vermaarde Academie der voorsz. Stad Leiden' in: *Het Leydsche Vreugden-Hof*, 3-6. Op de melodie 'ô Paris wreet, &c.'

22 [Brugge], 'Mey-Gezang ter eeren van den Jonge Prince van Oranjen, over het Planten van den Meyboom, voor het Princen Hof' (op de melodie 'Bedroefden Harder ziet, &c.') en 'Eer-Krans, gegeven aan de Helden van Nassouw' in: [Brugge],

Het Leydsche Vreugden-Hof, resp. 10-13 en 13-16. Het Leidse exemplaar van *Het Leydsche Vreugden-Hof* bevat meerdere (oudere) meliëderen.

23 [Brugge], *Het Leydsche Vreugden-Hof*, 6-10. Op de melodie 'Onlangs ging ik spanceeren'.

24 [Brugge], 'Lestmaal als Phebus glans en held're stralen scheen, / Ging ik op myn vermaak, dus wandelen alleen' in: *Het Leydsche Vreugden-Hof*, 16-18. Op de melodie 'Ik ging op eenen morgen, &c.'

25 [Brugge], *Het Leydsche Vreugden-Hof*, 31-33. Op de melodie 'Wat mag goozen dog gebruyken'. Aan dit liedje is aandacht besteed in Peter Pot, *Arm Leiden. Levensstandaard, armoede, bedeling en bedeeden in Leiden, 1750-1854* (Hilversum 1995) 29.

26 Over de Leidse Vleeshal en Pensmarkt, zie Roos van Oosten, 'Een agglomeratie-effect: geclusterde vleeshouwers en 'leerlooiers' in middeleeuws Leiden', *Leidenmedievalists-blog* (12 juni 2020); Janna Coomans, 'De politiek van de vleeshal: stad, gilde, product en prestige in de Nederlanden (1280-1600)', *Leidschrift* 34-2 (2019) 49-70; over de Leidse (jaar) markten, zie: Ed van der Vlist, 'Negen eeuwen handel en wandel in Leiden' in: Eric Jan Weterings en Ed van der Vlist, *'Wie maakt me los?' Negen eeuwen markt in Leiden* (2^e druk, Leiden 1996) 21-44.

27 [Brugge], 'Kermis-Lied', in: *Leydsche Vreugden-Hof*, 62-65. Op de melodie 'Gelukkig is den Mensch'.

28 In wafelkramen, 'Oolykoekshuisen' en 'soete Uytterse Koek-kramen' konden vrijers een kamerje huren en er werkten (jonge) vrouwen als prostituee; zie Zoran Kwak, *Proeft de kost en kauwtse met uw' oogen'. Beeldtraditie, betekenis en functie van het Noord-Nederlandse keukentafereel (ca. 1590-1650)*. (Proefschrift Universiteit van Amsterdam, 2014) 115 en nt. 441.

29 [Brugge], 'Nieuw Lied, van de Brouwerijen, binnen Leiden' in: *Het*

Leydsche Vreugden-Hof, 51-54. Op de melodie 'Adieu schoon Europa'.

30 [Brugge], 'Weevers Lof Lied' in: *Het Leydsche Vreugden-Hof*, 54-58. Op de melodie 'Geswinde Bode van de Min'; het citaat op p. 58.

31 [Brugge], 'Een Vermakelyk Lied' in: *Het Leydsche Vreugden-Hof*, 73-75. Op de melodie 'Als 't begint'.

32 [Brugge], 'Troost-Lied voor alle Menschen in deze bekommerlyken Tyd' in: *Het Leydsche Vreugden-Hof*, 67-69. Op de melodie 'Bedroefde Harder ziet'.

33 [Brugge], 'Een Nieuw Scheid-Lied, gemaakt over een Jonkman dewelke na de Straat wil varen' in: *Het Leydsche Vreugden-Hof*, 86-87. Op de melodie 'Adieu Haarlem Soetendal'.

34 J.v.T., *De Leytse Cupido, in de Klagende Vryers, en Minnende Jonckheyt uitgebeelt. Nevens eenige Mengel-digjes* (Leiden: Pieter vander Meersche, 1667). Exemplaar UBA OTM, Muz. 314; scans en transcriptie zijn raadpleegbaar via de DBNL.

35 Zie: Marieke van Delft, 'Een Leidse boekhandelaar en zijn bibliotheek rond 1700: Pieter vander Meersche' in: Idem, *Van wiegendruk tot world wide web. Bijzondere collecties en de vele geschiedenissen van het gedrukte boek* (Zutphen 2015) 73-104.

36 Johannes van Toledo zou twee jaar later voor het huwelijk van de Leidse boekdrukker en dichter Adrianus Severinus met Sara Wyngaerden een door hem ondertekend 'Huwelyxpraetje' dichten, getiteld *Hemel op Aerde* (1671). Tegelijkertijd komen de initialen van Adrianus Severinus, 'A.S.' en 'A3AAN', diverse malen in *De Leytse Cupido* voor. We hebben hier kennelijk te maken met een vrienden-netwerk.

37 J.v.T., *De Leytse Cupido*, fol. C8v.

38 Ibidem, fol. C5v. Met 'Boliphemus' wordt de hopeloos verliefde cycloop Polyphemus bedoeld uit Ovidius' *Metamorfosen*; zie Margot Kalse en Olga van Marion, *Top 40 van de Gouden Eeuw*. 2 dln. (Leiden 2022), nr. 21.

Detail van metselwerk van het Klokhuis, Breestraat 90 (2014, ELO, P.J. De Vos).

Graven en stenen in het vroege Leiden

Chrystel Brandenburgh, Edwin Orsel en Dick de Boer

Het ontstaan en de vroegste geschiedenis van Leiden houden Leidse geschiedschrijvers al decennia bezig. Ruim twintig jaar na het publiceren van de vierdelige 'Van Maanen', blijkt het overzicht hierin van Ed van der Vlist over de vroegste stadsvorming van Leiden nog verrassend actueel.¹ Dit is te verklaren doordat er sinds het verschijnen van deze reeks boeken tot voor kort nauwelijks nieuwe gegevens over de ontstaansperiode van de stad aan het licht zijn gekomen. De bijdrage van Lugt nodigt daarbij uit om verder na te denken over de verschillende gebeurtenissen in de pre- en vroegstedelijke fase van Leiden.²

In de afgelopen jaren zijn er bij archeologisch en bouwhistorisch onderzoek op verschillende plaatsen in de stad ontdekkingen gedaan die aanleiding geven tot een hernieuwde dialoog over het prille begin van Leiden. We gaan daarom in deze bijdrage in op een aantal onderwerpen die in eerdere publicaties ook een belangrijke rol speelden: het prestedelijke landschap met zijn natuurlijke waterlopen, de ontginningen, de stichting van de nederzetting langs de (huidige) Breestraat, en de grafelijke invloed in de stadsvorming en op de bebouwing. De bron van de nieuwe gegevens ligt in de opgravingen die zijn uitgevoerd bij de plaatsing van ondergrondse afvalcontainers³ in de Leidse

binnenstad en bouwhistorisch onderzoek in een aantal panden in het oudste stadsge-deelte en in het bijzonder Breestraat 113.⁴

De stand van kennis over het ontstaan van Leiden

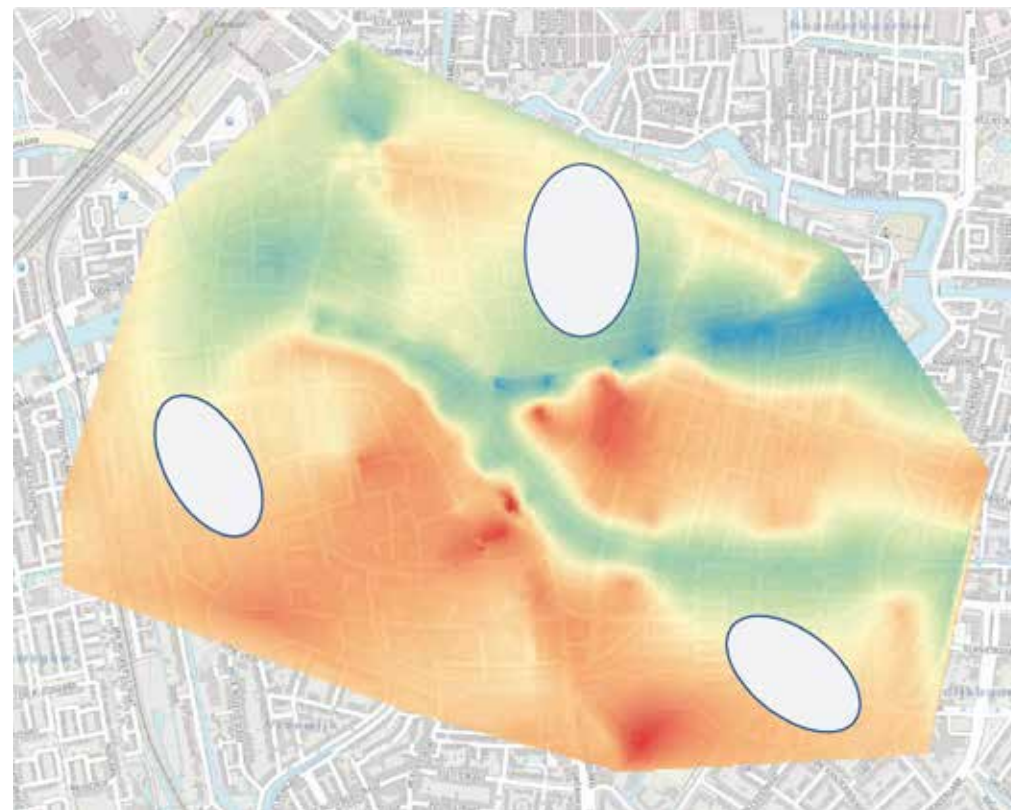
Van der Vlist vat de oudste historische bronnen over het ontstaan en de eerste fases van Leiden vakkundig samen, beginnend met de drie bewoningskernen die de naam Leython dragen en genoemd worden in de goederenlijst van de Sint-Maartenskerk van omstreeks 850. Na langdurig debat lijkt er inmiddels overeenstemming te zijn dat deze bewoningskernen op de noordelijke oever van de Oude Rijn gelegen moeten hebben in de omgeving van Leiden of Leiderdorp.⁵ De tiende-eeuwse schenkingsacte van graaf Arnulf aan de abdij van Egmond is de chronologisch hierop volgende bron. Deze akte maakt melding van goederen in *Lopsen, iuxta flumen Marne* (wat vertaald kan worden als naast de rivier de Mare) en *in villa Leythen*.⁶ In 2017 werden voor het eerst archeologische vondsten gedaan die mogelijk in verband gebracht kunnen worden met een van deze vroege nederzettingskernen. Bij een opgraving ter plaatse van Haarlemmerstraat 101-111 vonden archeologen een oude zijarm van de Mare met houten beschoeiingen die dateren uit de negende tot vroege elfde eeuw.⁷ In dezelfde

periode moet ook de burcht ontstaan zijn op de westelijke punt van het Waardeiland. De ouderdom van deze versterking op een opgeworpen heuvel is net als de ligging van de oudste bewoningskernen onderwerp van discussie. Lugt plaatst het ontstaan van de Burcht rond 1050, toen de grafelijke munt verplaatst werd van de burcht van Rijnsburg naar die van Leiden.⁸ De archeologische vondst van houtresten uit de negende of tiende eeuw in de diepste niveaus van de burchtheuvel is echter een aanwijzing dat de Leidse Burcht in oorsprong waarschijnlijk ouder is dan 1050.⁹ De ouderdom van de Burcht zal vermoedelijk pas kunnen worden bevestigd wanneer de resultaten van de opgravingen in de burchtheuvel (uit de beginjaren '70 van de vorige eeuw) openbaar worden. Van der Vlist noemt ook de bottinglijst (een 'belastingarchief' uit de elfde eeuw) waaruit zou kunnen worden afgeleid dat de nederzetting Leiden aan het einde van de elfde eeuw groot genoeg was om er belasting te heffen.¹⁰ Waar deze nederzetting precies lag en of de zuidelijke oever van de Rijn in de elfde eeuw ook al bewoond was, blijft echter onduidelijk. De oudste nederzettingssporen die tot nu toe ten zuiden van de Rijn zijn gevonden, liggen onder de huidige Breestraat. Archeologen dateren de eerste ophoging van wat later uitgroeide tot de dijk langs de zuidelijke oever in het midden van de twaalfde eeuw (1100/25-1175).¹¹ De oudste resten van mogelijke houten gebouwen op deze opgehoogde oever moeten in de periode 1150-1175 geplaatst worden.¹² De stadsrechten die de nederzetting Leiden verkreeg zijn geleidelijk gegroeid vanaf een eerste

kern vlak voor het jaar 1200.¹³ De grafelijke hof, bestaande uit de Pieterskerk, de grafelijke woning en het Gravensteen, is vermoedelijk aan het einde van de twaalfde eeuw gebouwd.¹⁴

Een landschap in beweging

Het Zuid-Hollandse kustgebied is tot ver in de middeleeuwen een landschap geweest dat voortdurend in beweging was. Het mondingsgebied van de Oude Rijn, waarlangs Leiden is ontstaan, is hierop geen uitzondering. De mogelijkheden om in deze regio te wonen werden sterk bepaald door water – in het bijzonder door overstromingen vanuit zee en de rivieren – en natuurlijke hoogtes in het landschap. Van der Vlist besteedde al eerder aandacht aan de strijd met en tegen het water van de vroegste bewoners van Leiden.¹⁵ De ontginningen die vanaf de tiende eeuw plaatsvonden in de regio zorgden ervoor dat de wateroverlast eerder groter werd dan kleiner. De ontwatering van het veen leidde tot inklinking en bodemdaling, waardoor het achterland natter en minder bruikbaar werd. Bovendien kon zee-water tijdens overstromingen veel dieper het achterland instromen. Willen we de vroegste stadsvorming van Leiden begrijpen, dan is het cruciaal dat we inzicht hebben in het landschap, het natuurlijke reliëf en de ligging en dynamiek van de natuurlijke waterlopen. Bij gebrek aan vlakdekkende bodemkarteringen in het verstedelijkte grondgebied van Leiden hebben we daarvoor de laatste decennia voornamelijk teruggeslagen op de oudste stadskaarten van de stad. Deze geven echter de situatie weer van honderden jaren

Reconstructie van de hoogte van het prestedelijk landschap van de huidige binnenstad van Leiden (kleurverloop van rood = hoog via oranje, geel, groen naar blauw = laag). De witte vlekken in het hoogtemodel zijn plaatsen waarvoor onvoldoende gegevens zijn om een betrouwbare reconstructie van het prestedelijk landschap te maken. Bron Brandenburgh 2023, afb. 2.3.

menselijk ingrijpen in het landschap, waarbij natuurlijke waterlopen zijn gekanaliseerd en versmald, nieuwe waterlopen zijn gegraven en hoogteverschillen zijn verdwenen. Voor het reconstrueren van het landschap ten tijde van de vroegste stadsvorming moeten we de bodem zelf raadplegen en hiervoor bood de plaatsing van de ondergrondse afvalcontainers in de binnenstad van Leiden een uitgelezen kans. Op 86 locaties in de binnenstad

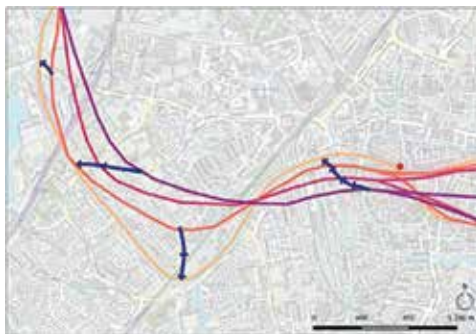
is voorafgaand aan de plaatsing van een container een archeologische grondboring uitgevoerd. Hiermee is de bodemopbouw tot 3 meter diepte vastgelegd. Daarna is op 25 locaties een mini-opgraving gedaan, waarbij gaten van 3 × 3 of 3 × 6 meter zijn gegraven, wederom tot ruim 3 meter diepte. De informatie uit deze boringen en opgravingen is vervolgens aangevuld met gegevens van archeologische onderzoeken die in de afge-

lopen twintig jaar in Leiden zijn uitgevoerd en verwerkt tot een hoogtemodel van het prestedelijke landschap.

Het Waardeiland komt in dit hoogtemodel fraai naar voren als een natuurlijk hoger gelegen eiland. Ook aan de zuidzijde van de Rijn is sprake van enkele hooggelegen zones. Op een daarvan bouwde de graaf van Holland aan het einde van de twaalfde eeuw zijn hof. Er waren echter ook lager gelegen zones ten zuiden van de Rijn, die door menselijk ingrijpen bewoonbaar gemaakt moesten worden. Ten noorden van de Rijn zien we een lager gelegen gebied dat is opgebouwd uit een opeenstapeling van klei- en veenlagen. Langs de Mare is de ondergrond weer wat hoger en kunnen bewoningskernen zijn ontstaan.

De Oude Rijn, de Vliet en de Mare

De natuurlijke hoogteverschillen in het landschap zijn grotendeels het resultaat van de activiteiten van de Oude Rijn. Tegenwoordig kennen we de Oude Rijn als een smalle (gekanaliseerde) waterloop met een zeer bochtig verloop. De Rijn stroomde echter niet altijd op dezelfde plaats en had tweeduizend jaar geleden een veel rechter verloop. Wilbers betoogde dat deze rivier in de eerste eeuwen van onze jaartelling veel sneller stroomde, ca. 300 meter breed was en meer dan tien meter diep.¹⁶ Door een afname in de hoeveelheid water die door de Oude Rijn stroomde nam de stroomsterkte af en ging de rivier steeds meer meanderen. Langs de rivier – en met name in de buitenbochten – ontstonden daarbij hogere oeverafzettingen die geschikt waren om op te wonen. Het

De Rijn kreeg tussen de Romeinse tijd (paars) en de twaalfde eeuw (geel) een steeds bochtiger verloop (Wilbers 2022).

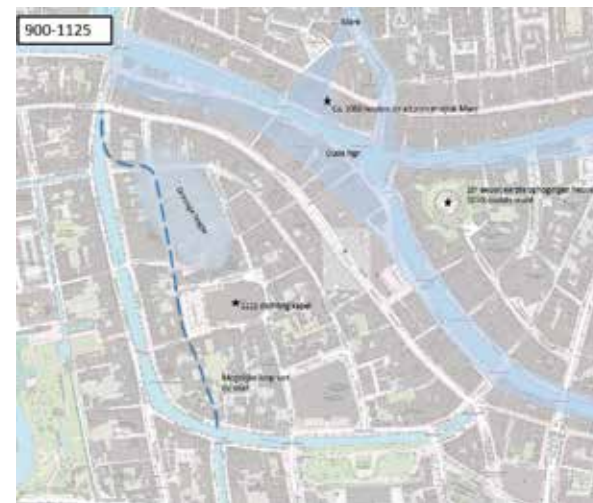
meanderproces leidde er echter ook toe dat deze oevers in de buitenbochten door de rivier werden weg-geërodeerd en archeologische resten uit de vroegste bewoningsfasen daar voorgoed verdwenen.¹⁷ We gaan er tegenwoordig van uit dat de Rijn tot het begin van de twaalfde eeuw een dynamisch karakter hield door de tot dat moment bestaande, weliswaar geleidelijk minder wordende, open verbinding met de zee. Uit archeologisch onderzoek aan de zuidzijde van de Rijn weten we inmiddels dat de bedding destijds een stuk breder was dan nu: de zuidelijke Rijnoever lag ter hoogte van Aalmarkt 11 ongeveer halverwege de Breestraat en de huidige waterkant.¹⁸ Ook de arm van de Rijn die aan de noordzijde van het Waardeiland liep (de Oude Rijn) was oorspronkelijk minimaal 15 meter breder dan nu.¹⁹

We vermeldde al dat het gebied ten zuiden van de huidige Rijn niet overal een hoge en droge oever was. Dit kwam aan het licht bij het onderzoek in een drietal containerloca-

ties in de Papengracht (ter hoogte van huisnummer 7^{a-c}), op de hoek Papengracht/Gerecht en in de Pieterskerkgracht. Op deze plekken lagen de natuurlijke afzettingen een halve meter dieper dan in de omgeving. Het waren ook geen zandige en droge oeverafzettingen, maar sedimenten die zijn afgezet door een waterloop waar soms veel, soms weinig water door stroomde en die soms zelfs alleen stilstaand water bevatte. Een dergelijke waterloop wordt ook wel een restgeul genoemd omdat hij ooit in verbinding stond met een watervoerende rivier, maar in de loop der tijd van de hoofdgeul is afgesneden. Met andere woorden: het was daar laaggelegen en drassig.²⁰

Aan de noordzijde mondde de rivier de Mare uit in de Rijn. Van Oerle vermoedde dat deze monding aanvankelijk breed was en uit meerdere geulen bestond.²¹ Tijdens het archeologisch onderzoek ter plaatse van Haarlemmerstraat 101-111 werd dit bevestigd. De westelijke tak van de Mare is in de twaalfde eeuw langzaam verland en vanaf de dertiende eeuw werd dit gebied verkaveld en bebouwd.²²

De vraag die zich in dit alles opdringt is: waar lag de Vliet in deze periode? De theorieën over de vroegste stadsvorming van Leiden gaan ervan uit dat de Vliet aan de zuidzijde het (toekomstige) stedelijke gebied binnestroomde en vervolgens als basis heeft gediend voor de ontginningen en de oriëntatie

De ligging en omvang van de rivieren en een drassige laagte ten zuiden van de Rijn in de periode voorafgaand aan de eerste stadsvorming. De loop van de Vliet is vooralsnog onbekend en daarom met een stippellijn ingetekend.

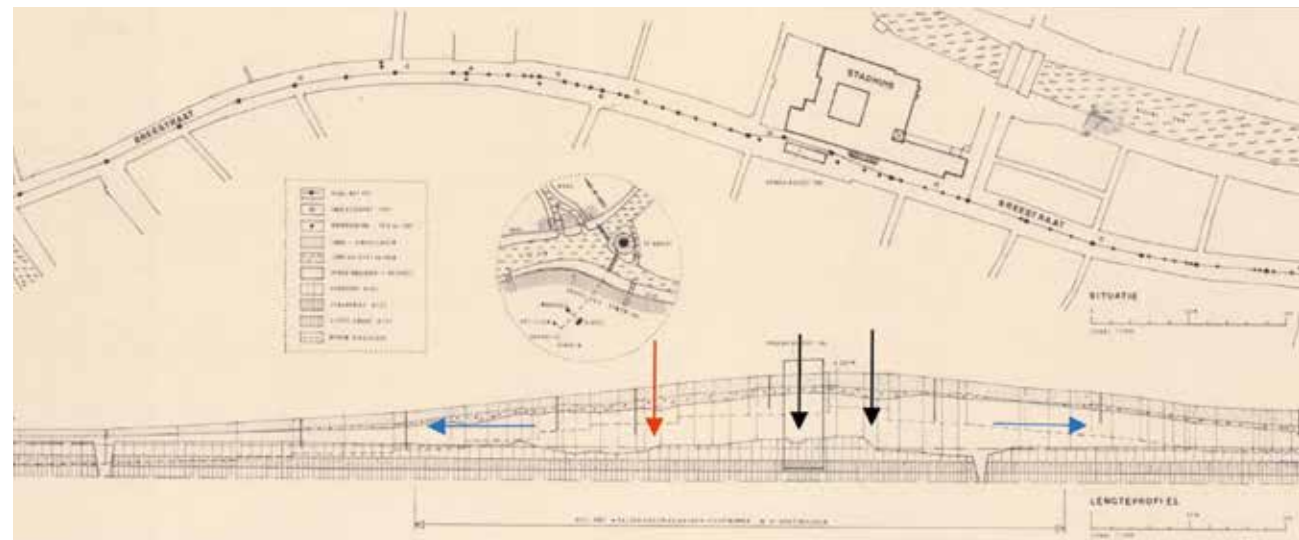
van het straten- en grachtenpatroon in het grafelijke gebied en de latere stad ten zuiden van de Breestraat.²³ De oorspronkelijke loop van de Vliet wordt doorgaans in het tracé Donkere Gracht-Papengracht verondersteld, waarbij het de westelijke grens vormde voor de grafelijke hof. De Vliet zou vervolgens via het noordelijke deel van de Papengracht (ten noorden van de Langebrug) uitgemond kunnen hebben in de Rijn. Er zijn zeker argumenten die in een pleidooi voor dit scenario gebruikt kunnen worden. De Donkere Gracht vertoont een aantal flauwe bochten die niet passen in het beeld dat we hebben van een door mensenhanden gegraven gracht of ontginningswater, en bij de vervanging van rio-leringen in de Breestraat werden ter hoogte van de kruising met de Papengracht houten structuren waargenomen die indertijd als be-

schoeiing van een gracht werden geïnterpreteerd.²⁴ Hier zijn echter argumenten tegenin te brengen. Zo doorsnijdt het tracé Donkere Gracht-Papengracht de natuurlijke hoogte die ter plaatse van de Pieterskerk ligt. De houten structuren in de Breestraat kunnen diverse andere functies gehad hebben. Belangrijker echter: het onderzoek in de ondergrondse containers heeft aangetoond dat de Vliet niet door het noordelijke deel van de Papengracht gestroomd kan hebben. In de ondergrond zijn wel de hierboven genoemde sedimenten gevonden die onder natte omstandigheden zijn ontstaan, maar deze zijn niet kenmerkend voor een natuurlijke waterloop met stromend water. De Vliet moet dan ook op een andere plek zijn uitgemond in de Rijn dan voorheen werd verondersteld.²⁵ Dit kan via een tracé door de Donkere Gracht waarna de Vliet ten noorden van het Gravensteen verder naar het westen afboog, danwel via het huidige Rapenburg. Het moge duidelijk zijn dat dit vraagstuk alleen verder kan worden opgelost door meer systematisch en gedetailleerd booronderzoek in het gebied tussen het Rapenburg en de Langebrug.

De ontginningen en de vroegste stadsvorming

De ondergrondse containers hebben niet alleen informatie opgeleverd over het natuurlijke landschap, ze gaven ook een inkijkje in het moment waarop mensen het landschap in gebruik zijn gaan nemen. Hieronder gaan we in op het menselijke handelen dat ertoe heeft geleid dat Leiden in de twaalfde eeuw is uitgegroeid tot een stad op de zuidelijke oever van de Oude Rijn.

De containerlocatie naast het Stadhuis in de Breestraat ligt vlak naast de plaats waar in 1982 een diepe opgraving heeft plaatsgevonden: het zogenaamde ‘Gat in de Breestraat’. In de jaren voorafgaand aan deze opgraving zijn van 1978-1981 bovendien bodemonderzoeken uitgevoerd bij de aanleg van het riool in de Breestraat. Uit deze onderzoeken kunnen we afleiden dat de oudste resten in de Breestraat uit het midden van de twaalfde eeuw stammen (1100/25-1175).²⁶ In eerdere publicaties werd gesteld dat in die periode ter hoogte van het huidige stadhuis een kleine terp is opgeworpen met een doorsnede van ca. 50 meter en een hoogte van slechts 90 cm.²⁷ Kijken we in detail naar de doorsnedetekening van de Breestraat dan lijkt deze terp niet 50 maar 125 meter lang te zijn. Bovendien is hierop te zien dat de oudste ophoging over de gehele lengte van de Breestraat is aangebracht en niet alleen ter hoogte van het huidige stadhuis. Aan weerszijden van de ‘terp’ loopt het niveau enigszins af om daarna richting de uiteinden van de Breestraat weer op te lopen. Dit kan duiden op niet één terp maar een lint van meerdere lage terpjes die hoog (en tijdelijk) droog genoeg waren om op te wonen. In de jaren hierna gebeurde er in korte tijd heel veel en dit is door het ‘Gat in de Breestraat’ en de containerlocatie goed gedocumenteerd voor de locatie rondom het huidige stadhuis. Tussen 1150 en 1175 werd er ter hoogte van het stadhuis twee keer opgehoogd en zijn er houten structuren gebouwd. Het vermoeden is dat deze structuren houten gebouwen waren, maar het is ook mogelijk dat het om versteviging van het wallichaam gaat. Tussen

Lengtedoorsnede door de Breestraat. De zwarte pijlen geven het hoogste deel van de terp rondom het Stadhuis weer. Dit is een zone van ca. 50 meter. De rode pijl geeft de vermoedelijke noordwestelijke begrenzing van deze hoogte aan. Blauwe pijlen geven aan vanaf waar het opgebrachte pakket weer verder oploopt. Pruissers & Vos 1982.

1175 en 1200 werden deze structuren afgebroken en hoogde men de terp opnieuw op. Ook legde men een smal houten wegdek aan. Dit gebeurde nog een keer tussen 1200 en 1225, en daarna hoogde men de dijk in driekwart eeuw op tot het niveau dat we tegenwoordig kennen.

Vermeldenswaardig in dit hele verhaal is dat men in de allereerste fase waarin de vroegste terp(en) werd(en) aangelegd, niet alleen daarmee bezig was. De zone tussen de grafelijke hof en de Rijn was – zoals we hebben laten zien – niet overal een hoge en droge oever. Op verschillende plaatsen ten zuiden van de Breestraat zien we grootschalige werkzaamheden die ertoe leidden dat het gebied in de binnenbocht van de Rijn bewoonbaar

werd. Dankzij de vele C14-dateringen uit de containerlocaties kunnen we deze activiteiten enigszins dateren. De vondsten in de demping van de laagte ter hoogte van Papengracht 7^{a-c} zijn te dateren tussen 1028-1157. Vondsten uit de demping van diezelfde laagte ter hoogte van de hoek Papengracht/Gerecht kunnen in de periode 1035-1203 geplaatst worden. In de Zonneveldstraat zien we een ophogingspakket met daarin vondsten uit de periode 1021-1172.²⁸

Op verschillende plaatsen langs de Breestraat zijn door archeologisch en bouwhistorisch onderzoek gebeurtenissen bekend die laten zien in welk tempo de nederzetting groeide.²⁹ Het bekendste en meest geciteerde voorbeeld hiervan zijn de gemeenschappelijk aangelegde en meerdere

percelen overspannende beschoeiingen uit het laatste kwart van de twaalfde eeuw, die ter hoogte van Aalmarkt 7 zijn gevonden.³⁰ Dit alles leidt tot het inzicht dat er in de periode tussen grofweg het eerste kwart van de elfde eeuw tot het midden van de twaalfde eeuw grootschalige grondwerken plaatsvonden in de zuidelijke binnenbocht van de Rijn. De aanleg van de woonterpen ter hoogte van de Breestraat plaatsen we vanaf 1100/1125, wat gelijktijdig of direct volgend op deze ontginningen moet zijn gebeurd. De prestedelijke nederzetting op de Breestraat onderging daarna in hoog tempo een gedaanteverandering die omstreeks 1200 werd bevestigd door de stadsrechtverlening.

Bouwhistorisch onderzoek

Ook het bouwhistorisch onderzoek van de afgelopen twee decennia levert nieuwe puzzelstukjes voor de vroegste geschiedenis van Leiden.³¹ Hernieuwd interdisciplinair onderzoek naar de intrigerende kelders van Breestraat 113 maakt het mogelijk het gebouw preciezer te dateren en het gebouw nader te duiden, in combinatie met de hierboven geschetste ontwikkeling van de ophogingen van de Breestraat.³²

De ‘merkwaardige kelders’ van het pand Breestraat 113 spreken al lang tot de verbeelding.³³ De datering ervan is onzeker, maar ligt globaal rond de dertiende eeuw. Door een combinatie van archivalisch, bouwhistorisch, architectuurhistorisch en petrografisch (analyse van gesteente) onderzoek zijn er nu nieuwe inzichten over de bouwgeschiedenis van dit pand.³⁴ De voorste kelder van Breestraat 113 is het restant van

een veel grotere ruimte die zich heeft uitgestrekt tot aan de Breestraat en doorliep onder Breestraat 111. Na een opdeling aan het eind van de zestiende eeuw en een definitieve splitsing in 1607 in twee panden, tegenwoordig Breestraat 111 en 113, is de kelder van Breestraat 111 gesloopt.³⁵ De kelder van Breestraat 113 is in de twintigste eeuw bij een verbouwing voor een winkel aan de straatzijde ingekort. De oorspronkelijke kelder was globaal 13,5 bij 7,5 meter en had een stenen overwelling op twee natuurstenen kolommen. Een minder brede kelder hierachter heeft eveneens een stenen overwelling op één centrale natuurstenen kolom. J. Renaud interpreteerde op basis van de uitkomsten van een opgraving in 1953 dat de achterste kelder ongeveer 50 jaar jonger zou zijn.³⁶ De voorste kelder heeft bijzonder muurwerk met zogenaamde muraalbogen (naar voren springende bogen) en is opgetrokken uit grote bakstenen, zogenaamde kloostermoppen.³⁷ Deze bakstenen worden in Leiden globaal in de dertiende eeuw gedateerd.³⁸ Hergebruikt constructiehout in de kapconstructie van Breestraat 113 is op basis van dendrochronologisch onderzoek – een wetenschappelijke dateringsmethode op basis van jaarringen van hout – gedateerd in 1306 plus of min 6 jaar en er is verondersteld dat dit wel eens de voorste kelder zou kunnen dateren.³⁹ De natuurstenen kolom in de voorkelder bestaat uit een basement, schacht en kapiteel. Van de niet meer aanwezige tweede kolom is het kapiteel teruggevonden bij een ontgraving in 1909; deze bevindt zich sindsdien in de collectie van museum De Lakenhal.⁴⁰ Petrografisch onderzoek maakte duidelijk

De voorkelder (boven) en achterkelder (onder) van Breestraat 113 (2024, ELO, P.J. De Vos).

dat basement en kapitelen zijn vervaardigd van Norroy kalksteen en de schacht van een groenig magmatisch gesteente dat afkomstig moet zijn van de Perlerkopf in de Eiffel.⁴¹ De toepassing van deze natuursteensoorten komt eigenlijk alleen in de Romeinse tijd voor en aanvankelijk werd gedacht dat er sprake was van hergebruikt lokaal Romeins bouw-materiaal.⁴² Verdere vergelijking van de natuursteensoorten en de vormgeving van de kapitelen maakte duidelijk dat de stenen in de Romeinse tijd in groeves zijn gewonnen, maar pas rond 1220-1240 als exportproduct vanuit het Rijngebied naar west-Nederland zijn gekomen.⁴³ Vergelijkbaar kapiteelsculptuur zoals in de abdijkerk van Maria Laach van rond 1220 – waar ook Perlerkopf is toegepast – en in de St. Gereonkerk in Keulen uit 1242-1245 duiden hierop. De natuursteen van de kolom van de volgens de opgraving iets jongere achterkelder is Baumberger zandsteen en dit werd in Nederland al algemeen toegepast in de dertiende en veertiende eeuw.⁴⁴ De kapconstructie van de zolder boven deze kelder is dendrochronologisch gedateerd op 1347 en verondersteld is dat dit wel de datering van dit bouwdeel en deze kelder zou kunnen zijn.⁴⁵ Het vergelijkend onderzoek maakte echter duidelijk dat de vormgeving van het kapiteel voorkomt vanaf circa 1220 in het Rijnland, Westfalen en de Scheldestreek met bijvoorbeeld verwantschap met die in de St. Bavo in Aardenburg uit 1230-1240 of in de Dom van Münster uit 1230-1260. De Baumberger steen doet daarom een herkomst uit het Rijnland of Westfalen en een vroege datering vermoeden. De kapconstructie zal dan een latere fase zijn op een

bouwdeel van rond het midden van de dertiende eeuw.

De overwelfde kelders op fraai gedecoreerde zuilen zijn ‘merkwaardig’, zoals de eerdere onderzoekers ook al constateerden. Vergelijken we de datering van de kelders (1220-1240) met de datering van de ophogingspakketten in de Breestraat, dan blijkt namelijk dat de keldervloer (op 1,1 meter +NAP) op ongeveer gelijke hoogte ligt met een niveau van de Breestraat dat tussen 1175 en 1225 is ontstaan. Dit maakt duidelijk dat de kelder in aanleg geen kelder was, maar een fraaie zaalvormige ruimte op de begane grond.

De vraag dringt zich op wat voor ruimte dit is geweest. De imposante, gedecoreerde, overwelfde ruimte past niet bij een woonhuis, maar eerder bij een openbaar gebouw zoals het stadhuis of iets dergelijks. Een Leids stadhuis is pas vanaf het midden van de veertiende eeuw bekend uit historische bronnen en was er waarschijnlijk nog niet in het eerste kwart van de dertiende eeuw.⁴⁶ Aangezien in dit stadsdeel verder geen vermeldingen van voorname gebouwen bekend zijn, is het goed mogelijk dat het gebouw het (verdwenen) Wolhuis betreft dat uit middeleeuwse bronnen bekend is.⁴⁷ Het gebouw diende voor het keuren, verhandelen en opslaan van wollen stoffen.

Na het verder ophogen met ongeveer 2 meter van de Breestraat tussen 1225 en 1300 is de begane grond van het Wolhuis verworpen tot kelder. Het gebouw zal daarna zijn verhoogd en voorzien van een imponerende schermgevel met hoektorentjes die te zien zijn op zeventiende-eeuwse afbeeldin-

gen, zoals de vogelvluchtkarten van Bast uit 1600 en die van Blaeu uit 1633 en 1649. Mogelijk duidt het al genoemde constructiehout uit 1306 en 1347 op successievelijke ophogingen van het gebouw naar aanleiding van de ophoging van de Breestraat.

Belangrijke gebouwen in de vroege stad

De inzichten over het Wolhuis en de resultaten van het archeologisch onderzoek geven

aanleiding om gegevens van de oudste bebouwing in Leiden nog eens onder de loep te nemen. Bouwhistorisch onderzoek in een groot aantal panden in het oudste stadsgebied heeft aangetoond dat de kern van de gebouwen terug kan gaan tot de dertiende eeuw. Een aantal prominente gebouwen die in de vroege stad aanwezig waren – Klokhuis, Gasthuis, Wanthuis, Vleeshuis, Lombardenhuis en Duitse Huis – verdienen

Metselwerk van Klokhuis (linksboven, 2014, ELO, P.J. De Vos), Lombardenhuis (rechtsboven, 2015, ELO, E.D. Orsel), Gasthuis (linksonder, 2010, ELO, E.D. Orsel), en Duitse Huis (rechtsonder, 2012, ELO, E.D. Orsel).

hierbij extra aandacht, ook vanwege een mogelijke grafelijke betrokkenheid.

De constatering dat de kelder van Breestraat 113 in opzet de begane grond was lijkt ook op te gaan voor de dertiende-eeuwse restanten van het zogenaamde ‘Clockhuys’, op de hoek van de Breestraat en de Maarsmansteeg.⁴⁸ Aan het begin van de veertiende eeuw kregen de Leidenaars van graaf Willem III toestemming om aan dit stenen huis een klok op te hangen.⁴⁹ De kelder van dit pand ligt, net als bij Breestraat 113, nu halfverdiept ten opzichte van de huidige Breestraat. Bij een nog niet opgehoogde Breestraat zal dit dus ook de begane grond zijn geweest. De aanwezigheid van een schouw in de achtergevel past hier goed bij.

De vier oudste stadswijken of bonnen danken hun naam aan de belangrijkste gebouwen die de stad op dat moment had: het al genoemde Wolhuis, het Gasthuis, het Wanthuis en het Vleeshuis. De laatste jaren is niet alleen over het Wolhuis meer bekend geworden. Ook van het Gasthuis en het Vleeshuis zijn nieuwe gegevens naar boven gekomen. Van het Gasthuis is het meeste bekend en zijn delen bewaard gebleven in de huidige Waalse Kerk aan de Breestraat. De kapel van het Gasthuis werd in 1276 aan Sint Catherina gewijd en van dat gebouw vormt de oorspronkelijke ziekenzaal de huidige westelijke beuk van de Waalse Kerk.⁵⁰ De in grote bakstenen opgetrokken linkerzijgevel en achtergevel zijn behouden gebleven en tonen met vensteropeningen, kaarsnissen en spitsboogvormige opening tussen ziekenzaal en koorpartij hoe dit gebouw eruitgezien heeft.⁵¹ Zelfs de vorm en constructie van het dak van de verdwenen

koorpartij konden op basis van bouwsporen worden gereconstrueerd. Van het Wanthuis is de stichtingsdatum onbekend en zijn er geen restanten van bekend. Wel is de ligging ter hoogte van de huidige Vismarkt geduid door Van Oerle.⁵² De functie werd tussen eind 1412 en begin 1413 tijdelijk naar het Wolhuis verplaatst en vervolgens overgebracht naar een nieuwe uitbreiding van het stadhuis. Het oude Wanthuis is in 1411 verkocht, waarna het in 1413 werd gesloopt. Ook van het Vleeshuis was de plek onbekend, maar het moet hebben gegrensd aan de Pieterskerkchoorsteeg.⁵³ De functie werd in 1415 ondergebracht in de uitbreiding van het stadhuis, waarna in 1418 sprake is van twee huizen op de plaats ‘dat die oude Halle plach te wesen’. Bij bouwhistorisch onderzoek in Breestraat 95 is aangetoond dat dit huis nieuw is gebouwd met hout dat gekapt is tussen 1405 en 1411.⁵⁴ Ook Breestraat 93 zou nieuw zijn gebouwd in de vijftiende eeuw, waarbij ouder muurwerk en een mogelijk dertiende- of veertiende-eeuwse kelder zijn hergebruikt.⁵⁵ Op basis van deze nieuwe vondsten lijkt het aannemelijk dat de Vleeshal heeft gestaan ter plaatse van Breestraat 93 en 95 en dat deze huizen gerealiseerd zijn nadat de Vleeshal is afgebroken na verhuizing van de functie in 1415.

Bij de stichting of het tot stand komen van sommige van deze gebouwen was de graaf van Holland betrokken. Dit geeft bijzonder reliëf aan de belangrijke rol die de graaf had bij het tot wasdom komen van de stad.⁵⁶ Dat geldt voor het zogenaamde Lombardenhuis, waarvan recent restanten zijn teruggevonden.⁵⁷ Dit gebouw, waar een middeleeuwse geldwisselaar/geldschiet in gevestigd was

en dat al in 1289 in de bronnen voorkomt, blijkt gebouwd te zijn geweest met grote bakstenen.⁵⁸ Hetzelfde gaat op voor het zogenaamde Duitse Huis, de vestiging van de commanderie van de Duitse Orde bij de Pieterskerk van kort na 1268, waarvan bij bouwhistorisch onderzoek substantieel muurwerk is herontdekt.⁵⁹

Discussie

De archeologische en bouwhistorische ontdekkingen van de laatste jaren geven aanleiding om een aantal onderwerpen van de pre- en vroegstedelijke fases van Leiden opnieuw te bezien. We behandelen hieronder achtereenvolgens het ontginningsmodel, het tempo van de stadsvorming en de rol van de graaf hierin. Ook gaan we in op de versterking van de stad als indicator voor het belang van de lokale baksteenproductie. Daarbij doen we een aantal aanbevelingen voor toekomstig onderzoek die het debat verder kunnen helpen.

Het ontginningsmodel herzien

De vroegste geschiedenis van Leiden is onlosmakelijk verbonden met het water in deze regio. De ontginningen speelden een grote rol in het bewoonbaar maken van het westelijke kustgebied en waren in de eeuwen die volgden de oorzaak van overstromingen. Gedurende de vroegste stadsgeschiedenis was dit aanleiding tot ingrijpende maatregelen om de nederzetting bewoonbaar te maken en te houden. In voorgaande publicaties wordt de start van de ontginningen rondom Leiden geplaatst rond of vlak voor 1050. Hierbij wordt doorgaans uitgegaan van een planmatige aanpak waarbij de Vliet een rol speelt in de ontwatering van het

in stroken verkavelde gebied. Door de inzichten uit archeologisch onderzoek lijkt dit model – in ieder geval voor het gebied waar Leiden en de grafelijke hof ten zuiden van de Rijn zijn ontstaan – aan herziening toe. We weten inmiddels dat de zuidelijke oeverzone van de Rijn waarschijnlijk tot in de twaalfde eeuw een gebied was dat gedeeltelijk laaggelegen was en regelmatig overstroomde. Archeologische vondsten wijzen hier op grootschalige ontginningsactiviteiten in de eerste helft van de twaalfde eeuw, wat veel later is dan tot nu toe gedacht. De loop van de Vliet en de rol die deze waterloop speelde in de ontginningen zijn nog steeds onduidelijk en verdienen bij toekomstig archeologisch onderzoek hernieuwde aandacht.

Het opnieuw bezien van het ontginningsmodel vraagt om meer kennis over het landschap en het menselijk ingrijpen daarin. Het hoogtemodel dat aan het begin van dit artikel is afgebeeld, is gebaseerd op een flink aantal metingen, maar is desondanks vrij grof. Door extrapolatie van deze gegevens is een mooi en vlakdekkend kaartbeeld gemaakt, maar dit vraagt om verdere detaillering. Feitelijk is het nodig om in de hele binnenstad een fijnmazig onderzoek te doen naar de fysisch-geografische situatie, de dynamiek van het landschap en de bewoonbaarheid van de natuurlijke afzettingen gedurende de aanloop naar en de verschillende fases van de stadsvorming. Dit vraagt om een booronderzoek waarbij de ondergrond tot minimaal 4 meter diep wordt onderzocht in een grid van 25 meter. Het in kaart brengen van de ligging en fasering van natuurlijke waterlopen en laagtes vereist daarnaast dat boorraaien

haaks op verwachte waterlopen worden georiënteerd en de boringen daar nog dichter op elkaar worden gezet. Ook het menselijk ingrijpen in het natuurlijk landschap vraagt in de toekomst om meer aandacht. Denk daarbij aan het in kaart brengen (en dateren) van het dempen van laagtes en waterlopen en het ophogen en afgraven van sediment. Rekening moet worden gehouden met het feit dat delen van het bodemarchief voorgoed verloren zijn door het afgraven/afkleien van de bodem. Op een grotere schaal is het zinvol om de middeleeuwse ontginningsstructuren in de regio opnieuw te analyseren. Wellicht is het hiermee mogelijk vast te stellen of het gebied in de binnenbocht van de Rijn (grofweg begrensd door de Vliet, de Rijn en de Roomburgerwetering) een restontginning is. Ook van belang is vast te stellen wanneer de sloten zijn ontstaan die door Van Oerle als kavelsloten zijn geïnterpreteerd en hoe deze zich in tijd en ruimte verhouden tot de prestedelijke ontginningen.

Tempo en regie van de stadsvorming

Dat de nederzetting rond 1200 al een aanzienlijke omvang had, lijkt geen twijfel. De duur van de prestedelijke fase is opvallend kort te noemen. Dit is op zichzelf geen nieuw inzicht, maar in combinatie met het gegeven dat ook de ontginningen veel later zijn uitgevoerd ontstaat er een interessante nieuwe invalshoek. De binnenbocht van de Rijn was blijkbaar geen bewoonbare oever die overstroomde en daarom opgehoogd werd om bewoonbaar te *blijven*, maar moest bewoonbaar gemaakt worden ten behoeve van de stichting van een nederzetting. Deze groot-schalige ontginningen van de binnenbocht

van de Rijn en een planmatige aanleg van een nederzetting gebeurden in relatief kort tijdsbestek en vereisten een grote hoeveelheid arbeids- en organisatiekracht. Het gelijktijdige ophogen van zowel het gebied rond de Breestraat als het gebied van het (latere) grafelijke hof doet vermoeden dat het grafelijke huis hier een centrale rol in speelde. Bij veel van de hierboven genoemde gebouwen is sprake van betrokkenheid van de graaf.⁶⁰ Het beeld dat hieruit ontstaat is dat er gedurende de fase van overstromingen in de twaalfde eeuw sprake zou kunnen zijn van een nieuwe of heropgerichte grafelijke nederzetting, geflankeerd door een gestichte of doelbewuste ontwikkeling van een 'stad'. De verrijking van de woonkern met allerlei functies, zoals geestelijke zorg, ziekenzorg en op het vlak van economie, handel en financiën lijkt op een stimulerende politiek om de jonge nederzetting levensvatbaar te laten zijn. Het toekennen van stadsrechten door graaf Dirk VII aan het eind van de twaalfde eeuw (tussen 1190 en 1203) of begin dertiende eeuw (tussen 1213 en 1217) door graaf Willem I zou ook hiermee in verband kunnen worden gebracht.⁶¹ De gevonden bouwsporen rechtvaardigen de conclusie dat in de dertiende eeuw een opmerkelijk ensemble van wereldlijke gebouwen vorm gaf aan een stedelijke samenleving, waarin handel en nijverheid een belangrijke plaats kregen. Als de plaatsen waar handel in en controle van de grondstoffen en eindproducten van de lakennijverheid waren geconcentreerd, en plekken waar het geldverkeer werd gefaciliteerd en waar het voor de volksgezondheid meest kwetsbare consumptiegoed – vlees – werd gecontroleerd, waren deze

Schematische reconstructie van het vroegstedelijke Leiden met de gebouwen met grafelijke betrokkenheid en het grafelijke hof met de vroege bebouwing. A: Burcht; B: Gravensteen; C: grafelijk huis; D: grafelijke kapel; E: Duitse Huis; F: Wanthuis; G: Wolhuis; H: Vleeshuis; I: Klokhuis; J: Lombardenhuis; 1: bon Gasthuis; 2: bon Wanthuis; 3: bon Vleeshuis; 4: bon Wolhuis; 5: grafelijke boomgaard; 6: Krijthoeve (2023, ELO, E.D. Orsel).

gebouwen essentieel. In alle gevallen lijkt de betrokkenheid van de graven van Holland de motor achter die ontwikkeling te zijn geweest.

Leidse baksteen als katalysator voor het ontstaan van Leiden?

Als de graaf van Holland inderdaad een drijvende kracht was achter de ontginning en stichting van Leiden, wat was daarvoor dan de reden? Is het mogelijk dat hij een economisch belang had bij de stad en zo ja waar lag dat belang? Het bouwhistorisch onderzoek van de afgelopen jaren geeft aanleiding om hier een hypothese voor te formuleren. Wat namelijk opvalt in het bouwhistorisch onderzoek is dat de vroege dertiende-eeuwse gebouwen, het Wolhuis, het Klokhuis, het Catharinagasthuis, het Vleeshuis en het

Lombardenhuis allemaal zijn gebouwd met bakstenen. In het algemeen wordt aangenomen dat er in de dertiende eeuw voornamelijk in hout werd gebouwd, maar blijkbaar is in Leiden al vroeg sprake van het gebruik van baksteen (in elk geval voor de voornamere gebouwen).⁶² Aangezien er langs de Oude Rijn in de middeleeuwen een bloeiende grofkeramische industrie was, met een continuïteit tot in de twintigste eeuw, ligt het voor de hand dat de bakstenen vlak buiten de stad zijn geproduceerd. Daar waren ideale omstandigheden met zeer geschikte klei als grondstof en veen als brandstof, terwijl de Rijn als transportader kon functioneren. De oudste vermelding van

een veldoven voor het bakken van bouwkeramiek dateert uit 1283. Deze veldoven lag bij Boshuizen, net buiten het middeleeuwse Leiden. Vóór 1400 was de steenbakkerij rondom Leiden al sterk ontwikkeld.⁶³ Het is ook bekend dat dit geen stadsbakkerijen waren die alleen gericht waren op productie voor de stad Leiden.⁶⁴ De Leidse baksteen werd tot ver geëxporteerd. Vermeldingen hiervan zijn bekend uit Haarlem, Amsterdam, Enkhuizen, Amersfoort en Harderwijk.⁶⁵ En de graaf van Holland – zo blijkt uit meerdere bronnen – had belang bij de steenbakkerij. Het oudste gebouw in Leiden dat in baksteen is gebouwd is het Gravensteen uit 1183-1199.⁶⁶ Het is waarschijnlijk ook het oudste of één van de oudste bakstenen gebouwen in Holland. Van dit baksteengebruik

is afgeleid dat het niet de kloosters zijn geweest die in deze regio de baksteen hebben geïntroduceerd, maar de graaf van Holland.⁶⁷ Dat de graaf betrokken is bij de steenbakkerij blijkt uit vermeldingen uit 1330 en 1331, respectievelijk over een grafelijke steenplaats bij Gouda en over een grafelijke steenoven bij Berewoudtsambacht.⁶⁸ Aangezien verondersteld wordt dat de graaf van Holland ook de ontwikkeling van het prille Leiden heeft gestimuleerd, zou het kunnen dat er hier een verband ligt. Misschien hangt de gestimuleerde ontwikkeling van Leiden samen met de geplande ontwikkeling van een baksteenproductiecentrum, zodat de graaf de beschikking zou krijgen over dit nieuwe bouwproduct, voor zijn eigen gebouwen, maar ook om er door verkoop en export economisch gewin mee te generen. De stimulerende grafelijke politiek rond het vroege Leiden kan bovendien ook samenhangen met het creëren van voldoende aanbod van personeel voor het laten functioneren van de baksteenproductie, waarvoor een betrouwbare hoeveelheid arbeiders voor langere periode noodzakelijk is.⁶⁹

Een nieuwe invalshoek of hypothese zoals hierboven wordt voorgesteld werpt allerlei nieuwe onderzoeksvragen op. Zo is bijvoorbeeld te onderzoeken of het onontgonnen gebied langs de Rijn toebehoorde aan de graaf als machthebber, en of de ontginningen samenhangen met de ontwikkeling van een baksteenproductie. De exploitatie van de woeste gebieden is wellicht doelbewust door de graaf ter hand genomen om brandstof en grondstof te winnen voor de productie van een duurzaam bouw materiaal dat in de regio niet voorhanden was. Ook de her-

komst van bakstenen in gebouwen elders in Nederland kan onderwerp worden van onderzoek. Zouden bijvoorbeeld bakstenen van de oudste gebouwen van het hof in 's-Gravenhage of van de vierkante grafelijke kastelen in Noord-Holland afkomstig kunnen zijn uit Leiden?⁷⁰ Bovendien kan de vraag worden gesteld naar de herkomst van de kennis van het steenbakken. Al eerder is gesuggereerd dat hier een link ligt met Noord-Duitsland, waar al sinds circa 1170 bakstenen werden geproduceerd en toegepast.⁷¹ Vincent Debonne stelt bij zijn onderzoek naar Vlaamse baksteen dat de steenbakkerij vermoedelijk vanuit Noord-Duitsland naar Vlaanderen is gebracht en dat voor Vlaanderen de eerste experimenten op de overgang van de twaalfde naar de dertiende eeuw plaatsvonden in Brugge, toen de zeehaven in contact stond met Noord-Duitse Handelssteden, met name Lübeck.⁷² Het idee dat de stenen zelf geïmporteerd zijn uit die gebieden is al ontkracht door middel van XRF-analyse, en voor de vroege Leidse baksteen is vastgesteld dat deze met lokale klei is gebakken, waarbij met turf is gestookt.⁷³ Bekendheid met het toepassen van baksteen kan bovendien heel goed het gevolg zijn geweest van de nauwe relaties van de grafelijkheid met het hof van de Duits koning/keizer. Immers in de grote 'Kaiserdome' in het Midden-Rijngedebied werd al vanaf de twaalfde eeuw baksteen toegepast.⁷⁴ Materiaaltechnisch onderzoek biedt naast de bestaande, maar deels onbetrouwbare, analyse van steenformaten om baksteenbouw te dateren, nieuwe kansen om de herkomst en productiewijze van de stenen te traceren. Waar, wanneer en hoe de baksteenproductie in de Nederlanden is geïn-

troduceerd, is nog steeds onderwerp van discussie, maar met nieuwe inzichten over een begin van de projectgewijze baksteenbouw in Leiden in het eerste en tweede kwart van de dertiende eeuw ligt voor Holland een model voor de hand waarin de graven en hun sociale entourage een belangrijke rol speelden.

Tot slot

Alleen ga je sneller, samen kom je verder. Dit artikel hebben we kunnen schrijven door

gedachten erover samen met anderen te formuleren, vanuit verschillende historische disciplines te bediscussiëren en te beredeneren, met als basis de bestaande literatuur en nieuw archeologisch en bouwhistorisch onderzoek. Onderzoek gaat altijd verder en dat zal ook gelden voor de onderwerpen in dit artikel. Dit is tevens een uitnodiging om van gedachten te blijven wisselen en te proberen het mistige verleden van het vroegste Leiden steeds verder te ontsluiten.

Noten

1 Ed van der Vlist, 'De stedelijke ruimte en haar bewoners' in: R.C.J. van Maanen en J.W. Marsilje (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad. Deel 1: Leiden tot 1574* (Leiden 2002) 14-57.

2 Freek Lugt, *Het ontstaan van Leiden. Over de burggraaf, de ontginning, de opwas, het stadsrecht* (Leiden 2012).

3 C.R. Brandenburgh, *Het archeologisch onderzoek bij de plaatsing van ondergrondse afvalcontainers in de binnenstad van Leiden* (Leiden 2023); K. Wink en M. Jordanov, *Oud vuil. Plangebied ondergrondse afvalcontainers in de historische binnenstad van Leiden, gemeente Leiden, een geo-archeologisch booronderzoek en een opgraving, variant archeologische begeleiding*. Raap-rapport 4402 (Weesp 2021).

4 Hierover hebben we een expertmeeting georganiseerd, waaraan meerdere deelnemers actief en open hebben deelgenomen, waarvoor onze hartelijke dank. In willekeurige volgorde waren daarbij aanwezig: Freek Lugt, Rudi van Maanen, Cor Smit,

Paulina Buring, Karin Wink, Yolande Meijer, Susanne Moerman, Ed van der Vlist, Reinoud Boter, Jos van Rooden, Robbert Jan Hageman, Jan Dröge, Elizabeth den Hartog, Timo Nijland, Roos van Oosten, Dirk Jan de Vries, Sam Ezra, Karel Emmens, Cor Smit, Marcel van Dijk, Maarten Enderman, Wouter Wagemakers, Monica Alkemade, Dorothée Posthumus, Carola Max, Prosper de Jong, Judith van Kesteren, Saskia Leupen, Esther Starkenburg, Monique Roscher, Ike Ruiter en Ariela Netiv.

5 M.F.P. Dijkstra, 'Het raadsel van de drie Leithons', *Leids Jaarboekje* 110 (2018) 36-60.

6 Voor de bronnen en hun datering: Van der Vlist, 'De stedelijke ruimte', 19.

7 Yolande Meijer en Michel C. van Dam, *Archeologische opgraving Haarlemmerstraat 101-111/Stille Rijn 8-9, Leiden Gemeente Leiden*. IDDS Archeologie rapport 2335 (Leiden 2023) 22-26.

8 Freek Lugt, 'Het oudste Leiden. Over munten, ontginningen, stadsrecht, de brug, het toernooiveld en de Burcht', *Leids Jaarboekje* 107 (2015) 35-55.

9 Dick de Boer en Chrystel Brandenburgh, 'De vroegste geschiedenis van Leiden. Nieuwe uitdagingen', *Leids Jaarboekje* 106 (2014) (7-20) 11 en noot 12.

10 Van der Vlist, 'De stedelijke ruimte', 21.

11 D.P. Hallewas, 'Een gat in de Breestraat te Leiden', *Bodemonderzoek in Leiden. Jaarverslag 1981* (Leiden 1982) 22-45; Jorrit Horssen en Sebastiaan Ostkamp, 'Keramiek' in: M.F.P. Dijkstra en C.R. Brandenburgh (red.), *Leiden – Aalmarktschool. Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek naar 800 jaar bewoning langs de Oude Rijn, ter plaatse van het voormalige St.-Catharinagasthuis* (Leiden 2010) = *Bodemonderzoek en bouwhistorie in Leiden* 1, 61-91.

12 Hallewas, 'Een gat in de Breestraat'; Brandenburgh, *Het archeologisch onderzoek*, 30 en 103-104.

13 Jaap Kruisheer, 'Het ontstaan van de oudste Leidse stadsrechten-oorkonden (waarschijnlijk einde twaalfde eeuw – 1266)' in: J.B. Berns e.a. (red.), *Feestbundel aangeboden aan prof. dr. D.P. Blok ter gelegenheid van*

zijn 65ste verjaardag en zijn afscheid als hoogleraar in de nederzittingsgeschiedenis in verband met de plaatsnaamkunde aan de Universiteit van Amsterdam (Hilversum 1990) 182-203. Van Maanen pleit voor een stadsrechtverlening door Willem I in de periode tussen 1213 en 1217; Lugt plaatst dit in of na 1213, en De Boer betoogt dat de stadsrechten te herleiden zijn tot graaf Dirk VII (1190-1203). R.C.J. van Maanen, 'Het Leidse stadsrecht in Hollandse context', *Leids Jaarboekje* 104 (2012) (30-53) 48; Lugt, 'Het oudste Leiden', 45; De Boer en Brandenburgh, 'De vroegste geschiedenis van Leiden', 15.

14 E.D. Orsel, 'Licht in de duistere Middeleeuwen. Het Gravensteen versus de Burcht' in: Chrystel R. Brandenburgh (red.), *Dwars door de stad. Archeologische en bouwhistorische ontdekkingen in Leiden* (Leiden 2007) (10-22) 13 en 15.

15 Ed van der Vlist, 'Mist over de stad. Leiden rond 1200', *Leids jaarboekje* 100 (2008) (1-32) 5-7.

16 Antoine Wilbers, 'De meanderende Oude Rijn. Reconstructie van de rivierloop in de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen', *Leids Jaarboekje* 114 (2022) 28-41.

17 Ibidem.

18 H.A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten. De geschiedenis van de stedenbouwkundige ontwikkeling binnen het Leidse rechtsgebied tot aan het einde van de Gouden Eeuw* (Leiden 1975); Dijkstra en Brandenburgh, *Leiden – Aalmarktschool*, 27.

19 Brandenburgh, *Het archeologisch onderzoek*, 83.

20 Ibidem, 38-39.

21 Zie o.a. Van Oerle, *Leiden*, afb. 44, 45, 46.

22 Meijer en Van Dam, *Archeologische opgraving*, 2 en 25-27.

23 Van Oerle, *Leiden*, 8-13, 22-35, Van der Vlist, 'De stedelijke ruimte', 25-32 en Lugt, 'Ontstaan van Leiden', 111-118.

24 A.P. Pruissers en H.H. Vos, 'Een Hollandse stad in doorsnee. Leiden in de geologische geschiedenis van de Rijnmonding', *Bodemonderzoek*

in Leiden. *Jaarverslag 1981* (Leiden 1982) (68-81) 77.

25 Brandenburgh, *Het archeologisch onderzoek*, 39-40.

26 Hallewas, 'Een gat in de Breestraat' en Horssen en Ostkamp, 'Keramiek'.

27 Pruissers en Vos, 'Een Hollandse stad in doorsnee', 76.

28 Brandenburgh, *Het archeologisch onderzoek*, 38 (Papengracht 7a-c), 54 (Zonneveldstraat), 64 (Papengracht/Gerecht en 101-104 (discussie).

29 Onlangs opnieuw samengevat in Brandenburgh, *Het archeologisch onderzoek*, 102-105.

30 Dijkstra en Brandenburgh, *Leiden – Aalmarktschool*, 34-35, 324.

31 E.D. Orsel, 'Bouwhistorie ontdekt Leiden' in: Esther Starkenburg, Rudi van Maanen en Cor Smit (red.), *Tastbaar geheugen. 150 jaar zorg voor Leidse monumenten* (Leiden 2014) 148-164.

32 A. Bicker Caarten en G. van der Mark, 'De Leidse monumenten. De veranderingen in het stadsbeeld gedurende het jaar 1953', *Leids Jaarboekje* 46 (1954) 172-177.

33 *Verslag provinciale Zuidhollandsche Archaeologische Commissie* 1909, 6; *Leidsch Dagblad*, 24 augustus 1910, 1; E.H. ter Kuile, *Leiden en Westelijk Rijnland* (Den Haag 1944) 127-128; R. van Roijen, 'Aantekeningen betreffende een huis van de burggraven van Leiden, nl. Breestraat 113', *Leidse Courant*, 16 december 1952, 3; idem, 'Het burggrafelijk kasteel van Leiden of de verbeeldingskracht van 'n archivaris. Wat zag men zeven eeuwen geleden?', *Leidse Courant*, 16 juli 1953, 2; Bicker Caarten en Van der Mark, 'De Leidse monumenten'.

34 E. den Hartog, T. Nijland, E. Orsel en J. Dröge, *Van wolhuis tot woonhuis: Breestraat 113 in Leiden, een pand met 'merkwaardige middeleeuwse kelders'* (in voorbereiding).

35 B. van Losenoord, *Bouwblok onderzoek aan de Breestraat te Leiden. Middeleeuwse kappen en kelders*. Afstudeerrapport Hogeschool van Utrecht (Leiden/Utrecht 2001) 28-

34; Dröge, Bureau voor Bouwhistorie, *Bouwhistorische opname Breestraat 113 Leiden* (Leiden 2005).

36 Bicker Caarten en Van der Mark, 'De Leidse monumenten', 175.

37 Metselwerk voorkelder in formaten 32,5/33 × 16 × 8/8,5 cm en tienlagenmaat van 94 cm en metselwerk achterkelder in Vlaams verband, formaten 31/32,5 × 14,5/16 × 8 cm en tienlagenmaat van 90 cm; bouwhistorische waarnemingen 16 februari 2024 in de achtermuur van de voorkelder en de zijmuur van de achterkelder. Ter Kuile noemt een baksteenformaat van 32 × 15 × 7,5 cm, Ter Kuile, *Leiden en Westelijk Rijnland*, 128. Grotere – ongebruikelijke – baksteenformaten van 34 × 17 × 8,5 cm, zoals vermeld door Bicker Caarten en Van der Mark, 'De Leidse monumenten', en herhaald door Van Losenoord, *Bouwblok onderzoek* en Dröge, *Bouwhistorische opname*, blijken restauratiestenen te zijn.

38 E.D. Orsel, *Rijswijkers in Leiden. Algemeen overzicht van bakstenen en metselwerk in Leiden en signalering van zestiende- en zeventiende-eeuwse kenmerken* (Leiden 2007) = *Bodemonderzoek in Leiden* 20.

39 E.D. Orsel, *Bouwhistorische aantekening Breestraat 113*. Niet-gepubliceerd rapport, Bureau Monumenten & Archeologie (Leiden 2008); Dendrochronologisch onderzoek 2000, monsternamen D.J. de Vries, RCE en datering RING, rapportage juli 2000.

40 Ter Kuile, *Leiden en Westelijk Rijnland*, 127-128.

41 Timo G. Nijland, Jan Dröge, Edwin Orsel, 'Eine Leuzitophyr des Perlerkopfs (Eifel) im mittelalterlichen Leiden, Niederlande' in: Roman Koch (red.), *14. Arbeitstagung Steine in der Stadt* (Erlangen 2019) 38.

42 E.D. Orsel, 'Romeinse zuil in kelder Breestraat 113', *Leids Jaarboekje* 112 (2020) 209-210.

43 Den Hartog e.a. (in voorbereiding).

44 Timo G. Nijland, Wim Dubelaar en Hendrik Jan Tolboom, 'De historische bouwstenen van Utrecht' in: Wim

Dubelaar, Timo G. Nijland, Hendrik Jan Tolboom (red.), *Utrecht in steen. Historische bouwstenen in de binnenstad* (Utrecht 2007) 31-109, in het bijzonder 84-86.

45 Orsel, *Bouwhistorische aantekening Breestraat 113*.

46 Van der Vlist, 'De stedelijke ruimte', 52.

47 Den Hartog e.a., *Van wolhuis tot woonhuis*.

48 E.D. Orsel, C. Brandenburgh, A. van Noort en P.J. De Vos, 'Onverwachte ontdekkingen in Breestraat 90', *Jaarboek 2014/2015 Erfgoed Leiden en Omstreken* (Leiden 2016) 30-33. Metselwerk in Vlaams verband in formaten 30/31,5 × 14,5/16 × 8/9 cm en een tienlagenmaat van 96 cm.

49 Van der Vlist, 'De stedelijke ruimte', 52.

50 Ibidem, 53-54.

51 E.D. Orsel, 'Een middeleeuwse gevel van het Catharinagasthuis', *Leids Jaarboekje* 103 (2011) 215-216; idem, 'Kaarsnis bevestigt oorsprong Waalse kerk als ziekenzaal', *Leids Jaarboekje* 106 (2014) 204-206. Het metselwerk van het Catharinagasthuis is opgetrokken in het baksteenformaat 29/31,5 × 14/15,5 × 6,5/7 cm met een tienlagenmaat van 80/85 cm.

52 Van Oerle, *Leiden*, 88.

53 Ibidem, 95.

54 E.D. Orsel, 'Breestraat 95 te Leiden, een statig huis uit de 15de eeuw', *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 108 (2009) 49-57.

55 E.D. Orsel, *Bouwhistorisch onderzoek Breestraat 93*. Niet-gepubliceerd rapport, Erfgoed Leiden en Omstreken (Leiden 2020). Metselwerk in formaat 30 × 15 × 6-8 cm en met een tienlagenmaat van 82-89 cm.

56 Van Oerle, *Leiden*, 75-97.

57 J. van Rooden, 'Papengracht 7: een glimp van het Sint Barbaraklooster', *Leids Jaarboekje* 93 (2001) 203-206; P.J. De Vos, *Bouwhistorische notitie Papengracht 7*. Niet-gepubliceerd rapport, Erfgoed Leiden en Omstreken (Leiden 2020); idem, '#VVDW: een middeleeuwse lommerd aan de

Papengracht', website Erfgoed Leiden en Omstreken (2023). zie ook het bouwhistorisch jaaroverzicht in de rubriek Erfgoednieuws in dit jaarboekje

58 Metselwerk in formaat 30-32 × 15,5/16 × 7/8 cm en met een tienlagenmaat van 90 cm.

59 E.D. Orsel, 'Oude muurdelen Duitse Huis aangetroffen', *Leids Jaarboekje* 105 (2013) 203-204. Metselwerk in Vlaams verband, in formaat 31 × ±15 × 8/8,5 cm en met een tienlagenmaat van 99-103 cm.

60 Van Oerle, *Leiden*, 62-68.

61 De Boer en Brandenburgh, 'De vroegste geschiedenis van Leiden'; Van Maanen, 'Het Leidse stadsrecht in Hollandse context'; idem, 'Het Leidse stadsrecht voor en na 1266', *Leids Jaarboekje* 109 (2017) 17-36.

62 In de bronnen is ook sprake van stenen huizen, maar hiervan is niet bewezen dat deze van baksteen waren; Van der Vlist, 'De stedelijke ruimte', 51-52.

63 E.H. ter Kuile, 'Baksteenformaten in Zuid-Holland tot het midden van de zestiende eeuw', *Oudheidkundig jaarboek* 1937, 96-99; J. Hollestelle, *De steenbakkerij in de Nederlanden, tot omstreeks 1560* (Assen 1961) 112.

64 Hollestelle, *De steenbakkerij*, 117 en 142; R.M.R. van Oosten, *De Leidse steen des aanstoots. Over de baksteenindustrie rondom Leiden en haar moeizame relatie met het stadsbestuur vanaf de veertiende eeuw tot 1574*. Doctoraalscriptie Universiteit Leiden (Leiden 2006) 85-88.

65 Hollestelle, *De steenbakkerij*, 113-115; G. Berends, 'Backstein in den Niederlanden des Mittelalters' in: *Hausbau in den Niederlanden* (Marburg 1990) = *Jahrbuch für Hausforschung* 39, 71-78.

66 E.D. Orsel, 'Stenen van de graaf', *Westerheem* 60 (2011), nr. 4, 184-192. Metselwerk neigend naar Noords verband, in formaat 29/31 × 14/15 × 10-12 cm en met een tienlagenmaat van 110 cm.

67 Orsel, 'Stenen van de graaf'. Vergelijkbare vroege bakstenen van het formaat van het Gravensteen ko-

men voor in de toren van de abdijkerk van Rijsenburg. Voor Vlaanderen is vastgesteld dat zowel wereldlijke als geestelijke opdrachtgevers verantwoordelijk zijn geweest voor de bouw in baksteen; V. Debonne, *Uit de klei, in verband. Bouwen met baksteen in het graafschap Vlaanderen*. PhD Thesis KU Leuven (Leuven 2015) met name 483-495.

68 Hollestelle, *De steenbakkerij*, 118-119. Waar dit laatste was gelegen is onbekend.

69 Van Oosten, *De Leidse steen des aanstoots*, 35-36.

70 Hierbij kan gedacht worden aan wetenschappelijke analyses zoals koolstof-14-onderzoek (¹⁴C), thermoluminescentie (TL), optically stimulated luminescence (OSL), archeomagnetische analyse (AM), X-ray fluorescence (XRF) en diatomeeën-onderzoek; D.J. de Vries, 'Vergelijkend natuurwetenschappelijk onderzoek', *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 99 (2000) nr. 3, 74-84; V. Debonne e.a., 'Wase baksteen gedateerd. Natuurwetenschappelijk dateringsonderzoek in de Sint-Andreas- en Sint-Gislenuskerk in Belsele (Sint-Niklaas)', *Relicta* 12 (2015) 181-218; H. Demiddele, 'Diatomeeën-onderzoek in de archeologie', *Diatomedelingen* 34 (2010) 35-41.

71 Orsel, *Rijswijkers in Leiden*, 7. Dat de graaf doelbewust de Duitse Orde naar Leiden heeft gehaald vanwege de expertise van de orde met de vervaardiging van baksteen lijkt minder voor de hand te liggen. Torbus schrijft dat er weinig bekend is over vroege baksteenproductie van de Duitse Orde in Pruisen; Tomasz Torbus, *Die Konventsburgen im Deutschordensland Preußen* (München 1998) 315-320.

72 Debonne, *Uit de klei, in verband*, 483-493.

73 R.J.H. Lenssen, *Early brick production and use in the coastal regions of the Low Countries*. Doctoraalscriptie Universiteit Leiden (Leiden 2015).

74 H.J. Böker, *Die Mittelterliche Backsteinarchitektur Norddeutschlands* (Darmstadt 1988) 13-20.

Grave Florijs, dese edel vorst, als hi die Vlamingen aldus wederstaen hadde, besette hi Zeelant, so dat hi voir der Vlamingen anstoet niet versaecht en was, ende tooch in Hollant. Ende als hi dair een tijt vredelic geweest hadde, dochte hi over hoe dat hi in siinre tijt also veel gheoirloft ende so menigen bloedigen strijt gestreden ende gestormt hadde, ende oec in eenre sterfte so veel gestorven, dat hi alte luttel ridderscips in sinen lande hadde; des hi qualic te vreden was. Ende om siin ridderscip te meerren, so ontboot hi up enen heylighen Kersdach bi hem te hove te comen XL die rijcste ende eerbaerste huyslude die hi inden lande van Hollant bevinden conde, die wel gegoet waren ridders staet te houden. Mit desen XL goeden mannen hilt hi hogen hof, ende int eynde vander maeltijt so sloech hise alle ridder ende gaf him wapen ende beval him voort aen ridderscip te oeffenen ende wel te doen ende voeren elcs hoirs weges om genoechte te hebben.

Int lesen van deser historie so sal ic u hier scriven van enen van desen nuwen ridderen, gheheten here Anssem van Vuer, ende woende tot Vuercapelle. Als hi ten hove aldus gheweest hadde ende hi des anderen dages ridder thuys quam, so sach hi dair hi voir siin molkenhuys ginc wanderen, dat siin suege geraect was tot eenre mouwe mit rome ende dranker of. Doe docht him dat hire te goet toe was die zuege wech te yagen, ende sprac: 'verzuge, verzuege, wair ic als ic ghister was, ghi en soudt die room niet drincken.' Aldus soe eerde dese edel grave siin goede lude die eerbair ende duegende waren van wel-daden of van rijcheden, ende en sach die coomste niet an. Mar hi meerde siin ridderscip ende siin edel lude, dair hi him selven ende siin lant mede eerde. Wanttet ymmer eerlic is dat veel ridders in enen lande siin. Hier om ende om dat hi siin goede huyslude also dueen te bescermen plach ende lief hadde, so haddens die oude ridderscip sommige groten nijt, ende plagen desen grave te heten der kaerlen god.

Passage uit de kroniek van de Clerc uten Laghen Landen. Utrecht, Universiteitsbibliotheek.

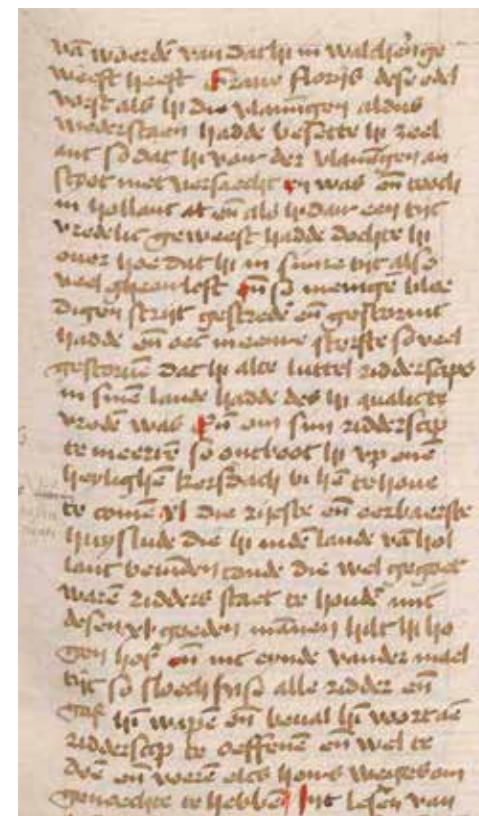
Graaf Floris V en de veertig ridders

Piet van der Plas

Omstreeks 1415 verhalen twee auteurs over een merkwaardige gebeurtenis die ruim honderd jaar eerder zou hebben plaatsgevonden. De meest uitgebreide versie is te vinden in een kroniek die verschenen is in de periode 1409-1417 en waarvan de auteur bekend staat als de Clerc, geboren uten laghen landen bi der see.¹ De gebeurtenis wordt vrijwel gelijktijdig, maar beknopter, verteld door Dirk Potter in zijn kort na 1415 verschenen moraliserende allegorie *Bouck der bloemen*.² De Clerc en Potter waren beiden werkzaam in de grafelijke kanselarij, wat deze samenloop zou kunnen verklaren.³

De Clerc plaatst de gebeurtenis na de schermutselingen die in oktober 1295 tussen graaf Floris V van Holland en graaf Gwijde van Vlaanderen hadden plaatsgevonden.⁴ Volgens de Clerc was graaf Floris nadat de Vlamingen waren verslagen naar Holland teruggekeerd. Nadat graaf Floris tot rust was gekomen en nagedacht had, kwam hij tot de conclusie dat hij als gevolg van de vele oorlogen en de ziekten die er in het land geweest waren onvoldoende ridders had. Hij ontbood op een Kerstmis (dit moet dan Kerstmis 1295 zijn geweest, want graaf Floris zou op 27 juni 1296 vermoord worden) in zijn hof de veertig rijkste en eerbaarste huislieden die in Holland te vinden waren. Graaf Floris organiseerde een feestmaal, sloeg de huislieden tot

ridder en gaf hun wapens met de opdracht zich in de ridderschap te bekwamen. Volgens de Clerc viel deze actie bij bestaande ridders niet in goede aarde, zodat zij graaf Floris

Detail uit de kroniek van de Clerc uten Laghen Landen. Utrecht, Universiteitsbibliotheek, hs. 6 E 9, f. 70r.

spottend *der kaerlen god* noemden. Ten slotte vertelt de Clerc een anekdote over één van deze nieuwe ridders, een zekere Ansem van Veur uit Veurcapelle. Ansem zou de dag na de festiviteiten een wandelingetje over zijn boerderij gemaakt hebben. Bij het passeren van het melkhuis zag hij een varken dat een emmer room aan het leegdrinken was. In zijn nieuwe waardigheid als ridder voelde Ansem zich te goed om in te grijpen en hij beperkte zich tot het vermanen van het varken met de woorden: *verzuge, verzuege, wair ic als ic ghister was, ghi en soudt die room niet drincken*.

Dirk Potter vertelt het verhaal in een aanzienlijk beknoptere vorm en schrijft:

*Een greve van hollant was voertyts die groet orloghe ende veel strijts ghehadt hadde ende oic grote sterfte in sijnen lande. Soe dat sijn ridderscap also seer verslaghen ghestorven ende vergaen was dat hij also mer als luttel of gheen en hadde. Doen ontboot hij tot eenre tijt op een pinxten dach .xl. die alre rijcste huyslude die hij in sijnen lande hadde. daer hij enen hoghen hof mede hielt ende hij sloechse allen rijder nader maeltijt ende gaff hem scilde ende wapene.*⁵

Potter vertelt verder nog dat nakomelingen van de tot ridder geslagen huislieden meenden afstammelingen te zijn van koningen en graven (*daer huden daghes sonder twivel veel af sijn die van dien gecomen sijn. ende overmits outhet der tijt soe verre gheleden is dat sij menen alle van coninghen ende greven ghecomen wesen*). Om te voorko-

men dat hun werkelijke afstamming bekend zou worden, wilden deze nazaten niet dat de gebeurtenis in de kronieken opgenomen zou worden (*Ende dit hebben sommighe voertijts benomen mit wil datmens inden croniken niet en heeft moeghen setten. Om datmens hem niet te verwijt segghen en soude hoe wel dattet hem groet eer waer*). Ten slotte vermeldt Potter dat het tot ridder slaan van huislieden in andere landen dikwijls en nog dagelijks gebeurt (*Ende in anderen landen dicke gheschiet is ende noch daghelijx gheschiet*).

Potter vermeldt dus niet in welk jaar de gebeurtenis zou hebben plaatsgevonden en zelfs niet om welke graaf het gaat. Ook de anekdote over Ansem van Veur ontbreekt bij Potter. Bovendien plaatst Potter de gebeurtenis op een pinksterdag in plaats van met Kerstmis. Deze verschillen roepen de vragen op in hoeverre de Clerc en Potter een gezamenlijke bron hebben gebruikt, of dit een mondelinge of een schriftelijke bron was, en hoe betrouwbaar die bron was. Een andere vraag is waarom de gebeurtenis pas 120 jaar na het overlijden van graaf Floris V naar buiten is gebracht. Is de verklaring die Potter daarvoor geeft, namelijk dat het nageslacht de gebeurtenis niet in de kronieken wilde laten opnemen, hiervan werkelijk de oorzaak?

Wanneer?

De Clerc situeert de gebeurtenis dus op Kerstmis 1295 en schrijft dat graaf Floris in de jaren daarvoor als gevolg van oorlogen en ziekten een tekort aan ridders zou hebben gehad. Het is echter niet duidelijk waarom graaf Floris in het jaar 1295 een tekort aan

ridders zou hebben gehad. De oorlogen die graaf Floris had gevoerd waarbij veel slachtoffers waren gevallen (tegen de West-Friezen, de Kennemers en de bisschop van Utrecht) vonden alle plaats in de periode vóór 1287. Vanaf 1290 begonnen de strubbelingen met Vlamingen, maar daarin heeft graaf Floris voor zover bekend geen grote aantallen ridders verloren. Ook hebben er in de jaren '80 en '90 van de dertiende eeuw geen epidemieën plaatsgevonden. Wel zijn er op 17 december 1287 en op 5 februari 1288 stormvloeden geweest waarbij veel slachtoffers zijn gevallen.⁶ Het is echter niet waarschijnlijk dat hierin grote aantallen ridders zijn overleden: ridders waren meestal wel zodanig gegoed dat zij een mogelijkheid hadden om overstromingen te overleven. Dan is er ook nog een probleem met de datum van Kerstmis 1295: vast staat dat graaf Floris op 9 januari 1296 samen met acht van zijn belangrijkste ridders in Parijs was om met de Franse koning een verdrag te sluiten. Is het houden van een *hogen hof* twee weken voor dit verblijf in Parijs wel aannemelijk, zowel qua noodzakelijke reistijd als qua het onderwerp, dat voor zijn belangrijkste ridders toch controversieel moet zijn geweest?

Waarom?

De meest intrigerende vraag is waarom graaf Floris een eventueel tekort aan ridders zou willen oplossen door rijke huislieden tot ridder te slaan. Huislieden konden in geval van een dreigende oorlog immers al door de graaf in een heervaart worden opgeroepen. Wel lieten de rijkere huislieden zich nogal eens vervangen door remplacanten, zoals door *die*

*cuyper van Voorschoten, een out, arm man ende manc aen beide ziden; een jonc knecht-kin, hiet Jan ende is licht 14 jaer out ende daertoe arm of Gerrit Cleve, een arm man van Zoeterwoude ende is ghestoert.*⁷ Wilde graaf Floris dit ontwijkende gedrag van zijn rijkste huislieden voorkomen door hen tot ridder te slaan? Zoals Potter schrijft, was het tot ridder slaan van huislieden in het buitenland niet ongebruikelijk. De mythische Engelse ridder Lancelot vertelt over zijn vader: *Hi was rike man, mar van genen / Edelen geslachte, mar van clenen / Ende mijn vader hadden mede / Ridder gemaect om sine rijchede.*⁸ Een kroniek over keizer Frederik Barbarossa verhaalt dat de keizer op het slagveld krijgsknechten en handwerkslieden die zich dapper hadden gedragen tot ridder sloeg, dit tot ergernis van ridders uit de adelstand.⁹ Engelse koningen hadden het recht van *distrain of knighthood*, waarmee ze gegoede landeigenaren voor de militaire dienst konden oproepen en tot ridder slaan.¹⁰ Koning Edward I bijvoorbeeld had in de periode 1282-1283 in Wales oorlog gevoerd, waarbij veel ridders waren gesneuveld. Op 6 mei 1285 vroeg hij aan het parlement toestemming om landeigenaren met een jaarlijks inkomen van minimaal 20 pond te mogen oproepen voor de militaire dienst. Het parlement verleende toestemming, zodat de koning op 8 september 1285 in het kasteel van Winchester vierenvestig landeigenaren tot ridder kon slaan.¹¹ Ook dicht bij huis zijn er gevallen geweest waarbij vlak voor een veldslag diverse personen tot ridder zijn geslagen. De Brabantse kroniekschrijver Jan van Heelu geeft een opsomming van jongeren die vlak voor de slag van

Detail van een kaart van het Schakenbos te Veur (nu Leidschendam) uit 1569 met rechtsonder de Veurkapel. Jacob Coenraets, 1589. Universiteitsbibliotheek Leiden.

Woeringen in 1288 tot ridder werden geslagen.¹² In 1304 werden Zeeland en Holland door de Vlamingen overlopen, waardoor er een acute behoefte aan nieuwe ridders was. De Hollandse kroniekschrijver Melis Stoke schrijft hierover: *Goede knapen die daer waren / Comen indes graven scaren / Worden ridders, diere wouden*.¹³

Ansem van Veur

Het staat vast dat er een Ansem van Veur heeft bestaan die als *heer* werd aangeduid en dus waarschijnlijk tot ridder is geslagen. In een lijst van grafelijke leenmannen van graaf Floris uit omstreeks 1287 wordt een

Ancelin (de Franse versie van Ansem) van Vore vermeld, die 9 gaarden land in Wilsveen en 14 gaarden land in Voorburg in leen had.¹⁴ Daarna is er een hiaat in de registratie van grafelijke lenen: van de graven Jan I (1296-1299) en Jan II (1299-1304) zijn geen leenregisters bekend; van graaf Willem III (1304-1337) begint de registratie pas vanaf circa 1325 op gang te komen. Ansem wordt in het leenregister van graaf Willem IV op 23 maart 1341 postuum vermeld wanneer een Jan Ansemsz. beleend wordt met 8 morgen in Voorburg, *zoals wijlen heer Ansem van Veur*.¹⁵ Het leenregister van graaf Willem V vermeldt dat op 2 december 1347 Katharina, dochter

De grote zaal van het kasteel van Winchester. Foto: Johan Bakker. Wikimedia Commons.

van Gerard van Boshuijsen en gehuwd met Doedijn heer Ansemsz. van Veur, een lijftocht krijgt op de mindere helft van 9½ morgen land in Tedingebroek (nabij Stompwijk).¹⁶ Het memorieboek van de kerk van Voorburg bevat een ongedateerde vermelding van een rente van 5 pond en 10 stuivers die verbonden was aan *Doede heren Ansems zoons woeninghe in die berghe ther Vuer, die nu toebehoort heer Jan van Wassenae*.¹⁷

Als Ancelin/Ansem door graaf Floris V tot ridder is geslagen, dan moet dat voor de moord op graaf Floris op 6 juni 1296 zijn gebeurd. Omdat Ancelin in het leenregister van 1287 (nog) niet als *heer* wordt aangeduid zou hij dus tussen 1287 en 1296 tot ridder moeten zijn geslagen. Dit levert wel een probleem op: een lijftocht werd door-

gaans bij een huwelijk aan de bruid geschonken. Als Katharina van Boshuijsen en haar echtgenoot Doedijn heer Ansemsz. in 1347 de huwelijkse leeftijd van 18-25 jaar hebben gehad, dan zijn zij omstreeks 1322-1329 geboren. Als Doedijn een zoon was van de Ancelin uit 1287 dan heeft Ancelin wel erg laat kinderen gekregen. Het is daarom niet uitgesloten dat de Doedijn heer Ansemsz. uit 1347 geen zoon, maar een kleinzoon was van de Ancelin uit 1287. Dit zou betekenen dat Ancelin een zoon heeft gehad genaamd Ansem, die de vader was van Doedijn heer Ansemsz. Het is dan deze Ansem Ancelinsz. die tot ridder is geslagen.

De andere negenendertig ridders?

Het verhaal van de Clerc en Potter zou aan geloofwaardigheid winnen als er andere huismannen worden gevonden die door graaf Floris tot ridder kunnen zijn geslagen. Startpunt bij deze zoektocht zijn de 259 leenmannen van graaf Floris die in het al genoemde leenregister uit omstreeks 1287 worden vermeld.¹⁸ Voor dit onderzoek is gebruikgemaakt van de betreffende repertoria op de diverse leenregisters, zoals die in de periode 1970-1998 zijn verschenen in het tijdschrift *Ons Voorgeslacht*.¹⁹

Het al genoemde hiaat in de grafelijke leenregisters tussen omstreeks 1287 en 1325 is hierbij een groot probleem: vrijwel alle leenmannen die vermeld worden in het

leenregister uit omstreeks 1287 worden in de leenregisters na 1325 niet meer genoemd. De postume vermelding van Ansem is een uitzondering.

Van de overige schaarse uitzonderingen is het twijfelachtig of zij door graaf Floris tot ridder zijn geslagen. Een voorbeeld is Troveis van Moordrecht, die in 1282 en 1287 wordt vermeld als leenman van land in Moordrecht.²⁰ Op een onbekende datum gaat het leen over op Jan van Moordrecht, waarschijnlijk zijn zoon of broer, en vervolgens op een wederom onbekende datum (dus mogelijk nog tijdens het leven van graaf Floris) op diens zoon Jacob van Moordrecht Jansz. Jacob wordt in 1311 als ridder vermeld, zodat hij vóór 1311 door een graaf tot ridder zal zijn geslagen; of dit Floris V, Jan I, Jan II of Willem III is geweest, is niet duidelijk.

Een vergelijkbaar voorbeeld is Jan die Moolnaar uit Graveland, die in 1287 land ten westen van zijn huis in leen had.²¹ Op 13 januari 1306 wordt Jan die Moolnaar, *ridder*, beleend met het ambacht Giessen.²² Als de Jan uit 1287 dezelfde is als de Jan uit 1306, dan heeft hij tussen 1287 en 1306 de ridderslag ontvangen van één van de graven Floris V, Jan I, Jan II of Willem III.

Een laatste voorbeeld is Gerard Ever te Lisse. In 1287 wordt hij vermeld als leenman van een derde van de tiende van Aarlanderveen.²³ Een zekere Dirk van den Wale wordt op 3 maart 1306 beleend met een tiende in Monster na de dood van Gerrit Evertsz.²⁴ In 1323 en 1329 wordt een Gerardus Ever als borg vermeld.²⁵ In 1330 wordt Klara, gehuwd

met Gerard die Ever, beleend met een lijf-tocht op de helft *zoals de oude Gerard Ever*.²⁶ In 1332 wordt Klara, nog steeds gehuwd met Gerard die Ever junior, nogmaals beleend met 15 pond.²⁷ Op 7 juli 1346 wordt Ver Klara, weduwe van heer Gerard Ever, na koop beleend met 8½ morgen land in het Westermeer te Lisse.²⁸ Op 24 augustus 1346 wordt Reiner die Ever heer Gerardsz. beleend met de tiende van Aarlanderveen. De Gerard Ever uit 1287 is dus waarschijnlijk in 1305 of 1306 overleden. Zijn vermoedelijke zoon en naamgenoot wordt in 1323, 1329, 1330 en 1332 zonder aanduiding vermeld; in 1346 wordt hij postuum als *heer* en zijn echtgenote Klara als *Ver* aangeduid. Vermoedelijk is deze Gerard junior in de periode tussen 1332 en 1346 tot ridder geslagen, dus niet door graaf Floris.

Conclusie

Er blijft een dikke mist hangen over Ansem van Veur en de veertig ridders. Ten eerste omdat de verhalen van de Clerc en Potter niet goed op elkaar aansluiten en de betrouwbaarheid van hun bron onduidelijk is. Ten tweede omdat het uitzonderlijk zou zijn als huislieden in een *hogen hof* tot ridder zijn geslagen; vrijwel alle nadere vermeldingen waarbij huislieden tot ridder werden geslagen hebben te maken met een naderende veldslag. Ten derde omdat er uit de 256 leenmannen van graaf Floris uit omstreeks 1287, dus inclusief Ancelin van Veur, niemand kon worden gevonden van wie het vast staat dat hij door graaf Floris tot ridder is geslagen.

Noten

1 [F. van Mieris (ed.)], *Chronyk van Holland, van den Klerk uit de Laage Landen by der Zee* (Te Leyden 1740) of [B.J.L. de Geer van Jutphaas (ed.)], *Kronijk van Holland van een ongenoemde geestelijke (gemeenlijk geheeten kronijk van den Clerc uten Laghen Landen bi der see)* (Utrecht 1867); Hier geciteerd naar het handschrift Utrecht, Universiteitsbibliotheek, hs. 6 E 9. Zie ook: Antheun Janse, *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late Middeleeuwen* (Hilversum 2001) 63-65 en J.M.C. Verbij-Schillings, 'Heraut Beyeren en de Clerc uten Laghen Landen. Hollandse kroniekschrijvers ca. 1410', *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en Letterkunde* 107 (1991) 20-42.

2 Stephanus Schoutens (ed.), *Dat Bouck der Bloemen. Handschrift der XVe eeuw* (Hoogstraten 1904) 90; naar een handschrift thans in Leuven, KADOC Documentatie- en Onderzoekscentrum voor Religie Cultuur en Samenleving, Archief Minderbroeders (OFM) - Vlaamse Provincie Sint-Jozef, BE/942855/1649/10796. Zie ook: Janse, *Ridderschap in Holland*, 60-62.

3 Janse, *Ridderschap in Holland*, 63.

4 Ronald de Graaf, *Oorlog om Holland 1000-1375* (Hilversum 2004) 176-177.

5 Schoutens, *Dat Bouck der Bloemen*, 90; ook voor het volgende.

6 Jan Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen*, deel 1 (Franeker 1995) 538-540.

7 Geciteerd door De Graaf, *Oorlog om Holland*, 40.

8 Lanceloet, *De Middelnederlandse vertaling van de 'Lancelot en prose' overgeleverd in de 'Lancelotcompilatie'*. Pars 2 (Assen 1991) versregels 6624-6627.

9 J. te Winkel, 'Het ridderwezen,

geschetst volgens de ridderromans', *Jaarverslag van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap* 36 (1894) (67-126) 87.

10 Michael Powicke, *Military obligation in medieval England. A study in liberty and duty* (Oxford 1962); Scott L. Waugh, 'Reluctant knights and jurors: respites, exemptions, and public obligations in the reign of Henry III', *Speculum* 58 (1983) 937-986.

11 Marc Morris, 'Edward I and the Knights of the Round Table' in: Paul Brand and Sean Cunningham (eds.), *'Foundations of medieval scholarship: records edited in honour of David Crook* (York 2008) 57-76.

12 J.F. Willems, *Rymkronyk van Jan van Heelu betreffende den slag van Woeringen in het jaer 1288* (Brussel 1836) versregels 8581-8621.

13 J.W.J. Burgers (ed.), *Rijmkroniek van Holland (366-1305) door een anonieme auteur en Melis Stoke* (Den Haag 2004) versregels 12648-12650.

14 J.C. Kort, 'Repertorium op de grafelijke lenen in Voorburg, 1274-1650', *Ons Voorgeslacht* 41 (1986) (349-368), 366, leen 15; S. Muller Hz. 'Het oude register van graaf Florens', *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap* 22 (191) (90-357) 207, nr. 124. De titel is enigszins misleidend, want het leenregister bevat niet alleen leenmannen van graaf Floris, maar ook leenmannen uit latere periodes. Voor de datering wordt 1287 aangehouden, zie: Janse, *Ridderschap in Holland*, 104-105 en R.A. van der Spiegel, 'De datering van het "oude register van graaf Florens"', *Ons Voorgeslacht* 69 (2014) 40-44.

15 Kort, 'Repertorium op de grafelijke lenen in Voorburg', leen 15.

16 J.C. Kort, 'Grafelijke lenen in Rijnland 1222-1650', *Ons Voorgeslacht* 45 (1990) (103-18) 176, leen 511.

17 J.G.J. van Booma, *Dit is 't memoriboec van Voerburch. Het memorieregister, tevens cartularium van de parochie Voorburg (1338)* (Hilversum 1991) 133. Jan I van Wassenaer (1430-1497) was ambachtsheer van Voorburg.

18 Muller, 'Het oude register van graaf Florens', 171-232 (f. 45r-55v).

19 Deze repertoria zijn digitaal raadpleegbaar via de 'Hollandse Genealogische Databank', <https://www.hogenda.nl>. De door de repertoria gebruikte inventarisnummers van de grafelijke leenregisters zijn inmiddels verouderd, zie de concordans in de desbetreffende inventaris. Ook wordt in de repertoria als datering van het leenregister nog 1281 of 1282 in plaats van 1287 aangehouden.

20 C. Hoek, 'Repertorium op de grafelijke lenen te Capelle a/d IJssel, Moordrecht en Nieuwerkerk', *Ons Voorgeslacht* 40 (1985) (107-115) 112, leen 14.

21 J.C. Kort, 'Repertorium op de grafelijke lenen in de Alblasserwaard, 1280-1650', *Ons Voorgeslacht* 52 (1997) (15-56), leen 41.

22 Ibidem, leen 12.

23 J.C. Kort, 'Repertorium op de grafelijke lenen in Rijnland, 1222-1650', *Ons Voorgeslacht* 42 (1987) (390-410) 393, leen 5.

24 A.J. van der Valk, 'Repertorium op de grafelijke lenen in Monster, 1242-1647', *Ons Voorgeslacht* 38 (1983) (565-585) 569, leen 10.

25 P.A. Meilink, *Het archief abdij van Egmond* ('s-Gravenhage 1951), inv. nrs. 1 en 870 (regesten 183 en 207).

26 Kort, 'Repertorium op de grafelijke lenen in Rijnland', leen 5.

27 Ibidem.

28 Idem, 'Grafelijke lenen in Rijnland 1222-1650', *Ons Voorgeslacht* 43 (1988) (331-347) 338, leen 209.

Portretten van Foy van Brouchoven en Elysabeth van Boschuyzen, 1581. Anoniem, olieverf op hout. Stedelijk Museum Alkmaar, 020710 en 020717 (bruiklenen Stichting Provenhuis Paling en Van Foreest).

Foy van Brouchoven en Jan van Hout, samenwerkende tegenpolen

Rudi van Maanen

In het *Leids Jaarboekje* van 1974, een themanummer vanwege de 400ste herdenking van het Beleg en Ontzet van Leiden, schreef Rudi Ekkart een 'galerij der Sleutelfiguren'.¹ Een van hen was Foy van Brouchoven. Over zijn rol tijdens het Beleg merkte Ekkart niet meer op dan dat hij toen 'actief' was. Wel noemt hij een aanzienlijke reeks functies die deze Van Brouchoven uitoefende in het bestuur van de stad en in dat van het Hoogheemraadschap van Rijnland. Verder noemt hij Jan van Brouchoven, zijn vader, gedurende lange jaren de gezaghebbende secretaris-rentmeester van Rijnland. En hij besteedt enige aandacht aan zijn zoon Jacob van Brouchoven, bekend van het Hofje van Brouchoven.

Aan Foy van Brouchoven is nooit een specifieke publicatie gewijd. Wel is aandacht aan hem besteed in sommige artikelen. De bijrol in deze artikelen zal er de oorzaak van zijn dat de informatie over hem nergens compleet is, soms onjuist en in tegenspraak met elkaar.

De summiere tekst van Ekkart roept de vraag op welke betekenis Foy van Brouchoven gehad heeft tijdens het Beleg. En wat valt er te zeggen over de carrière van deze generatiegenoot van Jan van Hout in

het licht van de gebeurtenissen van zijn tijd? Vooraf gaat enige informatie over zijn achtergrond en persoonlijk leven.

Afkomst, familie en gezin

Foy van Brouchoven werd geboren op 8 februari 1542, waarschijnlijk in het ouderlijk huis op het Steenschuur. Zijn vader was Jan van Brouchoven, van 1540 tot aan zijn overlijden secretaris en rentmeester van het Hoogheemraadschap van Rijnland.² Hij trad hiermee in de voetsporen van zijn vader. Jan werd Leids poorter op 11 mei 1542. In het woelige jaar 1572 was hij burgemeester van Leiden. Hij koos de kant van de opstand onder leiding van Willem van Oranje, die hem in 1573 benoemde tot rekenmeester van de Hollandse Rekenkamer. Hij is toen in Den Haag gaan wonen en heeft het Beleg van Leiden dus niet aan den lijve ondervonden.

Jan van Brouchoven stierf in 1588. De inventaris van de boedel die na zijn dood door onder anderen Jan van Hout is opge maakt, geeft een beeld van zijn rijkdom. Er zijn hoofdstukken over geld, zilver en zilverwerk, over kleding en textiel, over juwelen, meubels, kaarten en schilderijen, en over boeken. In de inventaris is het respectabele aantal van 182 boeken beschreven, over al-

lerhande onderwerpen, theologie (zowel van katholieke als van protestantse signatuur), filosofie, staatkunde, geschiedenis, penningkunde, reisbeschrijvingen, letterkunde; landbouw ook en financiën en handel.³ Zijn bibliotheek bestreek dus een heel breed spectrum, waarvan zijn kinderen ongetwijfeld het een en ander meegekregen hebben.

Foy's moeder was Annetgen Foyen Huijgensdr. [van Tetrode].⁴ Wellicht was zij in 1572 reeds overleden, aangezien dochter Aeltgen toen het huishouden moest regelen.⁵

Foy was een van de oudste kinderen van een groot gezin. Tussen 1565 en 1589 trouwden een broer en zes zussen van hem, achtereenvolgens Heiltgen (1565), Hendrick (1569), Adriana (1571), Neeltgen (1573), Aeltgen (1575), Meynsgen (1585) en Maritgen

(1589).⁶ Er waren nog een broer Dirck en een zus Machteld, die tussen 1574 en 1581 respectievelijk 1576 en 1581 ongehuwd overleden zijn.⁷

Over Foy's jonge jaren is weinig bekend. Wat was zijn opleiding en hoe is zijn carrière gestart? We weten het niet. Hij schijnt van 1556-1560 in het buitenland verkeerd te hebben,⁸ maar waar en of dit om een aaneengesloten periode gaat en of het misschien een *grand tour* was, blijft in het ongewisse. Vanaf 1566 heeft hij schrijfwerkzaamheden verricht op het kantoor van zijn vader.⁹ Bekend is dat zijn broer Hendrick regelmatig in het buitenland was, voornamelijk voor zaken. Deze bekleedde ook een paar functies, zoals schout van Rijnsburg en ontvanger van de pachten van Rijsoorde (rustende op

een groot aantal panden in de omgeving van de Kloksteeg).¹⁰ Dergelijke activiteiten zijn van Foy niet gevonden.

Wel weten we dat hij in 1567 op vrijersvoeten was.¹¹ Hij schreef daarover aan zijn broer. Hij blijkt dan optimistisch over zijn huwelijkskansen met Aechgen van Noort. Maar alles moest nog wel geheim blijven. Kennelijk had hij te vroeg gejuicht. Een jaar later trad hij in het huwelijk met Elysabeth Gommersdr. van Boschuyzen,¹² weduwe van de Amsterdammer Jacob Janssen van Oudewater, die in 1567 bij een ruzie om het leven gekomen was. Haar vader was Gommer Jacobsz. van Boschuyzen, pachter van de Goudse tol te Alphen aan den Rijn.¹³ Zijn vader, Jacob van Boschuyzen, was schout te Alphen en welgeborene van Rijnland. Diens vader, Willem van Boschuyzen, was baljuw van Rijnland. Elysabeths vader was het koningsgezinde kamp toegedaan. Hij is in 1577/1579 overleden. Haar moeder, Aeltgen Cornelisdr. (van Heiningen), woonde in 1581 als weduwe bij hen in.¹⁴

Elysabeth van Boschuyzen had een voorzoon Gijsbert, in 1581 student. Foy trad voor hem op als voogd¹⁵ en later voor diens kinderen.¹⁶

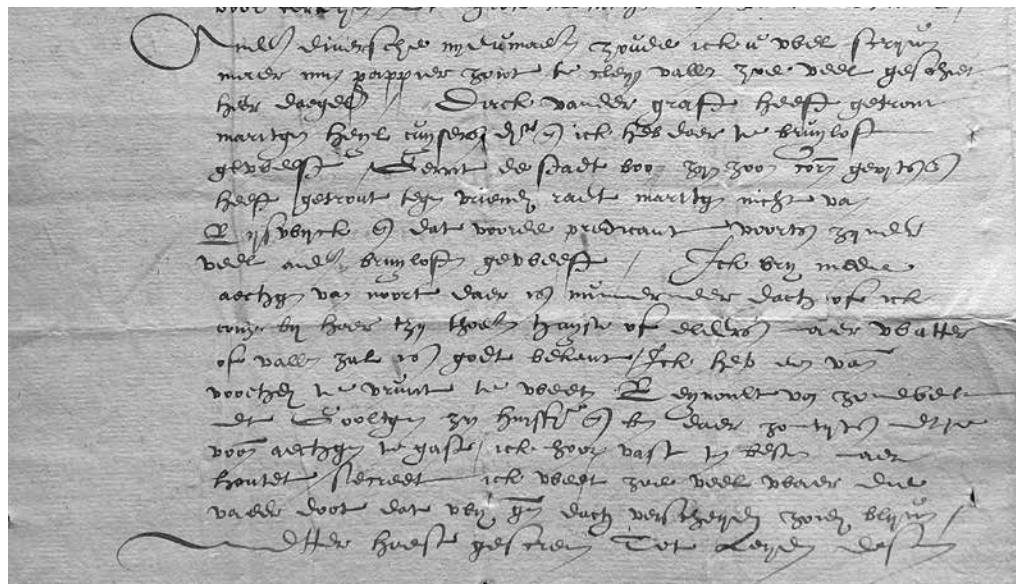
Uit het huwelijk van Foy en Elysabeth zijn vier kinderen bekend.¹⁷

1. Anna, geboren 1574. In haar testament d.d. 5 maart 1580 noemde Elysabeth van Boschuyzen Annaken haar oudste dochter. Anna huwde Jan van Baersdorp. Na zijn overlijden maakte zij een testament op, waarin zij haar broer Jacob aanwees als erfgenaam, met de verplichting dat hij twee huisjes zou bestemmen voor armlastige ouderen. Zij overleed 22 juni 1626.

2. Jacob, geboren januari 1577. Deze Jacob was als contraremonstrantse burgemeester een fel vervolger van de remonstranten en komt in de literatuur geregeld voor als een van de rechters van Johan van Oldenbarnevelt. Leiden dankt aan hem het prestigieuze Hofje van Brouchoven.
3. Gommer, geboren 1581.¹⁸ Hij is overleden op 17 november 1599 aan boord van de oorlogsvloot voor Sao Thomé.
4. Jan, geboren ca. 1586.¹⁹ Hij kwam om het leven bij een studentenruzie, waarbij veel drank in het spel was.²⁰ Na lijkschouwing werd hij begraven op 23 november 1601.

Status en vermogen

Niet alleen Jan van Brouchoven was rijk, ook zijn zoon Foy was zeer bemiddeld. In diverse belastingkohieren behoorde hij tot de hoogst aangeslagenen. In een heffing van december 1573, opgelegd ter betaling aan het garnizoen, bedroeg die aanslag twee gulden per week.²¹ Dat was niet de top, maar hij behoorde wel tot de vijftig rijksten van de stad. In 1584 is dat nog zo, gezien een aanslag van de economische elite van de stad.²² In 1585 blijkt de situatie echter gewijzigd. In een gedwongen lening onder de 442 best gesitueerden werd Foy van Brouchoven voor 50 gulden aangeslagen en daarmee zat hij in de top dertig.²³ In 1600 werd hij in een gedwongen lening van 1 % over het vermogen aangeslagen voor 800 gulden. Blijkbaar heeft Van Brouchoven hiertegen beroep aangegetekend, want zijn vermogen werd achteraf getaxeerd op 60.000 gulden.²⁴ Daarmee was hij toch nog een van de dertig rijkste burgers van Leiden.

Detail uit een brief van Foy van Brouchoven aan zijn broer Hendrick in Dantzig, 2 februari 1567. Erfgoed Leiden en Omstreken, Archief Weeskamer, inv.nr. 3396.

Geslachtswapen van Foy van Brouhoven.

Kort na Foy's dood heeft zijn weduwe een nieuw testament gemaakt, waaruit iets blijkt van de aard van de inboedel.²⁵ De boeken en medailles van haar man gaan naar hun kinderen Anna en Jacob. De rest van de boedel moet gedeeld worden met de kinderen van haar reeds overleden voorzoon Gijsbert van Oudewater. Het gaat daarbij om huisraad, geld, goud en zilver, gemunt en ongemunt, schilderijen en andere afbeeldingen en diverse textilia. Vijf jaar later, na het overlijden van Elysabeth van Boschuysen, is er een inventaris opgemaakt van de boedel van het echtpaar.²⁶ Die geeft een gedetailleerde inkijk in de spullen die het bezat. Zo was er voor honderden guldens tafellinnen, verder diverse bedden, kussens en dekens, keukengerei, allerlei soorten kasten, kisten en tafels enzovoort. Ook het zilverwerk was in grote hoeveelheden aanwezig, en uiterst kostbaar. Er waren schalen en bekers bij van meer dan 60 gulden per stuk, zoutvaatjes met familiewapen van ruim 40 gulden en allerhande bestek en tafelzilver. De roerende goederen werden in totaal geschat op 4.032 gulden, 13 stuivers en 2 penningen.

Getuigend van chiqueheid is dat de boedel schilderijen bevat.²⁷ Het gaat daarbij om diverse genres, zoals Bijbelse en klassieke voorstellingen, genrestukjes en stillevens, maar er hingen ook acht portretten van voorouders.

Deze waren uit erfenis verkregen. Maar Foy van Brouhoven kocht ook zelf kunst aan, in ieder geval in 1575, toen hij uit een boedel van een in het buitenland overleden glipper drie religieuze werken (en een ledikant) kocht.²⁸ Ze zijn ook beschreven in de boedelinventaris, die 28 schilderstukken benoemt, met een totale waarde van 454 gulden.

Het grootste gedeelte van de erfenis werd gevormd door de onroerende goederen: huizen, landerijen en effecten die Foy en Elysabeth bezaten. De waarde daarvan werd bepaald op 71.082 gulden, 19 stuivers en 4 penningen. Hieronder was hun woonhuis aan de Breestraat, huidig nummer 31 (nu bioscoop Trianon). Het werd inclusief een paar belendende opstallen getaxeerd op 10.400 gulden.²⁹ Van Brouhoven had dit grote pand gekocht op 1 februari 1578.³⁰ Op de 29ste verkocht hij zijn huis op het Steenschuur.³¹ Daar woonde hij al ten tijde van het Beleg.³²

Het kostbaarste bezit was ongetwijfeld het buiten Abspoel in het ambacht Oegstgeest, 14 morgen en 94 roeden goot (ruim 12 ha), gelegen aan de weg naar Warmond.³³ In de boedel uit 1615 werd het begroot op 19.400 gulden, 5 stuivers en 4 penningen. Foy van Brouhoven had het in oktober 1591 gekocht van de Staten van Holland, die het tijdens de Opstand hadden geconfiscieerd van de abdij van Egmond. De koopsom van 2.724 pond en 17 schellingen werd gestoken in de financiering van het op te richten Statencollege te Leiden. Van Brouhoven kocht in feite een ruïne. De Utrechtse historicus Arnoldus Buchelius bezocht in 1612 Leiden en omgeving en maakte toen een

Huis Abspoel. Tekening met tekst door Aernout van Buchel, *Inscriptiones monumentaque in templis et monasteriis Belgicis inventa*, 1612. Universiteitsbibliotheek Utrecht.

tekening van Abspoel. Hij schreef erbij dat het was vervallen, maar geheel door Foy van Brouhoven was gerepareerd.³⁴ De kers op de taart was het verwerven van de zwaandrift. Twee jaar na de aankoop verleenden de Staten van Holland hem het recht om bij Abspoel twee paar broedende zwanen te houden. Deze gerenoveerde hofstede en het bijbehorende recht verschaften de familie een allure die toentertijd voor het stedelijk patriciaat uitzonderlijk was. Foy van Brouhoven was de eerste Leidse veertigraad die zijn sociale status oppoetste met de aankoop van een buitenplaats op het platteland.³⁵

Stadssecretaris van Leiden

Op 4 februari 1569 beval de graaf van Bossu, als stadhouder namens de landsheer Filips II, het Leidse stadsbestuur om zijn secretaris Jan van Hout te ontslaan.³⁶ Van Hout had

zich in het verleden met de oproeren bezighouden en was daarom zeer verdacht. Het stadsbestuur moest in zijn plaats een andere persoon benoemen, 'niet suspect zijnde oft besmet van eenige heresie'.

Van Hout was toen al vertrokken naar zijn schoonfamilie in het Brabantse Zoutleeuw.³⁷ De Leidse Vroedschap kwam op 9 februari bijeen om het probleem te bespreken. Zij stelde vast dat de post niet vacant mocht blijven en dat er een bekwame vervanger gezocht moest worden, die al zeven jaar poorter was, zoals er expliciet bij werd gesteld. Men besloot de zaak aan burgemeesters en schepenen op te dragen. Tegelijkertijd werd besproken hoe om te gaan met een schuld die Van Hout aan de stad nog had lopen, nu hij door het 'subyt verlaeten van zijn officie' niet in staat was te betalen. Een marginale aantekening geeft aan dat besloten is

Portretten van Foy van Brouchoven en Elysabeth van Boschuyzen, 1601. Museum De Lakenhal, Leiden.

om hem daarentegen 25 gulden te betalen. De aantekening is gedateerd 20 februari en ondertekend door Foy van Brouchoven. In de marge aan het begin van de notulen van deze vergadering staat geschreven: 'Secretaris Brouchoven aengenomen'. Een aanstellingsakte of -besluit heb ik niet aangetroffen, maar blijkbaar is hij tussen 9 en 20 februari benoemd en onmiddellijk aan het werk gegaan. Kennelijk was Foy van Brouchoven niet verdacht van afwijkende godsdienstige overtuiging en dus aanvaardbaar voor Bossu. Op welke ervaringen en kwaliteiten de vereiste bekwaamheid was gebaseerd is niet bekend. Wel weten we dat Van Brouchoven de gebeurtenissen in zijn tijd volgde. In de eerdergenoemde brief aan zijn broer van 2 februari 1567 maakte hij gewag van troepen van de prins van

Oranje in Den Haag,³⁸ en van de belegering van Valenciennes.³⁹ Over Leiden meldde hij dat de Prins er op bezoek was geweest en dat 'die van de gereformeerde religie' weer uit het Minderbroedersklooster verdwenen waren, maar dat hun een terrein ter beschikking gesteld was, waar de leprozen eerder woonden, buiten de Hogewoerdsport.⁴⁰ Nota bene: Foy van Brouchoven vergist zich hier in de stadspoort; het Leprooshuis lag buiten de Witte poort. Hij wilde ook zo veel meedelen. Hij schreef dat het papier te klein was om alles op te schrijven, want 'zoeveel geschiet hier daegelijcks'.

En dat zou voorlopig zo blijven. Tijdens zijn secretariaat kwam de opstand tegen Filips II in een stroomversnelling. Het stadsbestuur moest laveren tussen de druk van de centrale regering en de wens om de eigen

zelfstandigheid te behouden, ook in geloofszaken.⁴¹ Op 23 juni 1572 werd de keus geforceerd door terugkerende ballingen, die om de geloofsvervolgingen door Alva de stad hadden verlaten. De stad koos nu de kant van de prins van Oranje.⁴² De zittende schout nam ontslag en vertrok. Het nieuwe regiem had wel vertrouwen in de loyaliteit van stadssecretaris Foy van Brouchoven jegens de Prins en de Opstand. Hij bleef zitten op zijn post. Zijn vader, Jan van Brouchoven, was toentertijd burgemeester. Ook hij bleef aan. Toen even later twee andere burgemeesters de stad verlieten, werd hij presiderend burgemeester. Foy's broer Hendrick werd in augustus aangesteld als schout.⁴³

Op 8 januari 1573 was Jan van Hout terug in Leiden en verzocht hij het stadsbestuur om hersteld te worden in de functie die hij al vanaf 1564 had bekleed.⁴⁴ Hij stelde in zijn rekest dat het de mening was van Willem van Oranje dat door de vijand ontslagen ambtenaren weer in hun baan zouden moeten terugkeren. Bovendien, zo zegt hij, wenst Van Brouchoven het secretariaat niet langer te bedienen, maar daarvan ontslagen te worden.

Het Gerecht wees het verzoek niet zonder meer af, maar meldde Van Hout dat hij 'als noch patiëntie' moest hebben. De reden daarvan lijkt duidelijk. Voor Foy van Brouchoven moest een functie elders worden gevonden. In augustus was het zover. Op 9 augustus werd met Jan van Hout overeengekomen dat hij het secretariaat weer ging waarnemen, vanwege de onzekere omstandigheden voorlopig voor een jaar. Het was het laatste stuk waar Van Brouchovens handtekening

onder stond. Twee dagen later legde hij de eed af als baljuw van Rijnland.⁴⁵

Baljuw-dijkgraaf van Rijnland

De officiële benoemingsbrief van Foy van Brouchoven als baljuw-dijkgraaf van Rijnland is gedateerd 26 augustus 1573.⁴⁶ Op 4 september daaraanvolgende heeft hij 'zijn eerste justitie gedaan'.⁴⁷ Hij werd aangesteld door Willem van Oranje – nog uit naam van Filips II – in de vacature die was ontstaan omdat de zittende functionaris vertrokken was en zijn ambtsgebied had verlaten. Deze, Willem van Palensteyn, had zich bij het leger van Oranje aangesloten en was niet van zins terug te keren, ondanks aandringen van de Prins.⁴⁸ Die heeft toen 'onsen wel beminden Foy van Brouchoven' in zijn plaats benoemd, van wie hij had vernomen over 'zijnder wysheyte, nutheyt ende experientie'.⁴⁹ Zou Van Hout zijn zegsman geweest zijn?

Belangrijker misschien nog was dat de Prins vertrouwen had in de 'getrouweheyte ende goede ernsticheyt' van Van Brouchoven, oftewel dat hij trouw was en het ernstig gemeend had (met de goede zaak uiteraard). Immers, het college van dijkgraaf en hoogheemraden was uiteengevallen in twee commissies met tegenovergestelde politieke loyaliteit.⁵⁰ De koningsgezinde hoogheemraden weken uit naar Utrecht. Vandaaruit controleerden zij de waterstaatkundige werken in het nog door de Spaanse troepen bezette gedeelte van Rijnland. De prinsgezinde hoogheemraden, die te Leiden bleven vergaderen, konden tijdens het Beleg niets uitrichten en hadden daarna te maken met een grotendeels geïnundeerd gebied.

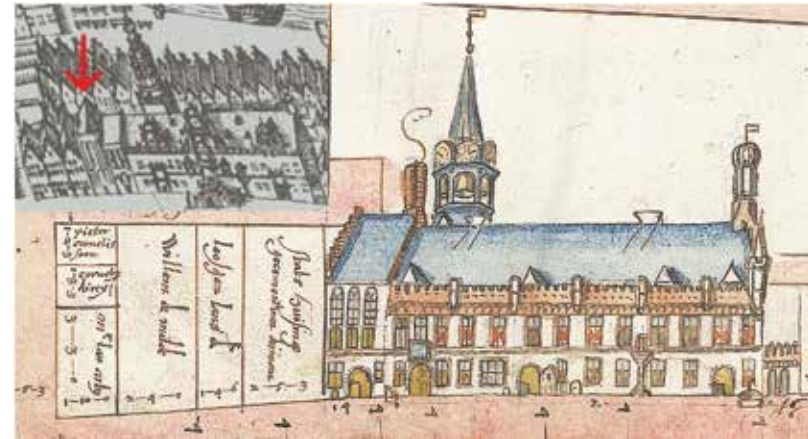
En er diende zich nog een tweede probleem aan. Van oudsher was de dijkgraaf een edelman. Maar Van Brouhoven was niet van adel. Prompt wierp jonker Aelbrecht van Raephorst zich als zodanig op.⁵¹ Van Hout schreef hier later over als een *fait accompli*. Hoewel de splitsing van baljuw en dijkgraaf tegen de privileges was, was dat tijdens de troebelen losgelaten: 'Ende latende sulx Foy van Brouhoven in de bedieninghe van 't bayliscap alleen. Ende tot het dijkgraeff gestelt jonker Aelbrecht van Raephorst'. Pas in 1578 is de splitsing weer ongedaan gemaakt, toen Van Raephorst zijn pretenties als dijkgraaf opgaf en door Willem van Oranje tot 'super numerair' hoogheemraad werd benoemd.⁵² Van Brouhoven werd nu alom behalve als baljuw ook als dijkgraaf van Rijnland beschouwd. In de achttiende eeuw was men de eerste jaren van Van Brouhoven als dijkgraaf vergeten. De wapenkaart van dijkgraven, hoogheemraden en hun functionarissen, uit 1737, vermeldt Aelbrecht van Raephorst als dijkgraaf vanaf 1573 en Foy van Brouhoven als zijn opvolger vanaf 1578.⁵³ Misschien speelt hierbij mee dat vanaf dat jaar het hoogheemraadschap over een eigen onderkomen beschikte, het huidige Breestraat 59. Foy van Brouhoven speelde een rol bij de aankoop van dat pand.⁵⁴ De erven van de laatste eigenaar verkochten het aan de toenmalige huurder voor 1800 gulden. Van Brouhoven stond borg voor het aankoopbedrag. Achttien dagen later werd het grote pand doorverkocht aan Jan van Brouhoven als rentmeester van Rijnland.

In ieder geval fungeerde Foy van Brouhoven vanaf augustus 1573 als baljuw van Rijnland.

De baljuw was in eerste instantie de rechtsvorderaar in zijn ambtsgebied. Dat gold allerlei soorten recht, criminele en civiele zaken, maar ook ondercuratelestelling of boedelbeheer.⁵⁵ In veel gevallen was samenwerking met andere rechtskringen noodzakelijk, bijvoorbeeld met de steden. Te denken valt daarbij aan opsporing van verdachten en informatie-uitwisseling. In Leiden was de lijn heel kort: de baljuw had zijn eigen kantoor in het stadhuis.⁵⁶

Het baljuwschap had ook een secretaris. Na het overlijden van secretaris Cornelis Willemsz. werd Jan van Hout zijn opvolger; inderdaad, de Leidse stadssecretaris!⁵⁷ Hij werd beëdigd op 16 november 1574. Zijn precieze motieven weten we niet, maar wel schreef hij in 1580, in wat hij een *Cort verhael* noemde (van elf pagina's), dat het treurig gesteld was met de vastgoedadministratie, het beheer van onverdeelde boedels en de rechtsvordering in Rijnland. Hijzelf werd in die tekst geportretteerd als redder in de nood. Het stuk was dan ook bedoeld om aan te geven dat hij de juiste man op de juiste plaats was en derhalve een vaste aanstelling als secretaris van het baljuwschap zou moeten krijgen. Hij was zelfs bereid om het secretariaat van Leiden op te geven. Zover is het niet gekomen. De stad bood hem een veel hoger salaris.

Het genoemde stuk was dan wel geschreven door Van Hout, maar het was opgesteld als een memorie aan de schouten en ambachtsbewaarders in Rijnland, onderkend door de baljuw Foy van Brouhoven. Kennelijk waren de heren het eens.⁵⁸

Links van het stadhuis was ten tijde van Van Brouhoven de vierschaar van Leiden gevestigd. Details uit het kaartenboek van Salomon van Dulmenhorst en uit de stadsplattegrond van Pieter Bast, 1600. Erfgoed Leiden en Omstreken.

Op 6 september 1574 vond op het Leidse stadhuis een uiterst belangrijke vergadering plaats.⁵⁹ Twee dagen eerder waren er brieven binnengekomen vanuit het Spaanse kamp, waarin de deerniswekkende situatie waarin Leiden zich bevond, en waaruit geen verlossing te verwachten was, breed werden geschetst. Tegelijkertijd bood Valdez genade aan en een vrijgeleide voor onderhandelingen over overgave. Maar kon men hem vertrouwen? Om over die vraag te debatteren wilden de katholieken in de stad een vergadering beleggen, waarop de presiderend burgemeester Van der Werf het stadsbestuur bijeenriep, aangevuld met enkele vooraanstaanden en afgevaardigden van de schutterij. Jan van der Does heeft het verloop van deze vergadering uitvoerig beschreven in een brief aan Willem van Oranje. Nadat Van der Werf de vergadering had geopend, werd de aanwezigen naar hun mening gevraagd.

De edelen kregen als eerste het woord. Dat betekende dat eerst Jacob van der Does en daarna Jan van der Does hun opinie kenbaar maakten. Zij waren duidelijk: niet overgeven aan de vijand, maar het ontzet afwachten. De Spanjaarden waren in eerdere gevallen bedrieglijk geweest en nu onderhandelen zou ons tot meinedige verraders jegens de Prins bestempelen. Daarna volgden de heer van Warmond en de baljuw van Rijnland. Jan van der Does meldde heel expliciet dat zij zich bij zijn opvatting aansloten. Verder noemde Van der Does geen namen, maar sprak heel kort over burgemeesters, schepenen en Vroedschap, die veelal de eed aan de Prins wel wilden breken om met Valdez in gesprek te gaan. Zover is het niet gekomen. Als compromis kwam het besluit uit de bus om een vrijgeleide te vragen om naar de Prins af te reizen om hem te verzoeken hen uit de eed te ontslaan.

Schout van Leiden

In de literatuur bestaat grote onenigheid over de aanvang van Foy van Brouchoven in de functie van schout van Leiden. De jaren variëren van 1566 tot 1576. Van der Feen hield het op 1566,⁶⁰ verwijzend naar de *Geschiedenis eener Hollandsche stad* van P.J. Blok. Hij had de tekst echter niet goed gelezen. Blok liet Foy beginnen in 1572.⁶¹ Maar ook dat was niet juist. Blok heeft de termijnen van zijn voorganger, Foy's broer Hendrick, en hem abusievelijk samengetrokken.

Latere auteurs houden het op 1574,⁶² 1575⁶³ of 1576.⁶⁴ Deze verwarring is voornamelijk veroorzaakt door Orlers. In zijn *Beschrijvinge der stad Leyden* van 1641 geeft hij namelijk op verschillende bladzijden verschillende jaren. In zijn schoutenlijst (blz. 607) vermeldt hij Foy van Brouchoven van 1575 tot 1578, als opvolger van Hendrick, die tot december 1574 in functie was. Maar in het

overzicht van de samenstellingen van het Gerecht (schout, schepenen en burgemeesters) noemt hij Hendrick van Brouchoven als schout van 1575 en Foy als schout in 1576-1578 (blz. 642 e.v.).

Het lijkt echter zeker dat Hendrick in 1574 zijn ambt heeft neergelegd. Jan van Hout heeft aangetekend dat Hendrick tot in december 1574 schout was en dat het schoutambt en het baljuwschap toen werden samengevoegd.⁶⁵ Dit komt ook overeen met Orlers, als we ons realiseren dat de regeringsjaren die hij noemt beginnen op 10 november van het voorgaande jaar, de datum van de burgemeesterswissel.⁶⁶ Hendrick van Brouchoven was dus nog schout op 10 november 1574, wat overeenkomt met Orlers' datering op bladzijde 607. En Foy was het al op 10 november 1575, en reeds eerder. In een akte van 31 januari 1575 wordt hij schout genoemd.⁶⁷ En in de optocht bij de inwijding van

de universiteit op 8 februari 1575 liep hij als eerste Leidse magistraat in de stoet.⁶⁸ Maar waarschijnlijk was de opvolging van de broers nog veel sneller verlopen. In de vergadering van de Vroedschap is zowel op 30 december 1574 als op 6 januari 1575 de schout aanwezig.⁶⁹ Helaas staat er geen naam bij. Maar als Hendrick in december 1574 is afgetreden, moet Foy in januari daaropvolgend al in functie zijn geweest. Waarom zo halsoverkop de broers elkaar moesten opvolgen, waarbij het Leidse schoutambt werd gekoppeld aan het Rijnlandse baljuwschap, heb ik uit de stukken niet kunnen achterhalen. Wel werd in 1582 gerefereerd aan de gelukkige combinatie van beide functies in de jaren 1575-1577.⁷⁰

De zittingstermijn van de schout was drie jaar. Maar niet bepaald was hoeveel termijnen een schout mocht dienen. Van Brouchoven trad na één termijn eind 1577 af.⁷¹ In de vacature werd de vroedschap Willem van Loo benoemd. Toen zijn termijn op 12 november 1582 zou aflopen, wilde de Vroedschap de functies van schout van Leiden en baljuw van Rijnland weer verenigen, zoals dat in 1575-1577 het geval was geweest. Het bestaan van twee verschillende rechtskringen in en buiten de stad vroeg om problemen en samenvoeging van beide functies zou competentiegeschillen voorkomen. Met de functionaris van destijds werd na enig onderhandelen op 27 oktober 1582 een akkoord bereikt en zo werd Foy van Brouchoven opnieuw schout van Leiden.⁷² Er werd een uitvoerige instructie opgesteld. Om de opsporing efficiënter te maken mocht hij twaalf 'dienaren' aannemen, die van onbesproken gedrag dienden te zijn (wat wel eens anders geweest was, aldus de akte), die

zowel in de stad als op het platteland mochten opereren, opdat Rijnland wordt 'gesuivert van alle geboefte, lantlopers ende vagebonden' en Leiden een krachtig apparaat heeft 'tot bedwang van der joncheyt des universiteyts'.

Twee jaar later dienden zich toch problemen aan, draaiende om de vraag wie hoeveel zou moeten betalen aan de schout en zijn personeel.⁷³ Het Gerecht haastte zich te verklaren dat het nooit zou toestaan dat het schoutambt en het baljuwschap door Zijne Excellentie (de prins van Oranje) gescheiden zouden worden. Op 31 januari 1585 werd een akkoord bereikt en Foy van Brouchoven bleef in functie, voor één jaar, zoals afgesproken. Op 6 februari 1586 werd het contract weer met een jaar verlengd. Daarna is verlenging geruisloos gegaan.

Aan deze gecombineerde functies kwam een eind voor Foy van Brouchoven toen zijn vader in 1588 stierf. Hij moest de opvolger worden als secretaris-rentmeester van Rijnland.

Rentmeester van Rijnland en veertigraad in Leiden

Door het overlijden op 20 mei 1588 van Jan van Brouchoven ontstonden er in Leiden twee belangrijke vacatures. Hij was niet alleen secretaris-rentmeester van het hoogheemraadschap van Rijnland, maar ook lid van de Vroedschap van Leiden. In beide functies volgde zijn zoon Foy hem op. We zullen zien wat voor dilemma's die dubbele pet opleverde.

De benoeming als vroedschap vond plaats op 7 juli 1588.⁷⁴ Vanuit die hoedanigheid werd Foy van Brouchoven geregeld gekozen als schepenen of burgemeester. Omdat de literatuur

Foy van Brouchoven als schout in de optocht bij de inwijding van de universiteit, 8 februari 1575. Rijksmuseum, Amsterdam.

onduidelijk is over zijn zittingsjaren, volgt hier de lijst zoals valt af te leiden uit het werk van Orlers⁷⁵ (tussen haakjes de ambtstermijn):

1588 schepen (juli 1588-juli 1589)

1589 burgemeester (november 1589-november 1590)

1591 schepen (juli 1591-juli 1592)

1592 schepen (juli 1592-juli 1593)

1593 schepen (juli 1593-juli 1594)

1594 schepen (juli 1594-juli 1595)

1595 schepen (juli 1595-juli 1596)

1596 burgemeester (november 1596-november 1597)

1600 burgemeester (november 1600-november 1601)

1603 burgemeester (november 1603-november 1604)

1606 burgemeester (november 1606-november 1607)

1609 burgemeester (november 1609-1610)

Nog maar nauwelijks in de Vroedschap, werd hij al verkozen tot schepen. Daarna maakte hij tot eind 1597 ieder jaar deel uit van het Gerecht (het college van schout, burgemeesters en schepenen). Na 1596 is hij geen schepen meer geweest, maar wel burgemeester, tot aan zijn overlijden, met dien verstande dat hij na een termijn als burgemeester steeds drie jaar moest wachten. Van Brouhoven is in totaal zes keer schepen en zes maal burgemeester geweest.

In een brief van 19 juni 1588 aan het Gerecht van Leiden legde Van Brouhoven zijn functies van baljuw en schout neer. Op 27 september 1588 kreeg hij zijn aanstelling als rentmeester van Rijnland. Zijn schoonmoe-

der, Alydt Cornelisdr., weduwe van Gommer van Boschuysen, stond borg voor hem met een som van 4.000 gulden.⁷⁶ Het tweeledige ambt van secretaris en rentmeester werd nu gescheiden. Naast de rentmeester werd een aparte figuur aangesteld als secretaris. Dat werd Dirk van Egmond, de secretaris van het ambacht Zoeterwoude. Wel is besloten het schoutambt en het baljuwschap verenigd te houden. Van Brouhoven had er in de bovengenoemde brief op gewezen dat het stadsbestuur zich moest beraden op de vraag of beide functies gecombineerd moesten blijven in één persoon of gescheiden moesten worden. Het was de uitdrukkelijke wens van het Gerecht om ze bijeen te houden en het had ook al een kandidaat: jonker Pieter van der Does.

Of de geschillen die juist vanaf 1588 tussen Leiden en Rijnland plaatsgrepen, nu het gevolg waren van het oplaaien van reeds sluimerend vuur of van de opstelling van de nieuwe ambtsdragers, feit is dat er zich sedertdien een reeks van grote conflicten heeft voorgedaan, met tal van processen en persoonlijke aanvallen van de hoofdrolspelers, Jan van Hout en Dirk van Egmond.⁷⁷ Jan van Brouhoven had met zijn gezag uitbarsting van conflicten weten te voorkomen. Jan van Hout was vol lof over hem. Maar Foy van Brouhoven mengde zich niet in de geschillen. Hij was enerzijds de topambtenaar van het hoogheemraadschap en anderzijds afwiselend schepen of burgemeester van Leiden. Hij had een bemiddelende rol kunnen spelen, zoals zijn vader dat had gedaan. Hij sprak zich echter niet uit. Als de problematiek met Rijnland in het Leidse Gerecht aan de orde

werd gesteld, was hij niet aanwezig. Hij nam dus geen standpunt in, maar bepaalde zich tot de administratieve taken van het rentmeesterschap.

Foy van Brouhoven en Jan van Hout

Het is aantrekkelijk te veronderstellen dat de beide mannen elkaar van jongs af aan hebben gekend. Immers, hun ouderlijke huizen stonden op een steenworp afstand van elkaar. Foy van Brouhoven werd in februari 1542 geboren op het Steenschuur.⁷⁸ Vóór 1558 is het gezin verhuisd naar Breestraat 105.⁷⁹ Jan van Hout, geboren in december 1542, woonde als kind op de Langebrug nabij de Plaatsteeg.⁸⁰ Maar heel realistisch is bovenstaande veronderstelling niet. Daarvoor was er een te groot standsverschil. Van Brouhoven kwam uit een milieu van hoge ambtenaren en bestuurders. Zijn vader en grootvader waren secretaris-rentmeester van Rijnland. Ook door zijn huwelijk verkeerde hij in deze kringen. Het geslacht Boschuysen had ook ettelijke baljuw-dijkgraven geleverd.⁸¹ Van Hout kwam uit de kringen van klerken en notarissen. Zijn vader was schoolmeester en een vooraanstaand rederijker, evenals zijn schoonvader.⁸² Niet alleen qua stand, ook qua instelling waren Van Hout en Van Brouhoven tegenpolen. Uit zijn vele geschriften leren we Van Hout kennen als een uitgesproken type. Over Van Brouhoven is weinig bekend, maar dat weinige wekt de indruk dat hij niet een man van duidelijk herkenbare meningen was. Uit de brief van 2 februari 1567 aan zijn broer Hendrick komt geen duidelijk standpunt naar voren ten aanzien van de politiek-religieuze

tegenstellingen, of het moet zijn dat hij de Beeldenstorm ‘t wilde spul’ (wild gedoe) noemde en schaarde onder de ‘insolventiën’ (ongeregeldheden). Hij lijkt het er niet mee eens geweest te zijn, maar gaat er ook niet tegen te keer. Begin 1569 waren het Leidse stadsbestuur en stadhouder Bossu het snel eens om Van Brouhoven tot secretaris te benoemen. De toen bijna 27-jarige Foy had kennelijk nog geen positie gekozen in de strijd, en zeker niet op het vlak van de religie. Half 1572 was dat anders. Bij de overgang van de stad naar het kamp van Willem van Oranje bleef hij op zijn post. Tijdens het Beleg was Van Brouhoven baljuw-dijkgraaf van Rijnland. Als zodanig kreeg hij een stem in het kapittel bij de vraag of de stad zich moest overgeven of niet. Op 6 september 1574 spraken de Van der Doesen zich met diverse argumenten uit om dat niet te doen, maar om het beoogde ontzet af te wachten. De baljuw van Rijnland sloot zich bij hun opvattingen aan, aldus Jan van der Does in een brief aan Oranje. Iets over een eigen argumentatie van Van Brouhoven deelde hij daarbij niet mee.

Typerend voor Foy van Brouhoven lijkt zijn houding ten aanzien van de geschillen tussen het hoogheemraadschap en Leiden vanaf 1588, toen hij zowel vroedschap van Leiden als rentmeester van Rijnland was. Hij nam geen positie in, maar hield zich volstrekt afzijdig.

Van Hout en Van Brouhoven hadden beiden een kapitaal aan vermogen uit huizen, landerijen en effecten.⁸³ Maar hun levenswijzen waren geheel verschillend. Van Hout woonde aan het eind van zijn leven in de Nonnensteeg in ‘t huysgen daerinne ick mijn woning hebbe genomen met een meninge

Schout en stadssecretaris met hun attributen op het bordes van het stadhuis, 1596/1600. Detail uit schilderij van Isaac Claesz. van Swanenburg. Museum De Lakenhal, Leiden.

omme daerinne mijn resterende oude dagen verslijtende, te sterven.' Het had een waarde van 800 gulden. Van Brouchoven bewoonde het kapitale pand Breestraat 31, ter waarde van ruim 10.000 gulden. Overigens bedroegen de onroerende goederen van Van Brouchoven ruim 71.000 gulden, terwijl die van Van Hout de 30.000 gulden niet te boven gingen. En waar de roerende goederen van Van Brouchoven 4.032 gulden bedroegen, kwam Van Hout niet verder dan 1.137 gulden, inclusief enkele schilderijen, die in de boedel van de weduwe Van Brouchoven een apart hoofdstuk vormden. Van Hout had aan constant geld bijna 5.800 gulden in huis, in een houten kistje. Van Brouchoven bezat aan goud en zilvergeld ruim 2.500 gulden. De stadssecretaris was blijkbaar spaarzaam, terwijl de rentmeester zijn geld uitgaf aan de renovatie van kasteel Abspoel en de inrichting van zijn stadhuis en zijn buiten. Kortom, Van Brouchovens leefstijl was die van de aristocraat.

Zeker vanaf 1573 hebben Van Brouchoven en Van Hout samengewerkt. Toen Van Hout

was teruggekeerd uit ballingschap hebben zij afspraken gemaakt over het secretarischap van Leiden, dat Van Brouchoven toen waarnam en in welke functie Van Hout weer wilde terugkeren. In onderlinge overeenstemming hebben zij deze zaak geregeld. Van Hout kwam terug in zijn ambt en Van Brouchoven kreeg een post die hem nader aan het hart lag.

Eind 1574 vonden kort na elkaar twee bijzondere benoemingen plaats, waardoor zij intensief met elkaar moesten samenwerken. In november werd Van Hout secretaris van het baljuwschap en in januari daarop werd de baljuw van Rijnland tevens schout van Leiden, in de persoon van Foy van Brouchoven. Dit moet worden gezien als een poging om de invloed van Leiden op het omringende platteland te versterken. De situatie daar was chaotisch, ook in bestuurlijk opzicht.⁸⁴ Daar moest orde op zaken gesteld worden, wat zowel voor de stad als voor het baljuwschap noodzakelijk was. We hebben gezien dat de stad die personele unie heel graag wilde en dat Van Brouchoven er steeds aan meewerkte.

Behalve daadwerkelijke samenwerking

tussen beide heren heeft er ook een persoonlijke connectie tussen beide families bestaan. Tot 1569 verrichtte Cornelis Mees van Hout, de vader van Jan, administratief werk voor de rentmeester van Rijnland, Jan van Brouchoven, toen Hendrick van Brouchoven deze taak overnam.⁸⁵ Deze Hendrick leende geld aan Jan van Hout, wanneer zij samen op stap waren en dan in een herberg gingen eten.⁸⁶ En toen Hendrick van Brouchoven zijn einde voelde naderen, stelde hij een testament op voor Jan van Hout als notaris.⁸⁷ Na Hendricks dood heeft Van Hout zijn boedel afgewikkeld.⁸⁸

Van Hout was kennelijk de familienotariss: hij passeerde testamenten van Jan van Brouchoven (1577, 1584) en van Elysabeth van Boschuysen (1580). Hij behandelde een transactie van Van Brouchovens stiefzoon Gijsbrecht van Oudewater (1584). In 1588 werd hij executeur-testamentair van de boedel van Jan van Brouchoven.⁸⁹

In 1586 namen Foy van Brouchoven en Jan van Hout samen Engelse les, omdat de

vertegenwoordiger van koningin Elisabeth van Engeland, de graaf van Leicester, met zijn gevolg regelmatig naar Leiden kwam.⁹⁰

En tijdens het Beleg benoemde de militaire gouverneur van de stad, Diederick van Bronchorst, hen als executeurs-testamentair van zijn laatste wil.⁹¹ Hij lag al ziek te bed en zou op 6 september overlijden aan de pest.

En daarmee zijn we terug bij het Beleg en de inleiding van dit artikel. Kan Foy van Brouchoven worden gekenschetst als een sleutelfiguur in verband met Beleg en Ontzet? Zijn stellingname in de beslissende vergadering op 6 september 1574 was zeker van belang om anderen over de streep te trekken. Maar hem als sleutelfiguur te karakteriseren gaat erg ver. Tenslotte gingen Jacob en Jan van der Does hem voor. En verder weten we niets over zijn optreden; er komt niets uit de overlevering en de documenten naar voren. Gezien echter de samenwerking tussen de beide mannen, is Foy van Brouchoven ook tijdens de belegeringen van Leiden in 1573 en 1574 een steun voor Van Hout geweest.

Noten

Tenzij anders vermeld berusten de bronnen bij *Erfgoed Leiden en Omstreken* (ELO).

1 R.E.O. Ekkart, 'Sleutelfiguren', *Leids Jaarboekje* 66 (1974) 197-215.

2 S.J. Fockema Andreae, 'Jan van Brouchoven. Rentmeester van Rijnland, 1540-1588', *Leidsch Jaarboekje* 22 (1929/30) 74-104.

3 G.B.Ch. van der Feen, 'Noord-Nederlandsche boekerijen in de 16^e eeuw', *Het Boek. Tweede reeks van het tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen* 7 (1918) 81-92, 318-334.

4 Huwelijks voorwaarden van hun dochter Heyltgen met Cornelis Michielsz., 6 november 1565. Fockema Andreae, 'Jan van Brouchoven', 93, noemt haar een Van Oostermolen,

op grond van Van Rijckhuijsen; sindsdien veelal overgenomen. Vermoedelijk heeft Van Rijckhuijsen zich vergist bij de interpretatie van haar familiewapen (zie Archief Brouchovenhoffe, inv. nr. 317). De familie Van Tetrode voerde in haar wapen drie zilveren meerbladeren. Haar broer Gerrit Foyensz. noemde zich Van Tetrode (Oude Rechterlijk Archief (ORA), inv.nr. 67F,

Waarboek F, d.d. 20 augustus 1577). Deze familienaam afkomstig van Adriana Jansdr. van Tetrode (in 1552 weduwe van Huych Meesz.), moeder van Foeyen Huygendr. (Archief Weeskamer Leiden (AW), inv.nr. 3369, boedel Jan van Brouchoven, f. 26v).

5 Secretarie-archief Leiden 1253-1575 (SA I) inv.nr. 1326.

6 De jaren van hun huwelijkse voorwaarden.

7 SA I, inv.nr. 1326.

8 Fockema Andreae, 'Jan van Brouchoven', 95, waarschijnlijk ontleend aan de boedel van Jan van Brouckhoven, AW, inv.nr. 3369.

9 Hoogheemraadschap van Rijnland, Oud Archief Rijnland (OAR), inv. nr. 9596, f. 183v-184r. Met dank aan Hans Endhoven, die mij deze informatie verschaft.

10 SA I, inv.nr. 1760.

11 AW, inv.nr. 3396.

12 Huwelijkse voorwaarden 14 juni 1568 (genoemd in boedel Jan van Brouchoven, AW, inv.nr. 3369, f. 30r).

13 F.J.W. van Kan, 'Het nageslacht van Willem Luitgardenz., schepen van Leiden', *De Nederlandsche Leeuw. Maandblad van het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde* 110 (1993) k. 39-40.

14 Stadsarchief Leiden 1574-1816 (SA II) inv.nr. 1289, Volkstelling 1581, f. 30r, waarin als haar plaats van herkomst Alphen genoemd is. Volgens Simon van Leeuwen, *Batavia illustrata* (Den Haag 1685) 87, was haar familienaam Van Heiningen.

15 Oud notarieel archief (ONA), inv. nr. 44, Protocol Van Hout, nr. 39, d.d. 10 november 1584.

16 P.J.M. de Baar, 'De liefdadigheid van Jacob van Brouchoven', *De Leidse hofjes* 11/3 (november 1982) 117. Zie over hen ook blz. 122, 125-127.

17 Tenzij anders vermeld gegevens ontleend aan De Baar, 'De liefdadigheid'.

18 In een lijfrente uit januari 1582 wordt hij een half jaar genoemd (SA II, inv.nr. 7463, nr. 5995). In de volkstelling van september 1581 komt hij als kind voor naast Anna en Jacob. Zijn

overlijden geregistreerd bij de lijfrente.

19 Niet in de volkstelling van september 1581. Wordt in een lijfrente uit 1589 drie jaar genoemd (SA II, inv.nr. 7461, f. 318v). In het *Album Studiosorum* is hij ingeschreven op 18 februari 1598, als 16-jarige. Vermoedelijk is zijn leeftijd te hoog opgegeven, zoals vaker met jeugdige studenten gebeurde.

20 Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame, I. Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse universiteit 1575-1672* (Amsterdam 2000) 130 en 273.

21 SA I, inv.nr. 1346a.

22 SA II, inv.nr. 472, d.d. 14 juli 1584.

23 SA II, inv.nr. 3979.

24 SA II, inv.nr. 3989, Bon Vleeshuis nr. 36, met marginale aantekening van 15 juni 1601.

25 ONA, inv.nr. 2, Protocol Van der Wuert, d.d. 19 juli 1610.

26 AW, inv.nr. 3425. Boedel opge- maakt 29 juni 1615.

27 Meta Henneke, 'De portretten van de familie Van Brouchoven', *Leids Jaarboekje* 112 (2020) 26-47, i.h.b. 33-34, 39.

28 Schepenakte van de veiling d.d. 8 november 1575 in ELO, Bibliotheek 67504 pf, Aantekeningen over Leidse schilders en kunsthandel.

29 Martin Hus, *Breestraat 31* (niet-uitgegeven scriptie 1988) 3-4, 18-20.

30 ORA, inv.nr. 67G, Waarboek G, f. 181r.

31 ORA, inv.nr. 67F, Waarboek F, d.d. 29 februari 1578.

32 Hij wordt als belendend eigenaar genoemd in ORA, inv.nr. 67E, Waarboek E, d.d. 11 juni 1572. Op 1 februari 1571 was Cornelis Dirksz. Gool nog eigenaar (ORA, inv.nr. 67D, Waarboek D).

33 E. Pelinck, 'Abspoel', *Leids Jaarboekje* 55 (1963) 131-140, i.h.b. 135-136. Frans van Mieris, *Beschrijving der stad Leyden, tweede deel* (Leiden 1770) 614-616.

34 Afbeelding 5 in S.J. Fockema Andreae e.a., *Kastelen, ridderhofsteden en buitenplaatsen in Rijnland* (Arnhem 1974).

35 Dirk Jaap Noordam, *Geringde*

buffels en heren van stand. Het patri- ciaat van Leiden, 1574-1700 (Hilversum 1994) 100.

36 Frans van Mieris, *Handvesten ... der stad Leyden* (Leiden 1759) 228.

37 Karel Bostoën, *Hart voor Leiden. Jan van Hout (1542-1609), stads- secretaris, dichter en vernieuwer* (Hilversum 2009) 37-38. Van Hout gaf later zelf als datum van ontslag 2 februari. Of hij vergiste zich in de precieze dag, of hij had misschien voor- kennis van het bevel.

38 Zie hierover J. Smit, *Den Haag in den Geuzentijd* (Den Haag 1922) 71-73. Bedoeld zijn de door Willem van Oranje als stadhouder van Holland aangenomen compagnieën haakbus- schutters.

39 Zie hierover Erich Kuttner, *Het hongerjaar 1566* (Amsterdam 1964) 329-335, 339-341. Valenciennes was bezet door radicale protestanten en werd belegerd door koningsgezinde troepen.

40 Zie hierover Ariela H. Netiv, Rudi C.J. van Maanen, Cor de Graaf, *Vorstelijke visites. Oranje voetstap- pen in Leiden* (Leiden 2000) 7-9. Oranje bezocht Leiden van 23-25 jan- uari 1567.

41 Zie R.C.J. van Maanen, 3 okto- ber 1574. *Keerpunt in de Leidse ge- schiedenis* (Den Haag 2004).

42 Judith Pollmann, *Tussen Lumey en Oranje. Leiden en de Opstand van 1572* (Leiden 2022) 17-18.

43 SA II, inv.nr. 726, Stukken betref- fende het schoutambt, waaronder een chronologisch overzicht van gebeur- tenissen betreffende het schoutambt, opgesteld door Jan van Hout.

44 Van Mieris, *Handvesten*, 229-230.

45 SA I, inv.nr. 1383, Gerechtsdag- boek, f. 129v.

46 Akte van benoeming, recen- telijk ontdekt bij het Hoogheemraad- schap van Rijnland en gepubliceerd op de website van het Hoogheem- raadschap.

47 Jan Jansz. Orlers, *Beschrijvin- ge der stad Leyden* (Leiden 1641) 569.

48 Fockema Andreae, 'Jan van

Brouchoven', 98. SA II, inv.nr. 5469, *Vertooch nopen- de het dijkgraef- en heemraetschap van Rijnlant*, 1595, f. 350.

49 Benoemingsakte. Zie nt. 46.

50 G. 't Hart, 'Rijnlands bestuur en waterstaat rondom het beleg en ontzet van Leiden (1570-1580)', *Leids Jaarboekje* 66 (1974) 13-16.

51 Fockema Andreae, 'Jan van Brouchoven', 98. SA II, inv.nr. 5469, *Vertooch*, f. 350v.

52 Frans van Mieris, *Beschrijving der stad Leyden II* (Leiden 1770) 593.

53 Gerrit Horsman en Leonardus Schenk, *Wapenkaart van dijkgraven, hoogheemraden ... van Rijnland* (Lei- den/Amsterdam 1737).

54 G. 't Hart, *Rijnlands Huis 1578-1978* (Leiden 1979) 7-8, 22.

55 G.F. van der Ree-Scholten en H. Spijkerman, *Inventarissen van de archieven van baljuw en hoge vier- schaar van Rijnland (1539) 1574-1811 ...* (Den Haag 1990) ix-xvi.

56 [B.N. Leverland e.a.], *Het Leid- se stadhuis. Bouw-verbouw-brand- herbouw. 10 februari-25 maart 1979* (Leiden 1979) paragraaf '16de eeuw'.

57 Johan Koppenol, *Leids heelaal. Het Loterijspel (1596) van Jan van Hout* (Hilversum 1998) 34-35. S.J. Fockema Andreae, 'Aanteekeningen omtrent het baljuwschap Rijnland', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 11 (1932) 257-261. De beide auteurs verwijzen naar het Nationaal Archief resp. het Leids Gemeentearchief. Het *Cort Verhael* en enkele andere stuk- ken bevonden zich tot 1986 in SA II en zijn toen ondergebracht in de ar- chieven van de baljuwschappen in het Nationaal Archief in Den Haag.

58 Deze interpretatie wijkt af van die van Koppenol, die stelt dat Van Brouchoven door Van Hout werd ge- koeioneerd.

59 Johan Koppenol, *Het Leids ont- zet. 3 oktober 1574 door de ogen van tijdgenoten* (Amsterdam 2002) 81, 121. R. Fruin, 'Het beleg en ontzet der stad Leiden in 1574' in: Idem, *Het Noorden op weg naar zelfstandigheid* (Antwer- pen 1961) 41-44.

60 Van der Feen, 'Noord-Neder- landsche boekereien', 85.

61 P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad*, III ('s-Gravenhage 1916) 42.

62 H. Goudappel en F. Snapper, 'Het Leidse schoutambt 1564-1795', *Leids Jaarboekje* 71 (1979) 37, 57, overgenomen door Henneke, 'De portretten van de familie Van Brou- choven', 33.

63 Ekkart, 'Sleutelfiguren', 210.

64 Fockema Andreae, 'Jan van Brouchoven', 98 geeft geen datum, maar laat het schoutambt van Hen- drick van Brouchoven lopen tot 1576.

65 SA II, inv.nr. 726, collectie stuk- ken betreffende het schoutambt, aan- vankelijk bijeengebracht door Jan van Hout.

66 Dat geldt t/m 1581. Daarna heeft Orlers wel de jaren benoemd naar het begin van de ambtstermijn op 10 november.

67 ORA, inv.nr. 67E, Waarboek E, f. 232r.

68 Orlers, *Beschrijvinge*, 193. Zie ook de prent van deze optocht, Rijks- museum Amsterdam, RP-P-OB-79.613.

69 SA II, inv.nr. 44, Gerechtsdag- boek A, f. 12r, 14v.

70 Goudappel en Snapper, 'Het Leidse schoutambt'; over Foy van Brouchoven 37-38. Zie ook SA II, inv. nr. 726.

71 SA II, inv.nr. 726, stuk van 12 no- vember 1577.

72 Van Mieris, *Handvesten*, 87-95.

73 SA II, inv.nr. 726 en SA II, inv. nr. 44, Gerechtsdagboek A, f. 316r, 326v-327r, 395r.

74 Wapenkaart Gijsbert van Rijck- huijsen, blad 2, rijt 11, nr. 17.

75 Orlers, *Beschrijvinge*, 641, 645-650. Orlers vermeldt hem ook nog in (november) 1610, als eerste burge- meester. Dat kan echter niet kloppen, want Foy van Brouchoven was op 19 maart 1610 overleden.

76 M.H.V. van Amstel-Horák en R.W.G. Lombarts (ed.), *Regestenboek van het hoogheemraadschap van Rijnland* (Leiden 1992) 128, nr. 445.

77 M.H.V. van Amstel-Horák, 'Het

akkoord van 1595 van het hoog- heemraadschap van Rijnland', *His- torisch Tijdschrift Holland* 28 (1996) 117-138, i.h.b. 125-127. M.H.V. van Am- stel-Horák, 'Smaad, de obsessie van Jan van Hout', *Leids Jaarboekje* 93 (2001) 53-72.

78 Fockema Andreae, 'Jan van Brouchoven', 94 geeft het Steen- schuur als eerste adres van Jan van Brouchoven. Zijn bron heb ik niet ge- vonden.

79 SA I, inv.nr. 992, kohier 10de penning, opgemaakt 1557, f. 35r: Jan van Brouchoven, derde post van het bon Wolhuis, d.w.z. op de Breestraat.

80 Martin Hooymans, 'Jan van Houts huizen in Leiden', *Leids Jaar- boekje* 115 (2023) 45-47.

81 Van Leeuwen, *Batavia Illus- trata*, 879.

82 Bostoën, *Hart voor Leiden*, 24-28, 30-31.

83 Voor de boedel van Jan van Hout zie Karel Bostoën, *Jan van Houts nalatenschap. Bronnen* (Leiden 2013).

84 S. Groenveld, "'Van vyanden und vrienden bedroevet'. De gevol- gen van het beleg van Leiden voor de omgeving van de stad' in: Idem, *Facetten van de Tachtigjarige Oor- log. Twaalf artikelen over de periode 1559-1652* (Hilversum 2018) 113-115.

85 OAR, inv.nr. 9596, f. 183v-184r.

86 SA I, inv.nr. 1772, f. 5r-7v, 1572-1574.

87 ONA, inv.nr. 43A, Protocol Van Hout, nr. 461, d.d. 30 juni 1576.

88 S.W.M.A. den Haan, *Inventa- ris van het archief van het Heilige Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis te Leiden 1334-1979* (Leiden 1990), inv.nr. 651. Hendrick van Brouchoven overleden vóór 10 april 1578 (AW, inv. nr. 3267). De boedel gesloten d.d. 24 april 1578.

89 AW, inv.nr. 3369. Zie ook AW, inv.nr. 3389.

90 J.A. van Dorsten, *Thomas Bas- son 1555-1613. English Printer at Lei- den* (Leiden 1961) 13-14.

91 ONA, Protocol Van der Wuert, inv.nr. 3, nr. 420, d.d. 6 juli 1574.

Roeloff Willemsz. van Culemborg, Portretgroep van Jan van der Does en zijn gezin, tussen 1590 en 1592 (detail). Museum De Lakenhal, Leiden.

Zwarte kleren en groeiende kragen

Wat dragen welgestelde Leidse burgers rond 1574?

Els de Baan

Van de Leidse stadssecretaris Jan van Hout (1542-1609), één van de hoofdrolspelers ten tijde van het Beleg van Leiden, is een uitgebreide boedelbeschrijving bewaard gebleven, die na zijn dood werd opgemaakt.¹ Die geeft een mooi inkijkje in zijn bezittingen. In de rubriek 'Clederen ten lijve van den overleden behoort hebbende' staan onder meer alledaagse items vermeld zoals hemden en kousen en vier 'tabbaarts' (grote mantels), waarvan één gevoerd met bunzingbont en één met bont van steenmarter. Verder zijn er zeven broeken, zes mantels, vijf paar schoenen 'zo goet als quaet' en vier hoeden genoteerd. Er worden ook bijzondere kledingstukken genoemd: een 'reysbrouck' en -mantel bijvoorbeeld, en een geborduurde riem. Hoe zagen die kledingstukken er precies uit? Er zijn geen geschilderde portretten van Van Hout bekend. Waren die er wel geweest, dan blijft het de vraag hoe waarheidsgetrouw de weergave van de kleding is. Dat geldt uiteraard voor alle geschilderde portretten. Het zijn immers geen foto's van de rauwe ongefiltreerde werkelijkheid; de schilder kon naar hartenlust retoucheren en fantaseren. Helaas zijn er nauwelijks kledingstukken uit de zestiende eeuw overgeleverd en geschreven bronnen, zoals boedelinventarissen en

briefven, geven slechts summiere informatie. Ondanks de vragen over het realistische gehalte van portretten is het vergelijken en interpreteren van kleding op schilderijen en portretprenten een gangbare methode voor kunst- en kostuumhistorisch onderzoek. Bij gebrek aan realia is juist aan schilderijen veel af te lezen. Ze vertellen bijvoorbeeld iets over de status en rijkdom van de geportretteerden en laten zien welke materialen en accessoires werden gebruikt. Ook voor het dateren van de kunstwerken kan een kostuumhistorische benadering zeer behulpzaam zijn.

Om een beeld te krijgen van wat er zoal in de periode voor en na het Leidens Ontzet werd gedragen vormen geschilderde portretten een belangrijke basis. Aan de hand van werken uit de collectie van Museum De Lakenhal, aangevuld met informatie uit geschreven documenten, wordt in dit artikel getracht om een beknopt overzicht te schetsen van enkele belangrijke veranderingen in de mode van de tweede helft van de zestiende eeuw. Aan de orde komen onder meer de silhouetwijziging van wijde lichaamverhullende kleding naar nauw aangesloten lichaamaccentuerende vormen, de steeds groter wordende kragen, en de toepassing van luxe decoraties.²

Dit exposé zal verre van volledig zijn. Om te beginnen zijn de geportretteerden weergegeven 'ten halven lijve', tot het middel of bovenbeen, waardoor het gehele kledingbeeld al bij voorbaat incompleet is. De kledingstukken die men onder de bovenkleding draagt zijn evenmin zichtbaar. Daarnaast zijn het uitsluitend welgestelde ondernemers, bestuurders en prominente dames die pronken in hun fraaie, status onderstrepende uitdossingen. Zij konden zich immers zo'n kostbaar schilderij veroorloven. In de collectie van Museum De Lakenhal bevinden zich weliswaar ook schilderijen waarop ambachtslieden en minder rijke mensen zijn weergegeven, maar die blijven hier buiten beschouwing. Het analyseren van hun kleding is een nóg hachelijker onderneming dan het interpreteren van de solo-portretten van de gefortuneerden. De kledingweergave op de reeks schilderijen die Isaac Claesz. van Swanenburg aan het einde van de zestiende eeuw maakte voor de Leidse Saaihal bijvoorbeeld, is een fantasievolle vertolking van de werkelijkheid. De kleding op het miniatuurportretje van Willem Cornelisz. Speelman, alias Duivenbode, is slechts vaag waarneembaar en komt daarom niet in aanmerking voor bespreking. Het ontbreken van contemporaine portretten van andere kopstukken van Leidens Ontzet, zoals van burgemeester Pieter Adriaensz. van der Werf en Louis de Boisot, maakt dat zij hier evenmin aan bod komen.

De beperking tot een afgebakende portrettenselectie levert dus beslist geen grondig kledingoverzicht op. Maar de modische ontwikkelingen in het verleden zijn voornamelijk af te lezen aan wat kapitaalkrachtigen

hebben gedragen en dat laten de portretten van de elite uit de collectie van Museum De Lakenhal zeker zien. De aldaar aanwezige zestiende-eeuwse beeltenissen bieden de gelegenheid om enkele modeontwikkelingen in een Hollandse stad te volgen.

Zwart

Het valt meteen op: de kleding van de geportretteerden is overwegend zwart, op een enkel gekleurd element na. Zwart oogt misschien sober, maar het dragen van diepzware kleding is juist een teken van stand. Om diepzwart te verkrijgen moest het textiel in meerdere verfbaden worden behandeld. Dat is een ingewikkeld en tijdrovend procedé, waarvoor verschillende dure verfbaden nodig waren. Zwart textiel is daarom veel kostbaarder dan een eenmalig geverfd weefsel, zoals een rode of een blauwe stof, of een vaalzwart of grijs weefsel. Het is dus niet verwonderlijk dat het dragen van diepzware kleding in de Noordelijke Nederlanden tot ver in de zeventiende eeuw een wezenlijke rol bleef spelen als vertolker van welstand. Naast wol werden onder meer dure zijden stoffen gebruikt, waarvan de glans en de ingeweven motieven de zwarte kleding extra cachet gaven.

Silhouetten in de breedte

Mode is synoniem aan verandering, maar de basisvormen van kleding evolueren zelden heel snel. Grof gezegd toont de eerste helft van de zestiende eeuw een verbreed kledingbeeld met horizontale accenten. De kleding verhult het lichaam. In de tweede helft ontstaat een meer verticaal georiënteerd

Links: Anoniem, Portret van Dirck van Brouhoven, ca. 1535. Museum De Lakenhal, Leiden, herkomst Brouchovenhof.
Rechts: Anoniem, Portret van Heylken Pietersdr. van Haeswinckel (?), ca. 1535. Museum De Lakenhal, Leiden, herkomst Brouchovenhof.

silhouet en maakt nauwsluitende kleding het lichaam visueel slanker.

De portretten van Dirck van Brouhoven (1479/1480-1540) en Heylken Pietersdr. van Haeswinckel (1476/1477-1538) laten dat verbrede silhouet uit de eerste helft van de zestiende eeuw goed zien. De platte hoofdbekleding van de man, zijn brede schouderlijn en de zwarte bies op borsthoogte benadrukken het horizontale effect. Gezeten achter een tafel is deze rentmeester en klerk van Rijnland bijna recht aan het beeldvlak afgebeeld. Dat versterkt de horizontale belijning nog extra.

In de evolutie naar het einde van de eeuw is de ontwikkeling van het hemd een opvallend element. Van oudsher werd dit kledingstuk, dat direct op de huid werd gedragen, gemaakt van goed wasbaar linnen. In de loop van de zestiende eeuw wordt het opstaande boordje, het hemdboord, steeds meer geaccentueerd. Bij Van Brouhoven is het hemdboord nog bescheiden van formaat, maar de geborduurde zigzagdecoratie is een bijzondere toevoeging. Op portretten uit de Noordelijke Nederlanden in het tweede kwart van de eeuw komen dergelijke versierde

hemden regelmatig voor. Ze werden gedragen door mannen én vrouwen. Het borduren van hemdboorden werd zowel thuis als door professionele borduurwerkers gedaan.³ Dit kleine opstaande hemdboordje groeit in de loop der jaren uit tot een grote geplooid kraag. Door de enorme omvang krijgt deze halsomlijsting uiteindelijk de benaming ‘molensteenkraag’.

Dircks echtgenote Heylken Pietersdr. van Haeswinckel maakt zich eveneens ‘breed’, met haar forse trechtervormige mouwen die tot schouderhoogte zijn teruggeslagen. De binnenkant van de mouwen heeft indrukwekkende ingeweven patronen. De stofkeuze en sieraden, waaronder een rozenkrans, ringen en een gouden keten rond het middel, onderstrepen haar status. Ook zij heeft een klein opstaand, gedecoreerd, hemdboord. Het gezicht is ooit licht gerestaureerd, waardoor de aansluiting van hemd en hals wat raadselachtig is geworden. Haar hemd is zichtbaar, niet alleen bij haar hals, maar ook bij haar polsen. Het halsboord en de manchetten zijn bij uitstek geschikt om te versieren en het tonen ervan wordt in deze eeuw de standaard voor mannen en vrouwen. Zichtbare overhemdmanchetten en -boord bij formele herenkleding zijn tegenwoordig nog steeds gebruikelijk.

Op portretten uit deze periode hebben dames opvallend vaak rode, nauwsluitende ondermouwen. Dat is niet specifiek Leids, maar komt meer voor in de Noordelijke Nederlanden. De rode rechtermouw van Heylken is niet gesloten, waardoor de binnenkant zichtbaar is. Dat is vrij zeldzaam.

Al ver vóór en sporadisch ná 1574 draagt

een dame uit de gegoede klasse een witte doek met lange punten op het hoofd. Zulke linnen, sterk gesteven, hoofddoeken of -kappen zijn in vele variaties op zestiende-eeuwse portretten te zien. De basis is een rechthoekige lap die in de lengte, soms meerdere keren, is dubbelgevouwen en ingestreken. Na het openvouwen wordt de ingestreken vouw midden op het hoofd gelegd. De puntige uiteinden, die slippers genoemd worden, veranderen in de periode daarna van vrij brede naar steeds dunnere ‘sprietten’ en verdwijnen ten slotte geheel. De kleine opbollingen aan weerskanten van de middenvouw van de doek bovenop Heylkens hoofd, zullen zich gaan ontwikkelen tot kleine vleugels, om te eindigen in een kransachtige gezichtsomlijsting. De doek werd vastgespeld aan een wasbaar linnen onderkapje of -mutsje. Soms is zo’n speldje zichtbaar, zoals bij Heylken. De combinatie van doek en ondermutsje wordt overigens een fundament voor de ontwikkeling van de Nederlandse streekdrachtmutsen.

Nauwsluitende mode

De verbredende kleding wordt omstreeks het midden van de zestiende eeuw vervangen door een meer nauwsluitend silhouet. In plaats van het verhullen van de lichaamscontouren worden die nu juist geaccentueerd, waardoor het lijf slanker oogt. Dat is te zien op de portretten van Willem Jan Reyersz. van Heemskerck (1526-1592) en zijn vrouw Margaretha Egbrechtsdr. Proost (1531-1590).

Deze schilderijen zijn echter kopieën waarvan de omstreeks 1560 vervaardigde originelen niet meer aanwijsbaar zijn.⁴ Beide

Links: Anoniem, Portret van Willem Jan Reyersz. van Heemskerck, kopie naar een origineel van ca. 1560. Museum De Lakenhal, Leiden. Rechts: Anoniem, Portret van Margaretha Egbrechtsdr. Proost, kopie naar een origineel van ca. 1560. Museum De Lakenhal, Leiden.

werken zijn meerdere malen gerestaureerd. De kleding van de man is daardoor vrij onduidelijk van snit en daarom wordt dit kostuum hier verder buiten beschouwing gelaten. De echtgenoten behoorden tot de rijkste burgers van Leiden. De man was brouwer, regent van het Sint Elisabethgasthuis, en vanaf 1563 vrijwel onafgebroken burgemeester en schepen van de stad. Zijn vrouw was een vermogende Haarlemse brouwersdochter.

De tendens om een wit element aan hals en polsen te tonen valt bij beiden goed op. De randjes aan Van Heemskercks hemd zijn slechts miniem gedecoreerd, maar zijn vrouw pakt uit met een rijkelijk met gouddraad geborduurd hemd en opengewerkte manchetten. Hoewel kloskant in deze periode

voorzichtig haar intrede doet, zijn deze manchetten versierd met tijdrovend ‘open naaiwerk’ of ‘sneewerk’.⁵

Margaretha’s kleding toont overeenkomsten met die van de ongeveer twintig jaar eerder geschilderde Heylken van Haeswinckel. De rode fluwelen ondermouwen zijn gebleven en de tot de biceps teruggeslagen grote mouwen zijn in afgeslankte vorm ook nog steeds aanwezig. Ze hebben een kostbare, zwarte bontvoering. Het gedeelte rond de bovenarmen sluit nu nauw aan: dat maakt slanker. Maar het vernieuwde kledingbeeld komt vooral door de nauwkeurig afgebakende taille van Margaretha. Tevens wordt de afhangende schouderlijn van Heylken vervangen door een meer kittige, vierkante

belijning, die ook bijdraagt aan een slanker kledingbeeld.

Om de schouders draagt Margaretha een zogenaamde 'kraege', 'collet' of colorette, in het Nederlands verbasterd tot 'klet' of 'kletje', een schouderbedekking of kort manteltje dat de lichaamscontouren rond de schouders volgt. Dit kledingstuk was in deze periode zeer modieus, maar ook praktisch: het bood extra bescherming tegen de kou. Margaretha's klet heeft een kelkvormige bovenzijde en is voorzien van een witte voering. De aanname dat haakjes van een sluiting onzichtbaar aan de binnenzijde dienen te worden verwerkt, wordt hier niet ingelost. Dergelijke zichtbare haakjes komen regelmatig voor op portretten en zijn dus niet uitzonderlijk voor dit Leidse portret.

De hoofdkap of -doek is geëvolueerd tot een scherpere vorm met nog dunnere uiteinden. De ondermuts en manchetten zijn opgesierd met *picots*, in Nederland '(muizen) tandjes' of 'pareltjes' genoemd. De uitdrukking 'tot in de puntjes gekleed' zou hiernaar kunnen verwijzen. In boedelbeschrijvingen komen regelmatig 'geparelde' vrouwen- en mannenhemden voor.⁶ De rozenkrans van Margaretha is bevestigd aan een kostbare gouden gordel rond het middel.

Ook Marytge Dedel (1547-1621), de vrouw van schilder Isaac Claesz. van Swanenburg, die in 1570 door haar echtgenoot werd geportretteerd, draagt zo'n aandachttrekkende gouden gordel of keten om de taille, met daaraan een met pareltjes bezet sieraad. Dat zou een pomander kunnen zijn. De verbasterde Franse benaming *pomme d'ambre* is

Isaac Claesz. van Swanenburg, Portret van Marytge Dedel, 1570. Museum De Lakenhal, Leiden – bruikleen van de Vereniging van Belangstellenden in Museum De Lakenhal, Leiden.

oorspronkelijk een appelvormig decoratief én functioneel sieraad dat geurige amber of parfumschikstoffen en kruiden bevatte. Zo'n 'reuckbal' of 'ruyckerken' camouflleerde de beperkte persoonlijke hygiëne. Of wellicht zit er in haar juweel een bezoar of maagsteen, een puimsteenachtig element uit de ingewanden van herkauwers als kamelen, antilopen en geiten, waaraan genezende krachten werden toegeschreven.

In haar andere hand, waaraan kostbare ringen zichtbaar zijn, heeft Marytge een neusdoek met zogenaamde akertjes. Deze kwastvormige aanhangseltjes versieren de hoekpunten van een neus- of halsdoek, of

worden gebruikt aan de uiteinden van sluitingkoordjes van bijvoorbeeld een kraag. Een neusdoek is niet bedoeld om er de neus in te snuiten, maar een dame kan er bijvoorbeeld het vocht mee van het voorhoofd deppen of er een odeurtje op sprengen. Zo'n doekje is regelmatig op vrouwenportretten te vinden als een persoonlijke accessoire en modieus luxartikel. Het kan verwijzen naar een extra boodschap, zoals een huwelijksgebed. Een theorie die opgang maakt onder kunst- en modehistorici is dat een zakdoek in de zestiende en zeventiende eeuw verwijst naar emoties, verdriet en zorgen. Er wordt zelfs een koppeling gemaakt tussen het aardse verdriet en het christelijke geloof. De zakdoek zou zowel refereren aan de te drogen tranen van het huidige verdriet of het verdriet dat ons te wachten staat, als aan een oproep om te allen tijde te vertrouwen op God.⁷ Zo zou een zakdoek dus meer betekenis kunnen krijgen dan louter die van een luxeproduct. Of deze leed-verwijzing van toepassing is op de hier 22-jarige mevrouw Van Swanenburg-Dedel blijft gissen.

De hoge mouwkoppen maken haar verschijning des te imposanter. De kleding is opgebouwd uit meerdere lagen van verschillende stofsoorten die helaas met het blote oog niet goed zichtbaar zijn. Marytge Dedel draagt een vergelijkbaar kletje als Margaretha Proost, maar met een zwarte voering. Het bovendeel heeft richting taille een flauwe V-vorm, die wordt benadrukt door de gouden tailleketen. Het opvallende tabbaard-deel met de rok eronder, die van een andere stof is gemaakt, vormt een omgekeerde V. De contouren van het totale

kledingbeeld zijn dus visueel opgebouwd uit twee in elkaar grijpende V's. Dit dubbele kegelvormige silhouet wordt tot in de zeventiende eeuw op vele manieren vormgegeven.

Marytge Dedel was de dochter van een rijke lakenhandelaar. Zou haar zwarte bovenkleding van lakense, wollen, stof zijn gemaakt? Haar opstaande witte kraag komt in model overeen met die van Margaretha Proost, maar is voorzien van zogenaamd sneewerk (opengewerkt borduurwerk), en is hoger. Omstreeks deze periode komt de kraag los van het hemd. Dat biedt mogelijkheden om die te laten uitgroeien tot een kolossaal geplooid kraag. Het is niet vast te stellen of Dedel al een losse kraag draagt.

De 'sprieten' van haar mutsje omlijsten speels haar gezicht en de teruggeslagen mouwen zijn inmiddels verdwenen. De rode ondermouwen zijn net boven de polsen voorzien van subtiel goudborduurwerk, waarmee de suggestie wordt gewekt van kostbare armbanden. In latere portretten verwerkte de schilder vergelijkbare borduursels op die plek.

Isaac Claesz. van Swanenburg (1537-1614), de echtgenoot van Marytge Dedel, kwam uit een voornaam Leids geslacht. Hij lijkt zich in zijn zelfportret uit 1568 bewust van zijn status en kunstenaarschap. Palet, penseel, ezel, tekening, passer en sculptuur representeren zijn veelzijdige talent. Dit zelfportret is zijn vroegst bekende werk, dat hij op 31-jarige leeftijd schilderde. Hij ontwikkelde zich tot toonaangevend kunstenaar in Leiden; daarnaast was hij ook burgemeester en schepen.

Swanenburgs wambuis met schootje en kostbare zilveren knopen is licht gewelfd bij borst en buik, met de aanzet tot een klein spits

Isaac Claesz. van Swanenburg, Zelfportret, 1568. Museum De Lakenhal, Leiden.

‘ganzenbuikje’. Dat maakt het bovenlijf visueel wat langer. Samen met zijn puntige baardje sluit dit silhouet aan bij de internationale zogenaamde ‘Spaanse mode’. De opmerkelijke bovenranden met inkepingen aan de schouder suggereren dat het wambuis is gemaakt van zwartgeverfd leer.⁸ De inkepingen laten namelijk de oorspronkelijke lichtere leerkleur zien. Bij de hoge openstaande kraag van het donkere wambuis is dezelfde lichte binnenzijde zichtbaar. Zo’n opvallende kraag is een nieuwigheidje in deze tijd. Ten tijde van dit portret kan de telkens hoger wordende wambuiskraag niet meer geheel worden gesloten zonder de kin omhoog te duwen. Bij Van Swanenburg zijn de ‘lubben’ of ‘lobben’, de gesteven plooien die in keurige regelmatige golven zijn gelegd, nog bescheiden. Slechts enkele jaren later zal de kraag van wambuis en hemd weer vrijwel gesloten worden en komt de steeds groter wordende witte linnen lubbenkraag los van het hemd. Zijn forse bollende broek is voorzien van verticale repen stof, maar het is gissen hoe ver die doorlopen. Waarschijnlijk komen die samen in verticale banden net boven zijn knieën.

Imponeren met overdaad

Tien jaar na Leidens Ontzet maakte Isaac van Swanenburg een portret van zijn neef Claes Willemsz. van Warmont (1540-1609) en diens tweede echtgenote Anna van Heussen (ca. 1555-1612). Van Warmont was schepen en burgemeester van Leiden en stamt uit een vooraanstaand regentengeslacht. Kort voor het Beleg werd hij aangesteld tot lid van de veertigraad.⁹ Als lakenverver verwierf hij een

groot vermogen. Van Swanenburg verbeeldt hem hier als 42-jarige geslaagde zakenman en magistraat. Hoewel het schilderij door de tand des tijds is aangetast, is duidelijk zichtbaar dat de geportretteerde niet koos voor een lakense stof. De grillige, forse patronen in de zwarte bovenkleding zijn ingeweven in zijde en het wambuis is versierd met fluwelen verticale biezen. De onopvallende zwarte knopen op de borst en de in het oog springende handschoenen zijn kostbare accessoires. Op portretten van na het Ontzet ontbreekt meestal de hoofdbedekking van mannen. Hun witte kragen groeien gestaag door.

Bij de polsen van Claes van Warmont is nog net een onversierd randje van zijn hemd zichtbaar. De witte polselementen bij de geportretteerde vrouwen staan doorgaans in relatie tot hun kraagvormen. Dat is ook te zien op het portret van de 27-jarige Anna van Heussen. Elk onderdeel van haar verschijning weerspiegelt haar welstand. Ze draagt meerdere kostbare ringen en een gouden keten met hanger om haar middel. Het overvloedig gedecoreerde mutsje mist de puntige spriet en de ‘vleugels’ zijn zichtbaar boller dan die op vroegere portretten. Een ingewerkte metalen draad houdt ze in vorm. Net als haar man draagt Anna om haar hals een losse, sluitende plookraag. De kraag is nu definitief een zelfstandig kledingonderdeel geworden.

Soms zijn er akertjes aan de sluitingkoorden toegevoegd. Deze zijn hier vervangen door pareltjes, die ook aan de uiteinden van de neusdoek in haar hand zijn verwerkt. De ondermuts, de binnenzijde van de kraag en de neusdoek zijn versierd in sneewerktech-

Links: Isaac Claesz. van Swanenburg, Portret van Claes Willemsz. van Warmont, 1583. Museum De Lakenhal, Leiden. Rechts: Isaac Claesz. van Swanenburg, Portret van Anna van Heussen, 1583. Museum De Lakenhal, Leiden.

niek. Zo'n verfijnd versierde ondermuts kwam vanaf ongeveer 1580 in de mode en de jonge Anna haakte daar dus vrijwel direct bij aan. Wederom vallen de rode mouwen op, met de zorgvuldig weergegeven goudborduursels bij haar polsen.

Het lijfje en de rok van Anna van Heussen zijn verfraaid met verticale passementversieringen. Daaroverheen draagt zij een lang kledingstuk met modieuze korte poffende mouwen, een 'samaer', dat met vergelijkbare passementen is versierd. Deze staat aan de voorzijde open en wordt waarschijnlijk met één knoop of haak gesloten bij de hals. Dit overkleed ontwikkelt zich, samen met de mouwloze 'vlieger', tot een geliefd kledingon-

derdeel dat tot ver in de zeventiende eeuw in de Nederlanden werd gedragen.

De eveneens zeer vermogende Daniël van der Meulen (1554-1600) liet zich samen met zijn gefortuneerde aanstaande vrouw Hester della Faille (ca. 1560-1643) een jaar voor hun huwelijk portretteren. Van der Meulen en Della Faille zijn beiden geboren in Antwerpen. Hun portretten zijn vervaardigd in deze handelsmetropool in 1583, hetzelfde jaar als die van Claes Willemsz. van Warmont en Anna van Heussen, maar de uitbundige kleding van het Antwerpse koppel verschilt nogal van de meer ingetogen dracht van het Leidse echtpaar. In Leiden pronkten de rijken

Links: Toegeschreven aan Bernaert de Rijckere, Portret van Daniël van der Meulen, 1583. The Phoebus Foundation, Antwerpen, in bruikleen aan Museum De Lakenhal, Leiden. Rechts: Toegeschreven aan Bernaert de Rijckere, Portret van Hester della Faille, 1583. The Phoebus Foundation, Antwerpen, in bruikleen aan Museum De Lakenhal, Leiden.

blijkbaar op een andere manier met hun status dan de internationaal georiënteerde elite in wereldstad Antwerpen.

In 1591 vestigden Van der Meulen en zijn vrouw zich in Leiden. Eerst in huis Lanscroon aan de Pieterskerkgracht (nu Ars Aemula Naturae), en twee jaar later betrokken ze een pand aan het Rapenburg (nu: Von Sieboldhuis). Daar ontvingen zij onder anderen Louise de Coligny, de vierde echtgenote van prins Willem van Oranje, de jonge Frederik Hendrik en andere leden van het hof.¹⁰ Zij verkeerden dus in de hoogste kringen en uiteraard weerspiegelt hun status zich in hun kleding. De portretten zijn weliswaar van bijna een decennium eerder, maar ook

toen al presenteerde de koopman en diplomaat Van der Meulen zich als een voorname, zelfverzekerde man van de wereld. En dat was hij zeker. Hij reisde veel en ver. In vergelijking met de kleding van Claes Willemsz. van Warmont draagt de jongere Van der Meulen een modieus gesneden wambuis met een afzakkende buik. Van Warmont houdt vast aan een weliswaar chic, maar conservatief kledingstuk. Bovendien is het Antwerpse kostuum nóg indrukwekkender versierd. Schuingeplaatste brede banden met grote S-vormige decoraties zijn zowel over het wambuis als over de mouwen geplaatst en geven het geheel extra allure. Kraag en manchetten zijn voorzien van verfijnde naald-

kantachtige witborduursels en vele knopen sieren Daniëls borst.

Jan van Hout stelde in 1600-1601 als notaris de nalatenschap van Daniël van der Meulen op schrift. Die boedelinventaris geeft een bijzonder inkijkje in Van der Meulens bezittingen.¹¹ Naast zilverwerk, huisraad en vele kunstwerken vermeldt de lijst onder meer een zwarte, met marterbont gevoerde, grofgreinen mantel, gewaardeerd op 25 pond van 20 schellingen. Grofgrein komt van het Franse 'gros grain', dikke korrel. Deze stof met een ribbelig oppervlak is, gezien de prijs, waarschijnlijk gefabriceerd van zijde en wol of kameelhaar. Dit is verreweg Van der Meulens duurste kledingstuk; de waarde voor zijn overige mantels ligt tussen 3 en 6 pond. Hij beschikte verder over tien halfsleetse manshemden (tezamen 3 pond, dus 6 schelling per stuk) en veertien oude manshemden (tezamen 2 pond en 2 schelling, dus 3 schelling per stuk). Nette hemden worden niet genoemd. In totaal zijn er 32 kragen gerapporteerd, waarvan er tien zijn versteld. De overige zijn niet helder gespecificeerd, maar zijn bepaald op 5 en 3½ schelling per stuk. De tien verstelde doen bij elkaar slechts 10 schelling. De inventaris noemt ook nog dertien slaapmutsen, zes broeken en negen wambuisen en 'rocxkens'. Met een 'rocxken' of 'rockgen' wordt een overkleed voor het mannelijke bovenlichaam bedoeld; het kan diverse vormen hebben. In de boedel worden drie 'rocxkens' genoemd van zwarte fluweel. Ze zijn respectievelijk versierd met zijden koorden, met gitten passementen en 'vol passementen geboort'.¹² Er zijn twee witte wambuisen: een van wit satijn

en een van armozijn. Bij een 'out bombazijen wambays' wordt geen kleur genoemd. Helaas valt er in Van der Meulens inventaris geen directe link te leggen naar de kleding op zijn portret.

Op het schilderij uit 1583 draagt Daniël van der Meulen een internationaal gewaardeerd 'doorsneden' kostuum. Dit kostbare bovenkledingstuk heeft keurig geordende inkepingen, waardoorheen een goudgele stof zichtbaar is. Kennelijk had Jan van Hout ook zo'n kledingstuk, want in diens boedelbeschrijving wordt expliciet een 'satijnen wambas mit sneetgens' genoemd.¹³ Van Hout bezat verder 22 linnen hemden, bijna net zo veel als van der Meulen (24 stuks).¹⁴ Zijn acht kragen steken wat karig af tegen de 32 stuks van Van der Meulen.

In van der Meulens boedel wordt voorts een 'rappier mit 1 poengaert' genoemd. Een rapier is een slank, scherpgepunt type zwaard. Op het portret is aan zijn linkerzijde zo'n wapen zichtbaar. Het woord 'poengaert' of 'ponjaard', een steekdolk, is afgeleid van het Franse *poignard*. Van der Meulen heeft aan de achterzijde van zijn kleding inderdaad een dolk gegespt. Mogelijk zijn dit wel de objecten die in de boedel zijn beschreven.

Op de inventarislijst komen ook enkele 'neerbasen' voor, lange kousen tot over de knie, één paar van zijde en twee paar van wollen sajete. Daniël was veel op reis en zijn vrouw schreef hem in een brief in 1594 dat er divers zilverwerk uit Italië was gearriveerd en daarbij ook drie paar zijden 'neerbasen', twee paar zwarte en een paar gekleurde. Ze is echter bang dat ze Daniël niet zullen passen ('mij dunct, dat se Ul. sellen te cleyne

sijn').¹⁵ In een eerdere brief deed zij verslag van de loop-vorderingen van hun éénjarige dochtertje Emilia. Zij loopt nu alleen door het huis met een valhoedje op haar hoofd: 'Het staet soo liefvelyck omdat soo jonck is'. Tegelijkertijd herinnert ze haar man eraan om slaapmutsen voor haarzelf mee te brengen.¹⁶

Hester della Faille kwam, net als haar echtgenoot, uit een voorname koopmansfamilie en ook zij presenteert zich op haar portret als een kapitaalachtige dame. De kappen bij de schouders, de bragoenen, zijn versierd met zwierige puntjes, gemaakt van zwarte glimmende steentjes of kraaltjes. De zwarte stof van het lijfje heeft een ingeweven zigzagpatroon en loopt bij de taille uit in een V-punt. Zowel het lijfje als het rokdeel worden middenvoor gesloten, waardoor het omgekeerde V-vormaccent van de rok verdwijnt. Dezelfde zwarte puntige versieringen accentueren de sluiting. Hesters hoofd wordt omlijst door een modieus, met parels bezet kapje. Om de hals hangt een gouden ketting en prijkt een grote, geplooid en met kostbaar kantwerk afgezette losse kraag. Haar mouwen zijn een variant op de 'sneetgens' van het wambuis van haar aanstaande, aangevuld met horizontale versierde biesjes.

Op de portretten van Anna van Heussen en Marytge Dedel zijn in de rode ondermouwen geborduurde 'armbanden' zichtbaar. Hester toont óver haar mouwen aan beide onderarmen kostbare échte gouden armbanden. Om beide polsen draagt zij sieraden. En dan zijn er nog de ringen om de vingers, de gouden keten rond haar middel en de ketting die verticaal onder haar kraag tevoorschijn komt.

In de boedelinventaris die werd opge maakt bij het overlijden van haar echtgenoot worden talrijke ringen, braceletten (armbanden) en ketenen genoemd die Hester als weduwe toevallen. De kledingstukken van Hester worden helaas niet vermeld. Het is lastig om uit die juwelenlijst te destilleren of hier stukken worden genoemd die herkenbaar zijn op het portret. Zou de aldaar genoemde 'gouden keten' op het portret zijn afgebeeld? Of de 'robijn ring', de twee 'effen ronde gouden schaekkel-ketentgens halff gedraeyt om aen den hals te dragen', of twee vergelijkbare 'gouden ketentgens om de armen te dragen'? En zijn de handschoenen die Hester vasthoudt misschien de beschreven 'geparfumeerde hantschoenen mit gout verchierd'? Die zaten opgeborgen in een paars fluwelen koffertje, dat met rood fluweel was gevoerd en versierd was met gouden sluitwerk.¹⁷

Bij hun huwelijk waren beide echtelieden al behoorlijk bemiddeld, maar hun vermogen groeide vervolgens gestaag door. Daniël behoort aan het einde van zijn leven tot de zeven zwaarst belaste inwoners van Leiden. Als 46-jarige bezat hij bij zijn overlijden aan roerende en onroerende zaken het voor die dagen immense bedrag van ongeveer 120.000 gulden.¹⁸

Familietrots

Jan van der Does (1545-1604), ook bekend onder de gelatiniseerde naam Janus Dousa, ambachtsheer van Noordwijk, stamt eveneens uit een aanzienlijke familie. Tijdens het Beleg was hij de aanvoerder van een leger-tje vrijbuiters en ijverde hij om het stadsbe-

Roeloff Willemsz. van Culemborg, Portretgroep van Jan van der Does en zijn gezin, tussen 1590 en 1592. Museum De Lakenhal, Leiden.

stuur ervan te weerhouden te onderhandelen met de belegeraars. Na het Ontzet werd hij benoemd tot curator en bibliothecaris van de Leidse universiteit. Op dit familieportret is hij, zittend in een armstoel, afgebeeld met zijn vrouw Elisabeth van Zuylen en hun negen kinderen. De echtelieden zijn hier beiden halverwege de veertig. De zonen staan aan vaderskant, de twee dochters naast hun moeder. Vooral de kleding van de dochters springt in het oog. Johanna, geheel rechts, heeft witzijden mouwen met schuine goudgele strepen, waartussen rijen keurig geordende kerfjes. De mouw doet denken aan die van Hester della Faille, maar bij Johanna zijn de 'sneetgens' te klein om de onderliggende stof te laten zien. De felrode

mouw met zilverwitte strepen van haar zus Anna heeft geen kerfjes en is versierd met een subtiel bloempatroon. De sluiting van bovenlijf en rok vertoont eveneens overeenkomsten met het sluitingssysteem van de kleding van Della Faille. Nu zijn het echter grote bloemachtige sieraden die zowel bij de sluitingen als langs de schouderkappen, de bragoenen, als extra decoratieve elementen op de kleding zijn verwerkt. Beide zussen pronken met juwelen en dragen een oorhanger. Dat juweel zagen we nog niet eerder bij de besproken portretten. Johanna heeft een grote parel en in de oorhanger van Anna zijn twee ivoren figuurtjes verwerkt, die zijn geïdentificeerd als Adam en Eva.¹⁹ Jan van der Does zelf wordt op prenten ook wel eens af-

gebeeld met één forse oorhanger met parels. Die prenten zijn echter ver na zijn dood gemaakt en het is de vraag hoe betrouwbaar die zijn. Op dit familieportret ontbreekt zo'n oorhanger in elk geval.

De geplooid kragen van de mannen en vrouwen op het familieportret verschillen in stijfheid en volume. De gebruikte zwarte stoffen kennen bij het gezin allerlei variaties. Van der Does' wambuis en broek ogen als fluweel. Het wambuis telt middenvoor vele knopen en het minieme ganzenbuikje loopt over in een schootje. De mouwen van het vliegerkostuum van zijn vrouw hebben over de lengte grote openingen die met linten worden samgetrokken. Het lijfje, eveneens met een lange rij knopen, loopt uit in een extreme V-vorm en de rok is rijkelijk versierd met ingeweven patronen. Haar eenvoudige witte manchetten steken bescheiden af tegen de kanten exemplaren van dochter Anna.

Het is vrij uitzonderlijk dat een man wordt geportretteerd met een neusdoek in de hand. Onder het familieportret staat een tekst die dit kan verklaren. Die verhaalt over Dousa's twaalf kinderen, van wie er hier nog negen in leven zijn. Hij zou zo graag ook de beel-

tenis van zijn overleden dochtertje Josina aanschouwen. De neusdoek verwijst wellicht naar dit verdriet.

Ten slotte

Dit deelonderzoek beperkte zich tot een selectie van portretten uit de collectie van Museum De Lakenhal. Daarmee kan natuurlijk geen compleet beeld worden geschetst van de ontwikkelingen in de kleding van alle lagen van de bevolking in de periode voor en na Leidens Beleg en Ontzet. Maar de portretten laten wel degelijk de silhouetwijzigingen zien die zich in de loop van de eeuw ontwikkelden: van wijde lichaamverhullende kleding naar nauw aangesloten lichaamaccentuerende vormen. Ook de opkomst en de veranderingen van de soorten kragen, en de toepassing van luxe decoraties zijn daarop goed te herkennen. Hoewel er weinig directe informatie beschikbaar is over de kleding die rondom 1574 specifiek in Leiden door de 'allerrijcsten' werd gedragen, geven deze portretten, ondersteund door enkele boedelbeschrijvingen, een bijzonder beeld van hoe deze vooraanstaande Leidse inwoners zich tussen 1535 en 1590 presenteerden.

Kostuumhistorische termen

Bragoenen: om de mouwgaten genaaide schouderkleppen of -rollen. Ter verbreding en versiering van de schouders en versteviging van het armsgat.

Naaldkant: met naald en draad gemaakt kant, opgebouwd uit gestructureerde patronen. Vervaardigd op een tijdelijke drager (papier, stof) waarop de tekening is aangebracht. Die drager wordt na het borduren verwijderd.

Bij kloskant worden op klossen gewonden draden volgens een patroon in elkaar gevlochten.

Pasement: verzamelnaam voor gewezen en gevlochten banden en koorden die dienden als veter of werden opgenaaid als versiering en versteviging.

Rocxken of rockgen: diverse typen overkleding voor het bovenlichaam, voor mannen. In woord-samenstelling aanduiding voor specifiek kledingstuk zoals paltrock, culderrock, hemdrock en lijfrock.

Samaer: overkleed voor vrouwen. Heeft mouwen en een wijde rug. Middenvoor over de gehele lengte open. Wordt in het begin van de zestiende eeuw gesloten gedragen; later open, met slechts het bovenste knoopje

of haakje gesloten aan de hals. In het midden van de zestiende eeuw vaak met korte pofmouwen.

Sneewerk: een borduurtechniek op aftelbare stof, waarin draden in twee richtingen zijn weggesneden. De open delen worden volgens een patroon opgevuld met diverse borduursteken van hetzelfde kleur garen.

Tabbaard:

- mannen: openvallende mantel. Ook wel ‘geleerdenmantel’ genoemd, vaak met bont gevoerd.

- vrouwen: overkleed met lange mouwen, bestaand uit een gesloten, stijf lijfje (dat vanaf het midden van de eeuw uitloopt in een uitgesproken punt) en een rok die middenvoor open staat, V-vormig, over een onderrok. De taillelijn wordt vaak benadrukt door een gordel of gouden keten.

Vlieger: mouwloos, lang overkleed voor vrouwen. Lijkt op de samear, maar heeft in plaats van mouwen bragoenen.

Wambuis: overkledingstuk voor mannen, met lange mouwen. Voor het bovenlichaam. Het heeft een strakke pasvorm en een knoopsluiting middenvoor.

Noten

¹ Karel Bostoën, *Jan van Houts nalatenschap. Bronnen uitgegeven met inleiding, hertaling en aantekeningen* (Leiden 2013) 40-41.

² Met dank aan Geeske Kruseman, historisch onderzoeker naar kleding en kleermaken, voor haar vele waardevolle adviezen.

³ P. Wardle, “‘Speltwerck en kostlich neyen”, het fijne linnen van de burgers van Amsterdam’ in: Renée Kistemaker en Michiel Jonker (red.), *De smaak van de elite. Amsterdam in de eeuw van de beeldenstorm* (Amsterdam 1986) 61.

⁴ R.E.O. Ekkart, ‘Sleutelfiguren’, *Leids Jaarboekje* 66 (1974) 208.

⁵ Bij open naaiwerk ontstaan door plaatselijk de borduurdraad strak aan te trekken kleine gaatjes. Bij sneewerk worden de weefseldraden van het linnen in twee richtingen weggesneden en met borduursteken opgevuld en vastgezet.

⁶ M.G.A. Schipper-van Lottum, *Over merklappen gesproken... De geschiedenis van de Nederlandse merklap vooral belicht vanuit Noord-Nederland* (Amsterdam 1980) 28.

⁷ Zie bijv. Stephanie S. Dickey, “‘Met een wenende ziel ... doch droge ogen”: Women holding handker-

chiefs in seventeenth-century Dutch portraits’, *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 46 (1995) = *Beeld en zelfbeeld in de Nederlandse kunst, 1550-1750*, 332-367.

⁸ Mondelinge suggestie van Geeske Kruseman, historisch onderzoeker naar kleding en kleermaken, 6 juli 2023. Zij meent dat het zwartgeverfd geitenleer kan zijn.

⁹ Ekkart, ‘Sleutelfiguren’, 212.

¹⁰ Annie J. Versprille, ‘Hester della Faille’, *Leids Jaarboekje* 67 (1975) 87.

¹¹ De boedelinventaris is opgenomen in Th.H. Lunsingh Scheurleer e.a., *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Dl. I (Leiden 1986) 318-324.

¹² Volgens J. Verdam, *Middel-Nederlandsch handwoordenboek* (Leiden/Antwerpen 1983) is ‘geboort’: omboord, een rand hebben van de eene of andere stof.

¹³ Bostoën, *Jan van Houts nalatenschap*, 40.

¹⁴ In de boedellijst uit 1579 van kleding van de Leidse brouwer en oud-burgemeester Claes Adriaensz., woonachtig in Rapenburg 16, staan acht hemden ‘guet ende quaet’ vermeld, twee wambuizen en een broek; zie Lunsingh Scheurleer e.a., *Het Ra-*

penburg. Dl. IVa (Leiden 1989) 306. En op Rapenburg 71 worden in een boedel uit 1615 slechts twee manshemden en drie vrouwenhemden genoemd; idem, *Het Rapenburg*. Dl. Vlb (Leiden 1992) 764. Ook molenaarsweduwe Maritgens Dircksdochter bezat omstreeks 1580 drie hemden; zie M.C. de Jong, ‘Cleederen, behoort tot des voors. Maritgen Dircksdochter, weduwe van wijlen Barent Lambrechtszoon, molenaar, Leiden, Omstreeks 1580’ in: J.R. ter Molen, A.P.E. Ruempol, A.G.A. van Dongen (red.), *Huisraad van een molenaarsweduwe. Gebruiksvoorwerpen uit een 16de-eeuwse boedelinventaris* (Amsterdam 1986) 66.

¹⁵ Versprille, ‘Hester della Faille’, 89.

¹⁶ Ibidem, 88.

¹⁷ Lunsingh Scheurleer e.a., *Het Rapenburg*. Dl. I, 318.

¹⁸ Ivo De Wulf, *Praatjes verkopen of verkooppraatjes? De casestudie van Daniël van der Meulen als koopman-diplomaat* (Master-onderzoek Geschiedenis, Universiteit Gent, 2019-2020) 24-25.

¹⁹ W.J.J.C. Bijleveld, ‘Heeren met oorringen’, *Historia* 11 (1946), dl. 6, 133.

Pennekunst Leydens Belegering en Ontsettinge, gesigneerd (onleesbaar) maar niet gedateerd, bruine ijzerhoudende inkt op perkament, 84,5 x 60 cm, S503. Museum De Lakenhal, Leiden.

Wazige lijnen

Een ongebruikelijke verbeelding in handschrift van het Beleg van Leiden

Sarah Moine

De bevrijding van de Spaanse belegering in 1574 heeft op de stad Leiden misschien wel meer indruk gemaakt dan enige andere historische gebeurtenis.¹ Het Ontzet kreeg al snel een haast legendarische status in het collectieve geheugen. De Verenigde Provinciën maakten in de Tachtigjarige Oorlog dankbaar gebruik van de iconografie van deze grote overwinning om een gevoel van legitimering en eenwording te verbreiden in de Republiek.² De episode is vertaald naar verschillende kunstuitingen: van schilderijen tot wandtapijten, op gebrandschilderd glas en gegraveerd in drinkglazen, of in de vorm van toneelstukken. Museum De Lakenhal bewaart een ongebruikelijke verbeelding van deze gebeurtenis: een manuscript. In dit geval geen geschreven verslag of geschiedschrijving, waarvan er veel bestaan, maar een inkttekening die qua stijl een handschrift nabootst. In de meeste inventarissen wordt het een *pennekunst* genoemd en deze benaming zullen we hier ook gebruiken. Hoewel het onderwerp direct herkenbaar is voor wie bekend is met het verhaal, bestaat er veel onduidelijkheid over dit stuk – wat raadsels toevoegt aan de toch al merkwaardige stijl.

Beschrijving

Onder een vet geschreven (en nogal onhandig gecentreerde) titel, 'LEYDENS BELEGERING EN ONTSETTINGE', vertoont dit hoogst merkwaardige perkament allerlei decoratieve en figuratieve met de hand gemaakte tekeningen: krachtige inktkrullen omlijsten en scheiden scènes die verwijzen naar het Beleg en het Ontzet van Leiden. In de linkerbovenhoek zijn een overzichtskaart van de gebeurtenissen en de gewapende leeuw van het stads wapen te zien. Daaronder staan zes scènes met titels die herinneren aan de gebeurtenissen (van links naar rechts, van boven naar beneden: *Getrouwheyt*, *Mvteneringe*, *Hongers Noodt*, *Pest*, *Ontsettinge*, *Dank segginge*. Onderaan flankeren twee gedenkschriften een gezicht op Leiden waarin de voornaamste gebouwen met hun naam staan aangeduid. In de rechter bovenhoek schijnt de kunstenaar uiteenlopende zaken toegevoegd te hebben om de voorstelling in evenwicht te brengen. Enkele figuren uit *Hongers Noodt* en *Pest* zijn er herhaald; verder blaast een *putto* die de Roem verbeeldt op een hoorn, en een figuur die op de Leidse stedenmaagd lijkt is zittend weergegeven onder het stads-

Boven: Willem de Haen, 'Dank segginge'. Prent uit Jan Jansz. Orlers, *Beschrijvinge der stad Leyden*. Rijksmuseum, Amsterdam. Onder: Pennekunst, detail.

wapen. Twee mythologische wezens lijken te verwijzen naar water en vuur: een bebaarde man op een zeemonster met drietand en een gewapende man met een toorts. Geheel onderaan het blad staat een signatuur (dit wordt verderop besproken).

Alle figuren en details zijn met een inktpen getekend, en gevormd met de kenmerkende golvende, spiraalvormige lijnen die worden geassocieerd met de zwierige humanistische schrijfstijl.³ Hoewel er binnen de scènes geen letters onderscheiden kunnen worden, is het duidelijk de bedoeling om een kalligrafische stijl aan de voorstellingen te geven – de scheidslijnen te vervagen, zogezegd, tussen wat geschreven woord is en wat visuele voorstelling.

Onze *pennekunst* heeft betere dagen gekend: de randen zijn rafelig en aan de zijanten zijn sommige inktlijnen onderbroken, wat de indruk wekt dat het stuk is bijgesneden (aan de linker bovenhoek ontbreekt duidelijk een klein stukje). Er zitten wat scheuren in en in de bovenrand zijn spijkergaatjes te zien. De staat van het perkament wijst op een bepaalde reactie met de inkt. De bruine lijnen zijn vaak een beetje vaag, ondanks de vaste hand van de kunstenaar, en in sommige gebieden heeft de inkt dichtheid een bruinige vlek veroorzaakt, of zelfs gaten in het perkament. Dit lijkt op het gebruik van ijzergallusinkt.⁴ Hoe kwetsbaar dan ook, een *pennekunst* over het Beleg van Leiden is een unicum. De precieze ontstaansgeschiedenis ervan is niet duidelijk.

Het teken aan de wand

Zoveel is zeker: we hebben te maken met een herdenkingsstuk. Alle teksten en scènes

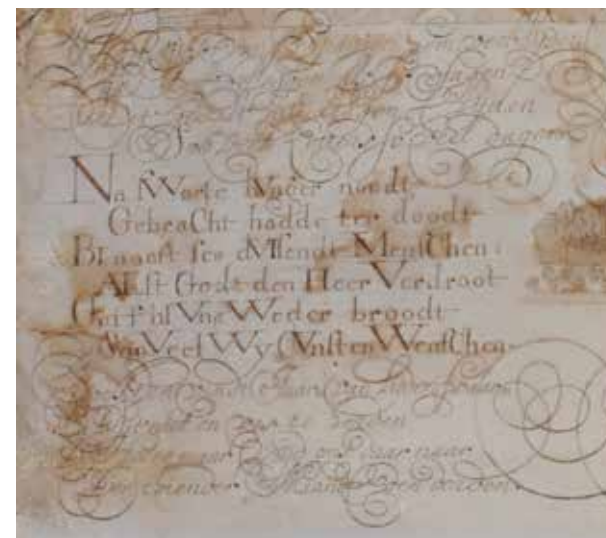
op het perkament kunnen worden gekoppeld aan andere kunstwerken die het Beleg van Leiden in herinnering brengen. De scènes en de twee kaarten zijn overgenomen van prenten in Jan Jansz. Orlers' *Beschrijvinge der stad Leyden*.⁵ Willem de Haen graveerde de scènes en Jan Pietersz. Dou maakte de kaart met de heraldische leeuw.

De teksten onderaan zijn overgenomen van de gevel van het Leidse stadhuis. De linker tekst is een herdenkingsinscriptie uit 1577, gemaakt door Orlers' oom stadssecretaris Jan van Hout (1542-1609), de rechter is van schrijfmeester Pieter Bailly, twintig jaar later.⁶ Jan van Hout was de zoon van een schrijfmeester en beheerde de drukpers van het stadhuis: de kunst van het kalligraferen was hem dus niet vreemd. De kunstenaar Hans Liefvrick graveerde zijn gedicht in steen. De tekst speelt een ingewikkeld typografisch spel door lettertypes te mengen. De complexe lay-out toont de liefde van die tijd voor de schrijfkunst, maar bevat ook visuele raadsels. De vergulde letters op de steen zijn in kapitalen geschreven op het perkament; zij onthullen als opgetelde Romeinse cijfers het jaar van het Beleg. Het aantal letters van de inscriptie is gelijk aan het aantal dagen dat het Beleg duurde. Herdenkingsinscripties door Jan van Hout waren destijds niet alleen aan het stadhuis te zien, maar ook aan de Sint Jeroensbrug. Daar was een ander chronogram aangebracht, ook in 1577, waarin tussen de versregels door de onderstreepte letters achter elkaar gezet 'Drie October' opleveren.⁷ Zo zijn het publieke geheugen en kalligrafie in de stad sterk met elkaar verweven. Pieter Bailly kreeg de opdracht voor het maken van

Boven: Willem de Haen, 'Ontsetting'. Prent uit Jan Jansz. Orlers, *Beschrijvinge der stad Leyden*. Rijksmuseum, Amsterdam.
Onder: Pennekunst, detail.

de vergulde inscriptie toen de stadhuisgevel werd gemoderniseerd in 1597. Oorspronkelijk droeg het stadhuis ook de eveneens vergulde inscripties 'Bewaert Heer Hollandt' en 'En Salicht Leiden'.⁸ De twee teksten op de

Boven: Inscriptie op het stadhuis van Leiden door Jan van Hout, gegraveerd door Hans Lieftrink, 1577. Onder: Pennekunst, detail. De tekst van Jan van Hout is geschreven in twee lettertypes, die allebei redelijk dicht bij de in steen gegraveerde woorden staan, maar wel met meer zwier.

pennekunst staan beschreven in hetzelfde boek dat als inspiratiebron diende voor de scènes, Orlers' *Beschrijvinge*.

Deze voorbeelden wijzen op een datering van de *pennekunst* na 1614, het jaar waarin de *Beschrijvinge der stad Leyden* voor het eerst verscheen. De afgebeelde scènes moeten een vertrouwd gezicht zijn geweest voor de inwoners van Leiden, waarschijnlijk waren ze zelfs herkenbaar zonder de titels. Dit kwam niet alleen door de populariteit van Orlers' boek, maar ook door openbare kunstwerken met vergelijkbare thema's, met name in het stadhuis, en door 3 oktobervieringen met naspelingen door acteurs. Uit de combinatie van deze beelden op perkament blijkt de wens om de gebeurtenissen te herdenken. Het beeld van Leiden, weergegeven op de kaart en in het landschap, dient binnen de vertelling van het perkament als decor van de gebeurtenis, maar ook als prijs die is teruggewonnen op de Spanjaarden. Zoals we verderop zullen zien, is het herdenkingsaspect van de *pennekunst* meer eenvoudig. Los van de iconografie verwijst de gekozen stijl naar de hoogtijdagen van de Nederlandse schoonschrijfkunst.

Historiografie

De *pennekunst* is opgenomen in de vroegste inventaris van

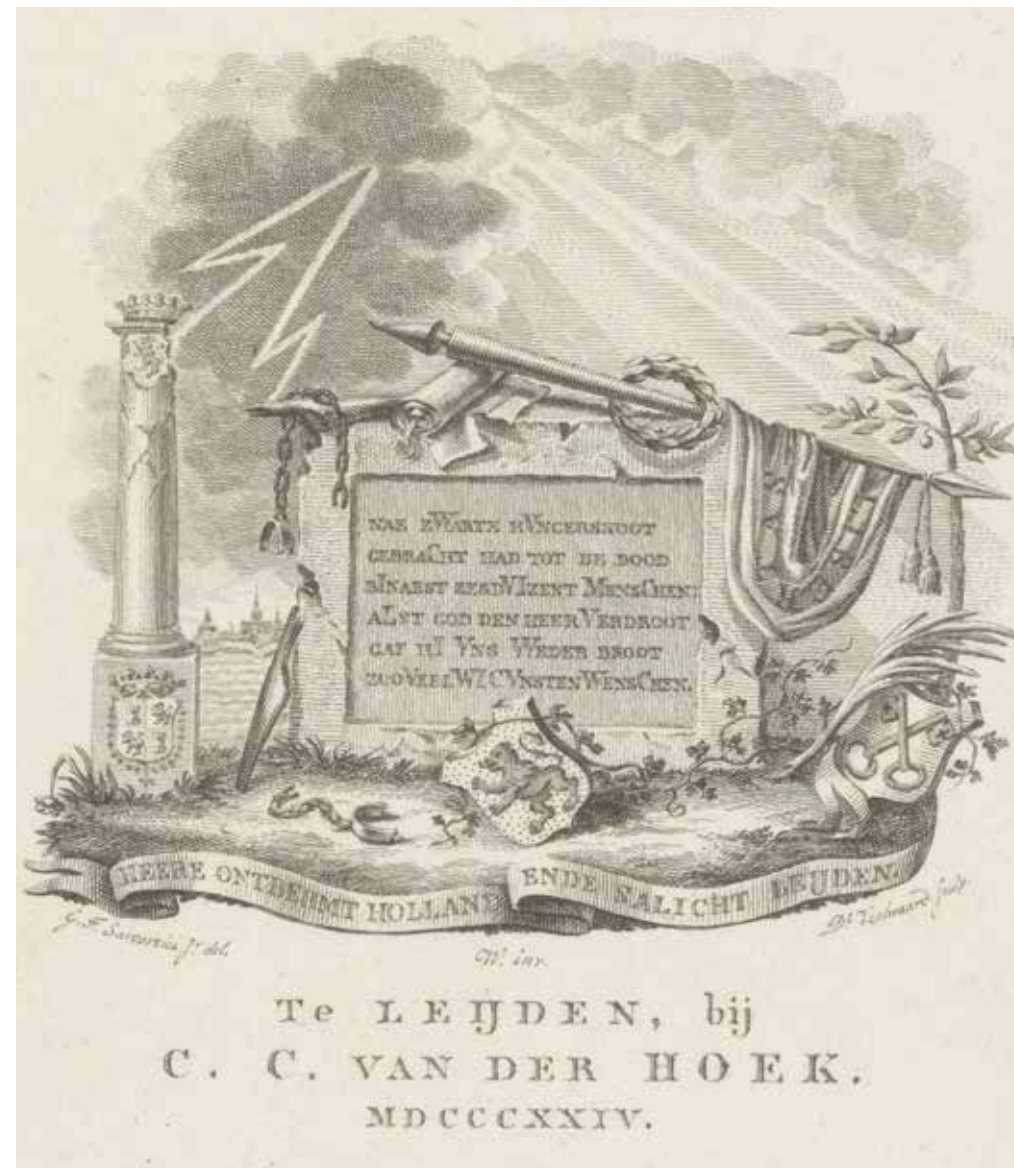
Boven: Inscriptie op het stadhuis van Leiden door Pieter Bailly, 1597. Onder: Pennekunst, detail. Bailly's tekst is in een vloeiende en sterk decoratieve hand, die afwijkt van de Gotische letters op de gevel, en ook van de gedrukte versie in Orlers.

Museum De Lakenhal, uit 1867, in het hoofdstuk met de schilderijen in het stadhuis. De zeer korte beschrijving geeft een titel, een inventarisnummer en een afmeting: 'nr. 50. Leydens ontzet en belegering (pennenkunst) 1,05 Ned. ellen hoog 0,79 Ned. ellen Breed.' In de eerste in druk uitgegeven museumcatalogus (1875) en in latere catalogi is de vermelding niet veel uitgebreider; er is geen herkomst, auteur of datum vermeld.⁹

De oudste vermelding die we konden vinden van het perkament is in de *Tour on the continent* (1765) van de Engelse reiziger Thomas Pennant.¹⁰ In de Burgemeesterskamer van het Leidse stadhuis zag Pennant zowel het Laatste Oordeel door Lucas van Leyden als de *pennekunst* hangen. In 1824 werd de *pennekunst* gepresenteerd in de tentoonstelling ter herdenking van 250 jaar Beleg die in het stadhuis werd georganiseerd.¹¹ Het stuk was toen ingelijst achter glas, wat nu niet meer het geval is. De tentoonstellingscatalogus geeft aan dat de *pennekunst* werd tentoongesteld naast primaire bronnen van het Beleg en memorabilia die in de jaren daarna werden gemaakt (schilderijen, medailles en munten, wandtapijten, en dergelijke). De meeste van deze voorwerpen bevinden zich tegenwoordig in Museum De Lakenhal. Het is opmerkelijk dat de meeste voorwerpen die voor deze tentoonstelling bijeengebracht werden uit de zeventiende en achttiende eeuw dateren. Het is mogelijk dat onze *pennekunst* uit hetzelfde tijdperk stamt.¹²

Op de titelpagina van de tentoonstellingscatalogus van 1824 is het chronogram van Jan van Hout uit 1577 te zien, wat de statuut van dit soort herdenkingsstukken illustreert. Door het gebruik van deze tekst verwijst de titelpagina zowel naar het gebouw waar deze tentoonstelling werd gehouden, als naar het voorwerp in de tentoonstelling, en via de feitelijke tekst natuurlijk naar de historische gebeurtenis zelf.

De museumcatalogus uit 1983 vermeldt dat de *pennekunst* in 1981 werd 'schoongemaakt' door C.J. Schraven. Het is onduidelijk of tijdens deze restauratie de houten drager

Titelpagina van J. Roemer, Het vijfde halve eeuw feest (1824), ontworpen door G.F. Sartorius Jr. Rijksmuseum, Amsterdam.

werd toegevoegd waarop ons perkament is geplakt.¹³ In ieder geval was de lijst toen al verdwenen. De verloren gewaande houten lijst is in het museum geïdentificeerd door conservator Prosper de Jong, een in meer dan één opzicht opmerkelijke ontdekking. Allereerst benadrukt de lijst de waarde die aan het perkament werd toegekend. Dit was al af te leiden uit de aanwezigheid van het perkament in de tentoonstelling van 1824, maar wordt bevestigd door de aandacht en zorg die ernaar uitging door het kunstwerk in een sierlijst te plaatsen. Ondanks de ongebruikelijke stijl en de misschien lastige, hybride status voor een museuminventaris (het is geen schilderij, niet echt een tekening, en ook niet echt een manuscript) was de *pennekunst* bedoeld om gezien en genoten te worden. De lijst is versleten, maar vertoont duidelijk een reliëf met acanthusbladmotieven op de buitenrand en meer geometrische elementen (zigzag en inkepingen) aan de binnenrand. Ten tweede wijst de hereniging van het perkament met zijn lijst naar een gebruiksgeschiedenis die we ook konden afleiden uit de catalogi: de *pennekunst* speelt een rol in de historische hertelling van het Beleg, tentoongesteld en ingelijst. Uiteindelijk werden de lijst en het kunstwerk van elkaar gescheiden – misschien om ruimte te besparen, misschien na observatie van de degradatie van het perkament. Daarbij ging het begrip van het verband tussen de twee stukken verloren. Dit illustreert het belang van objectgericht onderzoek in museumcollecties. Verder onderzoek naar de stijl of de technische aspecten van de lijst kan behulpzaam zijn om de *pennekunst* in de tijd te plaatsen.

Een mysterieuze handtekening

De nauwelijks leesbare handtekening is een van de redenen voor de onzekerheid over de oorsprong van de *pennekunst*. Ondanks de prachtige en virtuoze pennestreken is het handschrift van onze kunstenaar in het midden onderaan nog niet goed ontcijferd. Het is een overdaad aan krullen waarin men vaag enkele letters zou kunnen herkennen. Deze zeer ornamentale hand doet denken aan het motto van de virtuoze kalligraaf Jan van de Velde (1593-1641) in zijn traktaat *Spieghel der schrijfkunste* (1605), met krachtige krullen die de letters bijna laten verdwijnen tussen alle lijnen.

Boven: Pennekunst, detail: handtekening. Onder: Motto van Jan van de Velde 'Vive la plume', gekalligrafeerd door Van de Velde en gegraveerd door Simon Frisius, *Spieghel der schrijfkunste*, 1605 (detail), Rijksmuseum, Amsterdam.

Een paar opmerkingen kunnen ons helpen om in de toekomst een bevredigend verband te leggen tussen dit stuk en zijn auteur. De catalogus van Museum De Lakenhal uit 1983 vermeldt 'onduidelijk in calligrafische letters o.m. gemerkt: *JDVos/scripsit*'. Het stuk werd toegeschreven aan Johannes de Vos. De catalogus legt een verband met twee andere stukken in de museumcollectie, de kast van het Chirurijngilde (1679-1687, inv.nr. 1183), en het houten paneel van het Pesthuis (1687, inv.nr. 732). Tegenwoordig wordt ook de deur van de Staalmeesterskamer (1668, inv.nr. 5760) toegeschreven aan De Vos. Er zijn vier verschillende personen met de naam Johannes (Jan) de Vos geïdentificeerd in de tweede helft van de zeventiende eeuw in Leiden. Ons handschrift is toegeschreven aan Jan de Vos II. Hij was een *kladschilder*, geen *kunstschilder*.¹⁴ Een dergelijke kunstenaar kreeg opdrachten voor geschilderde kalligrafie op een betimmering of op een meubel, waarvan we voorbeelden kennen van Jan de Vos II. Aangezien De Vos in de jaren 1670 werkte, werd als datering voor de *pennekunst* het jaar 1674 voorgesteld – het 100-jarig jubileum van het Beleg.

Zou ons stuk dan een soort *tour-de-force* zijn, uitgevoerd als commentaar op de verschillen en overeenkomsten tussen het werk van een kladschilder en een kunstschilder? Een soort *paragon* tussen de verkwast en de schrijfveer? De toeschrijving aan Jan de Vos II is verleidelijk: een lokale kunstenaar, van wie ook andere werken bekend zijn, ondanks het weinig erkende specialisme. Toch moet deze toeschrijving in twijfel worden getrokken. Op de geschilderde stukken in Museum De

Pennekunst, detail: toegevoegde dieren.

Lakenhal signeert De Vos altijd met een vosje, waarmee hij handig zijn eigen naam illustreert. Dat dier is nergens te vinden op onze *pennekunst*, wat verbazing wekt omdat de kunstenaar toch een paar dieren heeft toegevoegd: een vos zou daartussen niet hebben misstaan. Bovendien is het stilistische verband tussen kalligrafie geschilderd op meubels en penwerk vaag. Het is moeilijk om deze twee zeer verschillende technieken op verschillende schaal met elkaar te vergelijken, zelfs voor een kenner, terwijl het vanzelfsprekend is dat elke zichzelf respecterende kalligraaf sowieso met verschillende lettertypes kan werken.

Sterker nog, de lezing van de handtekening als 'JDVos / scripsit' is absoluut niet overtuigend. Het Latijnse werkwoord 'scripsit' is vrij duidelijk, de naam die eraan voorafgaat allerminst. De letters in het midden zijn zeer onduidelijk, terwijl er verschillende mogelijkheden zijn voor die aan het begin (waarschijnlijk 'SC') en die aan het eind ('TE', 'FE' of 'JE'). Het meest overtuigende voorstel tot nu toe is gedaan door Amy Namowitz Worthen: *Schute*.¹⁵ Helaas komt deze naam niet overeen met die van een bekende kalligraaf, schilder of klerk die in die tijd in Leiden werkte, maar vergelijkbare namen komen wel voor in

Boven: Pennekunst, detail: putto met trompetten.
Onder: Gegraveerde opdracht met Fama en een schip in krulwerk. Simon Frisius, naar David Roelands, uit 't Magazin oft pac-huys der loffelycker penn-const (1616-1617). Rijksmuseum, Amsterdam.

archiefstukken.¹⁶ Wat voor soort bezigheden had de auteur? Ondanks al zijn fantasie is de *pennekunst* de creatie van iemand die grondig getraind heeft om dit vaardigheidsniveau te bereiken. Hebben we te maken met een schilder die zijn vaardigheden test op perkament, of eerder met een kalligraaf wiens liefde voor zijn handvaardigheid zich weigert te beperken tot 26 letters? Gezien de status van kalligrafie in de Noordelijke Nederlanden is het waarschijnlijk het laatste.

Liefde voor de kalligrafie

Is ons perkament een liefdesbrief aan de kalligrafie? De veelzijdigheid van kalligrafie was de Nederlanders niet vreemd. In de zestiende en zeventiende eeuw ontwikkelden zij een fascinatie voor deze kunstvorm. Dat we voor onze *pennekunst* terecht de term kalligrafie gebruiken, blijkt uit Amy Namowitz Worthens definitie ervan: 'Kalligrafie is schrijven als decoratieve kunst, die communicatief kan zijn, maar dat niet noodzakelijkerwijs is. Kalligrafie gaat verder dan keurig handschrift, dat de nadruk legt op duidelijkheid, vorm, plaatsing en ordelijkheid van een schrift. Kalligrafie kan deze elementen bevatten, maar kan ook onleesbaar zijn en moeilijke, nieuwe en exotische effecten gebruiken. Net als andere kunstvormen kan het een functionele toepassing hebben of op zichzelf staan.'¹⁷ De nuances van deze definitie zijn perfect van toepassing op ons stuk: het is onmiskenbaar communicatief, maar gebruikt kalligrafie niet (alleen) op de meest traditionele manier. De lijnen zoeken hier juist de grenzen op, en herinterpreteren scènes die bij het plaatselijke publiek waarschijnlijk heel bekend waren. Het 'onleesbare' aspect van de definitie is, ergerlijk genoeg, ook van toepassing op de handtekening. De krullen die overgaan in letters en landschap kunnen figuratieve kalligrafie genoemd worden. Het verkennen van het figuratieve potentieel van een alfabet is heel gebruikelijk in andere schriftsoorten, zoals het Arabisch, en doet denken aan technieken als kalligrammen: gedichten waarbij de vormen en schikkingen van de letters beelden creëren die deel uitmaken van de betekenis van de tekst.¹⁸

De waardering voor kalligrafie in de vroegmoderne tijd leidde tot een hoogwaardige productie in de Noordelijke Nederlanden. Al aan het eind van de zestiende eeuw werden handleidingen gepubliceerd, in eerste instantie vooral door Vlaamse immigranten, en werden er wedstrijden georganiseerd. Een voorbeeld van deze rage is de *Prix de la plume couronnée*, een kalligrafiewedstrijd gehouden in Rotterdam in 1590 en 1599, beschreven door Karel van Mander in zijn *Schilder-boeck* (1604).¹⁹

Svetlana Alpers beschouwt in haar hoofdstuk 'Looking at words' de verbanden tussen woorden en beeldende kunst in Nederland, in stillevens met teksten, virginalen met inscripties, in *trompe l'oeil* cartellino's, in geschilderde boeken en brieven en zelfs in het 'vreemde genre' van het penschilderij.²⁰ Sommige stukken bevinden zich 'op de grens tussen benoemen en afbeelden': dat is ook heel toepasselijk voor onze *pennekunst*.²¹ Daarin versmelten woorden en beelden zelfs nog verder, want tussen titels, bijschriften en gedichten gaan de lijnen van woorden over in maniëristische krullen, om de geciteerde scènes zelf te worden.

Sommige figuren in de *pennekunst* herinnerden de goed opgeleide toeschouwer mogelijk aan bepaalde sierlijke prenten. Collectieve herinnering speelde een belangrijke rol in de waardering van het perkament door de tijdgenoot. Het verwijst naar een gebeurtenis die herkenbaar was voor Leidse, en meer in het algemeen 'Nederlandse' burgers, maar hint ook op een karakteristieke stijl die tijdens de jonge Republiek tot bloei kwam. Men kan vermoeden dat het verband tussen

die twee opzettelijk is, om de historische gebeurtenis te verweven met een manier die passend is voor die tijd.

Leiden en kalligrafie

De liefde voor kalligrafie en de beoefening ervan op hoog niveau zijn waarneembaar in Leiden aan het eind van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw. De universiteitsstad verwelkomde een groot aantal drukkers, het hoogste aantal per inwoner in de toenmalige Republiek.²² De beroemde Christoffel Plantijn verbleef er van 1583 tot 1585. Belangrijke kalligrafen werkten er ook: Cornelis Boissens verscheen in 1610 in Leiden voor een notaris en publiceerde er enkele prenten.²³ In zijn publicaties moedigt Boissens kalligrafen aan om gematigd te zijn, niet te overdrijven in de versiering van hun kunst. Dat advies is genegeerd door latere kunstenaars, onder wie Van de Velde en de mysterieuze maker van onze *pennekunst*. Invloedrijke figuren als Jan van Hout stimuleerden een woordenrijke productie. Pieter Bailly, auteur van een van de inscripties op het stadhuis, was schermleerling maar ook kalligraaf; hij publiceerde in 1586 zelfs een kopieerboek voor studenten, *Nouvel alphabet*.²⁴ Zijn zoon, de schilder David Bailly (ca. 1584-1657) schilderde stillevens, vaak met boeken en prenten als onderwerp. Dit is een kenmerk van de Leidse schilderproductie in de zeventiende eeuw: een interesse voor boekstillevens (zie bijvoorbeeld werken van Jan Davidsz. de Heem). Als zulke schilderijen onder het penseel van de kunstenaar het woord tot een esthetisch motief maken, dan speelt het perkamenten blad in Museum

Boven: Pennekunst, detail: gezicht op Leiden. Onder: Jan Pietersz. Dou, gezicht op Leiden. Prent uit Jan Jansz. Orlers, Beschrijvinge der stad Leiden.

De Lakenhal het tegenovergestelde spel: het vertaalt een visuele interpretatie van een gebeurtenis naar een manuscriptvorm. Daardoor krijgt het een vreemde plaats in het ongewisse tussen de kunsten. De liefde voor boeken, kalligrafie en drukwerk in de universiteitsstad is een ideale voedingsbodem geweest voor het ontstaan van een onverwacht herdenkingsstuk als de *pennekunst*.

Ondanks zijn trefzekere, gedetailleerde penwerk, vervaagt deze *pennekunst* de grenzen tussen teken- en schrijfkunst. Dit

maakt onze zoektocht naar de maker ook weer wazig: naar wie zijn we op zoek? Is de auteur een kladschilder? Een kalligraaf? En wat waren de bedoelingen met dit werk? Is het een opdracht? Of misschien het meesterwerk van een leerling? Er valt nog veel te ontdekken, maar er is hier ook veel te leren over het collectieve geheugen en over gedeelde visuele en culturele referenties. Net zoals de ingewikkelde lijnen van ons stuk zijn ideeën vervlochten in hun verbeelding: van verhalen vertellen, naar in kaart brengen, naar poëzie.

Noten

1 Het idee voor dit artikel kwam voort uit een lezing gegeven op het symposium *Imaginary places, real territories. The involvement of territorial imagery in the creation of Dutch identity (1579-1702)* in Parijs, 2021.

Ter voorbereiding op mijn lezing over de verbeelding van het Beleg van Leiden in de kunst bezocht ik Museum De Lakenhal en bestudeerde het centrale stuk van dit artikel met de hulp en het enthousiasme van

conservator kunstnijverheid Prosper de Jong.

2 H. van de Waal stelde het typografisch verband aan de orde tussen bijbelse voorbeelden en vroegmoderne geschiedenis in de Nederlandse

kunst. Het Beleg van Leiden is daar geen uitzondering op en dit fenomeen hielp de iconografie als rechtmatig en legendarisch in het collectieve geheugen te verankeren. H. van de Waal, *Drie eeuwen vaderlandsche geschied-uitbeelding, 1500-1800. Een iconologische studie* ('s-Gravenhage 1952).

3 B.P.J. Broos, 'The 'O' of Rembrandt', *Simiolus* 4 (1971) 150-184.

4 Deze observaties werden bevestigd door Roxane Moine, papierrestaurator in de Bibliothèque Nationale in Parijs. De reactie van de ijzerhoudende inkt werd al in 1983 waargenomen, toen de museumcatalogus melding maakte van roest op het perkament. [M.L. Wurfain e.a.], *Stedelijk Museum De Lakenhal. Catalogus van de schilderijen en tekeningen* (Leiden 1983) 377.

5 Jan Jansz. Orlers, *Beschrijvinge der stad Leyden* (Leiden 1614).

6 [Janneke van Asperen, Rudi Ekkart, Christiaan Vogelaar (eds.)], *David Bailly. Time, death and vanity* (Leiden/Zwolle 2023) 20 en 26, noot 10; Paul Hoftijzer, 'Veilig achter Minerva's schild: Het Leidse boek in de zeventiende en achttiende eeuw' in: André Bouwman, Berry Dongelmans, Paul Hoftijzer, Ed van der Vlist, Christiaan Vogelaar, *Stad van boeken. Handschrift en druk in Leiden 1260-2000* (Leiden 2008) (153-288) 158 (het stuk door Jan van Hout wordt hier foutief 1598 gedateerd).

7 Dirk Geirnaert, 'Leidse gedenksteen ontraadseld', *Leids Jaarboekje* 104 (2012) 66-72. Deze gedenksteen (Museum De Lakenhal, inv.nr. 8551.1) werd recentelijk gerestaureerd en is nu opnieuw leesbaar.

8 De steen met de tweede bede werd na de stadhuisbrand van 1929 gered en is herplaatst in de ruïne van de Vrouwekerk.

9 *Catalogus der schilderijen,*

teekeningen, gravures, oudheden en andere voorwerpen, in het Stedelijk Museum te Leiden (Leiden 1875) 42 ('Pennekunst of schoonschrift door een onbekenden meester').

10 'There is here a neat old drawing with a pen, representing the siege of Leyden and all its miseries by Plague, famine &ca.' In de Burgemeesterskamer bevond zich toen een allegorisch schoorsteenstuk door Ferdinand Bol, dat Pennant ook precies beschrijft. Thomas Pennant, G.R. de Beer (ed.), *Tour on the continent, 1765* (Londen 1948).

11 '102. Pennekunst, in lijst en glas hoog 0,840 el, breed 0,590 el, verbeelden, zoo het beleg en ontzet der Stad, als tafereelen der getrouweheid, ellende, enz. binnen dezelve.' J. Roemer, *Het vijfde halve eeuw feest over het ontzet der stad Leiden in den jare 1574, plegtig gevierd den derden en vierden october 1824* (Leiden 1824) 232.

12 Het meest recente item dat voor de gelegenheid werd gepresenteerd dateert uit 1817 (Roemer, *Het vijfde halve eeuw feest*, p. 228, cat. 77), maar de meeste items zijn van veel vroeger datum.

13 Wurfain e.a., *Stedelijk Museum De Lakenhal*, p. 377.

14 C. Willemijn Fock, R.E.O. Ekkart, 'Johannes de Vos, verwarring rond vier Leidse schilders', *Leids Jaarboekje* 78 (1986) 53-76. Zie ook de catalogus van De Lakenhal, waarin het stuk voor het eerst aan De Vos II wordt toegeschreven zonder specifieke argumenten.

15 E-mailcorrespondentie met Amy Namowitz Worthen, december 2023. Ik ben Amy dankbaar voor haar geduld en enthousiasme bij het behandelen van dit probleem.

16 Schute, Schoute en Schouten komen als achternamen voor in de Leidse archieven. De naam die het

dichtst in de buurt komt met een activiteit gerelateerd aan kalligrafie is Floris Simonsz. Schoute, letterzetter (Erfgoed Leiden en Omstreken, toegang 1004, inv.nr. 14, Kerkelijk ondertrouwboek O, f. 155r (29 april 1650)). Verder onderzoek is nodig, zowel naar een overeenkomstige naam als naar de ontcijfering van de handtekening.

17 'Calligraphy is writing as a decorative art, which can be, though not necessarily is communicative. Calligraphy goes beyond fine hand-writing, which stresses the clarity, form, placement, and orderliness of a script. It can incorporate these elements, but can also be illegible and employ difficult, novel and exotic effects. Like other art forms, it can have a functional application or exist for its own sake.' Amy Namowitz Worthen, 'Calligraphic inscriptions on Dutch mannerist prints', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 42-43 (1991-1992) = *Goltzius-studies: Hendrick Goltzius (1558-1617)*, (261-306) 299, noot 4.

18 Zie bijvoorbeeld Guillaume Apollinaire, *Calligrammes: poèmes de la paix et de la guerre (1913-1916)* (Parijs 1918).

19 J. de Carpentier, G.A. de Zeeuw, Anthony R.A. Croiset van Uchelen, 'Dutch writing masters and the "Prix de la Plume Couronnée"', *Quaerendo* 6 (1976) 319-346.

20 Svetlana Alpers, *The art of describing. Dutch art in the seventeenth century* (Chicago 1983) 180.

21 'borderline between naming and picturing', ibidem.

22 Laura Cruz, *The paradox of prosperity: the Leiden booksellers' guild and the distribution of books in early modern Europe* (New Castle 2009) 67-68,72.

23 Namowitz Worthen, 'Calligraphic inscriptions', 301, noot 38.

24 Van Asperen e.a., *David Bailly*, 20.

Walloon Settlers Memorial. Het monument werd ontworpen door architect Henry Bacon, uitgevoerd in kalksteen en onthuld in 1924 in Battery Park, driehonderd jaar na de aankomst van de groep Waalse kolonisten. NYC Parks.

De Leidse gemeentearchivaris Charles M. Dozy en het Walen-monument in New York

Ruud Bruijns

Op een warme zomerdag in 1924 werd een groot monument uit graniet feestelijk onthuld op het zuidelijkste puntje van het eiland Manhattan in New York. Het monument werd opgericht om hulde te brengen aan de Waalse pioniers die zich in 1624 hadden gevestigd op Manhattan en daarmee de grondslag hadden gelegd voor de stad New York. De vraag naar de totstandkoming van dit monument heeft mij jarenlang gefascineerd en de sporen leidden mij naar Leiden.

In dit artikel zal ik uit de doeken doen hoe de nazoeken van een Leidse stadsarchivaris uiteindelijk leidden tot een feestelijke herdenking van de stichting van New York in 1924. Het is een verhaal van conflicterende theorieën over de stichting van Nieuw-Amsterdam (het latere New York) en een grootse huldiging, waarvoor steun werd gevonden in presidentiële paleizen en aan koninklijke hoven.

De Holland Society

De verovering van Nieuw-Amsterdam door de Britten in 1664 had aanvankelijk weinig consequenties voor de Nederlandse gemeenschap in de stad. De Nederlandse taal en cultuur bleef tot en met het einde van de achttiende eeuw levendig, maar de

Amerikaanse revolutie (1776-1783) zorgde voor de definitieve omslag naar het Engels als de taal van het openbare leven. Zo was Martin van Buren, de achtste president (1837-1841) van de jonge republiek, weliswaar Nederlandstalig, maar in deze periode was de Nederlandse taal in de stad New York zelf vrijwel verdwenen.¹

Ondanks het geleidelijke verlies van de Nederlandse taal en cultuur bleef het Nederlandse bewustzijn levendig in de snelgroeierende wereldstad – in 1860 passeerde de stad de mijlpaal van één miljoen inwoners. Begin jaren 1860 fungeerde een *Holland Society* als verzamelbekken voor de afstammelingen van de oorspronkelijke Nederlandse bevolking van New York, dat jaarlijks het Sinterklaasfeest organiseerde.²

De kroon op het werk van gemeenschapsvorming onder New Yorkers van Nederlandse afstamming was de bouw van de protestantse Sint-Nicolaaskerk, waarvan de eerste steen in juli 1869 werd gelegd in het hart van New York. Het gebouw had een zodanig religieus en maatschappelijk prestige dat het werd beschouwd als de ‘protestantse kathedraal van New York’.³ Theodore Roosevelt jr, de 26ste president van de Verenigde Staten (1901-1909), ging er ter kerke en zijn uitvaart

De protestantse Sint-Nicolaaskerk in New York, eerste steen gelegd in 1869. De kerk stond op de hoek 5th Avenue en 48th Street New York. Hij werd afgebroken in 1949. Houtsnede, The American Cyclopædia 12 (1879).

vond er plaats.⁴ Zijn oom Robert B. Roosevelt was bestuurslid van de *Holland Society*.⁵

In de jaren 1880 was er vrijwel geen sprake meer van Nederlandstalige culturele activiteiten van de *Holland Society*. Dit blijkt uit de statuten van de vereniging toen deze in mei 1885 rechtspersoonlijkheid kreeg onder de naam *The Holland Society of New York*. Het belangrijkste criterium voor lidmaatschap was een bewezen afstamming langs mannelijke lijn van een Nederlandse voorouder die zich voor de Amerikaanse revolutie van 1776

in New York vestigde. Er werd zelfs gekscheurend geopperd om het lidmaatschap te beperken tot dragers van het voorzetsel 'van' voor de achternaam (Van Vorst, Van Siclen, Van Winkle, enz.), waarop hilarisch 'vanity' (ijdelheid) werd voorgesteld als motto van het genootschap.⁶

Het afstammingsbeginsel van de *Holland Society* was illustratief voor het vasthouden aan de laatste band met hun Nederlandse voorouders, maar ook voor het exclusieve karakter van de club. De bestuurders van de *Holland Society* kwamen namelijk allen uit de hoogste maatschappelijke kringen van New York – advocaten, rechters, dominees, zakenlieden, politici, diplomaten, enz. Het had meer het karakter van een herenclub dan van een studievereniging. Het exclusieve karakter werd ook weerspiegeld in het ledenaantal: in 1888 had de *Holland Society* slechts 576 leden.⁷ Op dat ogenblik had New York al om en nabij de 2,5 miljoen inwoners.

Bezoek van de *Holland Society* aan Leiden

Op zaterdag 11 augustus 1888 klonk er kannongebulder over de Nieuwe Waterweg. Het waren saluutschoten, die de aankomst van de delegatie van de *Holland Society* aankondigden. De Amerikaanse delegatie had een reis naar Nederland georganiseerd om de banden met het voormalige moederland aan te halen. De ontschepping van de delegatie in Rotterdam werd muzikaal begeleid met de volksliederen van Nederland, Amerika, Groot-Brittannië en – opmerkelijk genoeg – Duitsland.

Het bezoek van de *Holland Society* was

niet alleen van belang voor een groep nostalgische afstammelingen van Nederlandse kolonisten uit de New Yorkse hogere burgerij, maar was ook van belang voor de officiële band tussen Nederland en de Verenigde Staten. Zo was de voornoemde Robert B. Roosevelt niet alleen de eerste vice-voorzitter van de *Holland Society*, maar ook de kersverse Amerikaanse ambassadeur in Nederland. Hij ontving de leden van de *Holland Society* op hun doorreis naar Amsterdam in Den Haag en sloot zich vervolgens aan bij het reisgezelschap, waardoor deze een grotere betekenis kreeg dan normaal gesproken het geval zou zijn geweest.⁸ In de Nederlandse pers werd vermeld dat de familie Roosevelt zich tot de eerste pioniers mocht rekenen van Nieuw-Nederland aan het begin van de zeventiende eeuw.⁹

Na een verblijf van twee dagen in Amsterdam werd de reis van de *Holland Society* op 13 augustus vervolgd naar Leiden, de stad van de zogenoemde *Pilgrim Fathers*. In de Amerikaanse beleving vormde de reis van de puriteinse *Pilgrim Fathers* (letterlijk: pelgrimvaders, een groep van Engelse protestanten) in 1620 vanuit hun woonplaats Leiden naar Amerika met de stichting van *New England* een mijlpaal in hun geschiedenis – de kiem van de anglosaksische protestantse natie. Dit bracht de *Holland Society* naar Nederland. Gemeentearchivaris Charles Dozy had samen met de curatoren van de Leidse stedelijke musea voor de gelegenheid een tentoonstelling ingericht in De Lakenhal met prenten, boeken en oorkonden over de *Pilgrim Fathers*.¹⁰

In De Lakenhal stond de Amerikaanse

delegatie een verrassing te wachten, want Charles Dozy (1852-1901) greep het bezoek van de *Holland Society* aan om een eigen ontdekking aan het licht te brengen. Dozy had onderzoek gedaan naar de oorsprong van New York en was tot de conclusie gekomen dat de stad was gesticht door Jesse de Forest (1576-1624). Jesse de Forest had volgens Dozy de oversteek georganiseerd van tientallen Waalse families uit Leiden, die de eerste permanente nederzetting op Manhattan vormden. Nieuw-Amsterdam was zodoende niet ontstaan door de vestiging van Hollanders, maar veeleer een Waalse onderneming. Dozy liet dat expliciet in het Engels opnemen in de inleiding van de tentoonstellingscatalogus;¹¹ in mijn vertaling:

ongeveer dertig Waalse families waren al uit Leiden vertrokken en een aantal van hen had zich gevestigd op het eiland Manhattan in de monding van de Hudson. De verhuizing werd geleid door Jesse de Forest, een Leidse verver, die de grondlegger is van Nieuw-Amsterdam, de oorsprong van New York, de grootste stad van de grootste vrijstaat van de wereld, de Verenigde Staten van Amerika.

Op de laatste bladzijden van deze catalogus publiceerde Dozy zijn exposé uitgebreider in het Engels, waarvan een vertaling is opgenomen als bijlage bij dit artikel.

Charles Dozy verdient zelf ook een toelichting, aangezien zijn persoonlijke geschiedenis ook is verweven met die van de Walen die in Leiden zijn neergestreken in de zeventiende eeuw. Charles Marius Dozy

De historische voorstelling van Leiden en Nieuw-Amsterdam, die de delegatie van de *Holland Society* meekreeg tijdens het bezoek aan de Pilgrimentoonstelling in De Lakenhal in 1888.

werd geboren op 29 september 1852 in Leiden in een doktersfamilie, die haar oorsprong kon terugvoeren op Waalse inwijkelingen die in het begin van de zeventiende eeuw naar Leiden kwamen omwille van het geloof.¹² Aangezien de protestantse Waalse kerkgemeente in Leiden groot was en de Franse taal al meer dan twee eeuwen levend hield onder de Leidenaren van Waalse oorsprong, had Charles van huis uit een sterke Franse culturele impuls. Dit werd alleen maar versterkt door de blootstelling aan het zeer

anti-Franse Duitse nationalisme tijdens de Frans-Pruisische oorlog van 1870-'71, toen hij met zijn moeder in Duitsland woonde.¹³ Hij hield er een grondige hekel aan hypernationalisme, en in het bijzonder pangermanisme, aan over. Zo schreef hij in 1891: 'De tienduzenden onder ons van Fransche afstamming zijn even goede Nederlanders als de heer W[inkler], zonder eenigszins gesteld te zijn op den antieken naam van Germanen.'¹⁴

Na zijn afstuderen kwam Dozy via de ambtenarij in 1883 in het archiefwezen terecht als

Mr. Charles Marie Dozy (Leiden 1852-1901), archivaris van Leiden. Foto: Jan Goedeljee. Erfgoed Leiden en Omstreken.

adjunct-gemeentearchivaris van Amsterdam. In 1886 volgde hij de eerste gemeentearchivaris van Leiden op, en in die functie bracht hij zijn stelling over de stichting van de Nieuw-Amsterdam door de Walen voor het voetlicht bij het bezoek van de *Holland Society*. In zekere zin was het een valse noot op een 'Hollands feestje', aangezien de *Holland Society* in 1888 vooral op zoek was naar haar Hollandse wortels en de band met het toenmalige Nederland. Uit de opmerkelijk gedetailleerde reisverslagen van de deelnemers, die werden gepubliceerd in het jaarboek 1888-1889 van de *Holland Society*, blijkt dat het reisgezelschap niet bijzonder ingenomen was met deze openbaring. Er werd namelijk geen enkele verwijzing naar gemaakt.

Strijd om de stichting van Nieuw-Amsterdam

Dozy's theorie dat Jesse de Forest de daadwerkelijke stichter was van Nieuw-Amsterdam werd in de jaren 1890 langzaam maar zeker gemeengoed, alhoewel dat niet zonder slag of stoot ging. Zo vond ik de eerste vermelding van de Dozy-these in 1890 in het tijdschrift *Oud-Holland*, waar het terloops werd genoemd in verband met Jesses broer Gerard de Forest.¹⁵ In 1891 vond ik de eerste Franstalige verwijzing naar de Dozy-these, van de hand van Pierre Théodore Virlet d'Aoust.¹⁶ De Franse geoloog Virlet d'Aoust (1800-1894) omschrijft het vroege Nieuw-Amsterdam als een Henegouwse kolonie, gesticht door Jesse de Forest die afkomstig was uit het Henegouwse stadje Avesnes (tegenwoordig: Avesnes-sur-Helpe), tevens de geboorteplaats van Virlet d'Aoust zelf.

Virlet d'Aoust is in zoverre van belang in de ontwikkeling van de Dozy-these, dat hij een element toevoegt dat nog lang zal nagalmen. Hij beschrijft namelijk een conflict tussen de Hollanders en de Henegouwers over de naamgeving van de nieuwe nederzetting. De Henegouwers zouden de nederzetting *New-Avesnes* hebben willen noemen, terwijl de Hollanders de voorkeur gaven aan *New-Amsterdam*. Het was hoegenaamd een conflict tussen Henegouwse pioniers en Hollandse laatkomers, maar daarmee impliciet ook tussen Nederlands- en Franstaligen. Volgens Virlet d'Aoust gaven de Hollanders door hun aantal de doorslag, en daarmee verhulden zij als het ware de Henegouwse pioniersrol.¹⁷ Virlet d'Aoust doet voorkomen alsof de Henegouwers destijds een onrecht

De Franse geoloog Virlet d'Aoust (1800-1894). Hij omschreef het vroege Nieuw-Amsterdam als een Vlaamse kolonie, gesticht door Jesse de Forest, afkomstig uit Avesnes. Virlet d'Aoust werd zelf geboren in Avesnes. Foto: Etienne Carjat, 1883. Wikimedia Commons.

werd aangedaan dat tot op het heden doorwerkte, aangezien de Henegouwse pioniers een vergeten hoofdstuk vormden in de geschiedenis van New York. Het idee dat deze wereldstad de naam van zijn geboorteplaats had kunnen dragen zal hier niet vreemd aan zijn geweest.

Aan de overkant van de Atlantische Oceaan maakte de Dozy-these ook de tongen los. Ernest Duponchel-Gaultron uit

Wenen had in januari 1895 namelijk gewezen op de stichtersrol van Jesse de Forest, maar werd krachtig tegengesproken door William L. Strong (1827-1900), de burgemeester van New York. Laatstgenoemde had bij monde van zijn klerk geantwoord dat het nooit is bewezen dat Jesse ooit voet had gezet op Manhattan. Hij achtte het daarentegen onomstotelijk bewezen dat Peter Minuit (ca. 1585-1638) in 1623 het eiland Manhattan had gekocht van de Indianen en daarmee de grondslag legde voor Nieuw-Amsterdam. Blijkbaar had Duponchel-Gaultron gevraagd of er een monument zou worden opgericht voor De Forest, want de burgemeester liet antwoorden dat er geen dergelijke plannen waren. Als er al een monument zou worden opgericht, dan zou dat voor Peter Minuit zijn.¹⁸ Het is de eerste keer dat er over een monument voor de stichting van New York werd gesproken.

George W. van Siclen (1840-1903), de stichter-secretaris van de *Holland Society*, mengde zich in de discussie, en wel ten gunste van Dozy. Dat is opmerkelijk, want in zijn reisverslag uit 1888 maakte hij geen enkel gewag van zijn ontmoeting met Dozy.¹⁹ In 1895 deed hij dat wel in zijn brief aan de redactie van de *New York Tribune*, waaruit blijkt dat hij Dozy had aangeschreven om zijn licht te laten schijnen op deze discussie.²⁰ Dozy deed in zijn brief aan Van Siclen zijn stelling nogmaals uitgebreid uit de doeken. Zo wees hij er op dat Minuit niet in 1623 maar pas in 1626 voet aan wal zette op Manhattan en wel als de derde gouverneur van de jonge kolonie. Verder zette hij uiteen dat de Walen de eerste permanente bewoners waren van

George W. van Siclen (1840-1903), de stichter-secretaris van de *Holland Society*. The University Magazine, januari 1893.

de nederzetting op Manhattan. Dozy gaf toe dat er geen direct historisch bewijs was dat Jesse voet had gezet op Manhattan, maar aangezien hij de onderneming had voorbereid en georganiseerd, maakte dat hem tot de hoogstwaarschijnlijke aanvoerder en daarmee de feitelijke stichter van Nieuw-Amsterdam.²¹

Een kwestie van nationale eer

De discussie over de stichting van Nieuw-Amsterdam zou normaal gesproken een puur geschiedkundige zijn, maar juist op het moment dat deze in 1895 weer opflakkerde, ontvlamde ze in een discussie over nationale eer. Zo werd Jesse de Forest in de Belgische krant *Le vingtième siècle* opgevoerd als de stichter van Nieuw-Amsterdam, maar als Belg (en opmerkelijk genoeg niet als Waal). De bron voor deze ogenschijnlijke openbaring was Virlet d'Aoust en als zodanig kwam ook diens anekdote over de ombenoeming van

Neuf-Avesnes [sic!] weer boven water. In de omschrijving werd het als gevolg in de context van een Nederlands-Belgische vete geplaatst: 'Onze landgenoten wilden het Neuf-Avesnes noemen, maar de Bataven stonden erop dat het tot Nieuw-Amsterdam werd gedoopt.'²²

De Belgen stonden echter niet alleen in hun claim, want ook de Franse student Lemoyne uit Angers had het geschrift van Virlet d'Aoust ontdekt. Hij maakte in 1897 wereldkundig dat de stichter(s) van Nieuw-Amsterdam Franse Walen [sic!] waren, aangezien Avesnes aan het eind van de negentiende eeuw in Noord-Frankrijk lag.²³

Ondertussen begon de discussie over de stichting van Nieuw-Amsterdam in Nederland irritatie op te wekken. In *De Telegraaf* werd de toon gezet: 'Er wordt een quaestie opgeworpen, die onze nationale eer raakt. Wij zullen het misschien nog beleven, dat Columbus niet meer wordt gehouden voor den ontdekker der Nieuwe Wereld, dat Vasco da Gama tot een held onzer phantasie wordt gemaakt en ... [...] Daar komt nu [...] de *New-York Tribune* medeelen, dat wij Hollanders niet het recht hebben ons de grondleggers van New-York te noemen, maar dat de stad gesticht werd door inwoners van Fransch-Vlaanderen.'²⁴ Het artikel deed geen poging om de Franse stichtingsclaim te weerleggen, maar verzuchtte dat als het al waar zou zijn, de kolonistoren nog altijd vanuit Nederland kwamen, met een Nederlands schip werden gebracht, en onder Nederlandse vlag woonden.

Overigens werd de rol van Jesse de Forest in de stichting van Nieuw-Amsterdam in 1914 door Emily Johnston de Forest (1851-1942)

opgeklaard. Volgens haar heeft hij zelf nooit voet aan wal gezet in Noord-Amerika en is hij in oktober 1624 roemloos gestorven tijdens een expeditie in Guyana.²⁵ Desalniettemin was het gegeven dat de Walen de kern voor de nederzetting van Nieuw-Amsterdam vormden omstreeks 1914 wijdverbreid. Zo vermeldde J.W. Hoefman het in zijn boek *Oudste Nederlandsche nederzettingen in Noord-Amerika*. Zelfs de anekdote van Virlet d'Aoust werd hierin overgenomen en zowaar gedateerd – zo zou de nederzetting tot 1659 Nieuw-Avesnes hebben geheten. In dat perspectief zou de naam Nieuw-Amsterdam slechts vijf jaar (1659-1664) zijn gevoerd. Hoefman kon het desalniettemin niet nalaten om te speculeren over het 'Hollandse' karakter van de Waalse kolonisten: 'De volwassenen onder hen, waaronder menig huwbaar meisje, spraken Fransch, maar de jongeren hadden in Leiden school gegaan en waren jonge Hollanders.'²⁶

Uiteraard waren de Belgen er op hun beurt inmiddels volledig van overtuigd dat Belgische kolonisten (*colons belges*) *Nouveau-Avesnes* hadden gesticht, en dat deze nederzetting acht maanden later door de Hollanders zou zijn omgedoopt tot Nieuw-Amsterdam, als we de handelingen van het Antwerps Geografisch Genootschap mogen geloven.²⁷

In de zomer van 1914 kreeg de betekenis van de Walen voor de stichting van het latere New York een onverwachte steun in de rug door de Duitse invasie van België in de Eerste Wereldoorlog. De toenmalige sympathie voor België is vergelijkbaar met die voor Oekraïne in 2022, en de loftuitingen voor de

dappere Belgen waren dienovereenkomstig. De Amerikaanse krant *The Sun* blokletterde op het paginahoofd 'Wallonië, eeuwenlang honk der helden'.²⁸ Het werd gevolgd door een uitgebreid artikel van de hand van W.E. Griffis met als kop 'Verdedigers van Luik [...] zijn van dezelfde stam als diegenen die New York hebben gesticht'.²⁹ Het is ironisch hoe in deze context Luikerwalen op één hoop werden gegooid met Henegouwers. William Elliot Griffis (1843-1928) was overigens een bekend Amerikaans academicus, dominee en publicist, die in 1898 aanwezig was bij de kroning van Wilhelmina tot koningin en werd in 1909 verkozen tot lid van de Nederlandse Maatschappij der Letterkunde.

De lofzang van Griffis op de Walen en de Belgen was opmerkelijk in het licht van zijn vroegere geschriften. Zo bracht hij in 1894 het jeugdboek *Brave Little Holland* uit, dat was opgedragen aan het grote aantal Amerikanen die Nederlands bloed in hun aderen hebben stromen.³⁰ In zijn boek *The Story of New Netherland* (1909) was zijn toon veranderd. Hij prees de 'Hollandse' erfenis van wetgeving, vrijheid en beschaving, maar hij wees ook op de Waalse rol bij de eerste kolonisatie van het latere New York.³¹ In 1920 schreef hij in *The New York Herald*: 'Duizenden Amerikanen die menen of echt afstammelingen zijn van Hugenoten [...], zijn in feite de nakomelingen van de Walen uit België...'³² Er was bij Griffis een verschuiving van de nadruk op de rol van de Hollanders naar die van de Walen bij de vormgeving van de Amerikaanse identiteit. Dit zette achteraf gezien de koers voor het 300-jarige jubileum van de stichting van New York.

De Hugenoot-Waalse lobbyclub

Eind juli 1922 maakte Charles S. Macfarland (1866-1956), de secretaris-generaal van de *Federal Council of Churches of Christ in America* (Federale Raad van Kerken van Christus in Amerika), zich op voor de bootreis naar Europa. Hij had drie uitnodigingen op zak voor de 300-jarige herdenking van de stichting van New York door de Walen en Hugenoten – één voor de Belgische koning, één voor de Nederlandse koningin, en één voor de president van Frankrijk.³³ Het was een ambitieuze missie, maar Macfarland was hiervoor de aangewezen persoon. Hij had in de zomer van 1918 Frankrijk al bezocht om een eredoctoraat in ontvangst te nemen en als speciaal gezant voor hulp aan de Franse protestantse kerkgenootschappen. In die hoedanigheid werd hij ontvangen door de Franse president Raymond Poincaré en premier Georges Clémenceau.³⁴

Er was ook uit Belgische hoek interesse om de band met de Verenigde Staten aan te halen. Zo werd Macfarland op zijn transatlantische reis begeleid door baron Emile-Ernest de Cartier de Marchienne, de Belgische ambassadeur in de Verenigde Staten. Cartier de Marchienne begeleidde Macfarland bij diens audiëntie bij de Belgische koning Albert I. Daarbij verwees Macfarland naar de herdenking van de Pilgrim Fathers in 1920, maar voegde eraan toe dat de Walen van Jesse de Forest de eersten hadden kunnen zijn, als ze niet zo lang op hun oversteek hadden moeten wachten.³⁵ Zo werd de Dozy-these onder de aandacht van vorsten gebracht, en niet alleen in België.

In Nederland slaagde Macfarland er twee

Baron Emile-Ernest de Cartier de Marchienne (1871-1946), de Belgische ambassadeur in de Verenigde Staten. Hij begeleidde Macfarland bij diens audiëntie bij de Belgische koning Albert I en koningin Wilhelmina, om de Dozy-these onder de aandacht te brengen. Library of Congress, George Grantham Bain Collection.

dagen later in om op audiëntie te komen bij koningin Wilhelmina. Macfarland zette haar het plan uiteen om in 1924 een herdenking te organiseren rond de stichting van New York door de Walen en spoorde de koningin aan om persoonlijk deel te nemen aan de herdenking in Amerika. In tegenstelling tot wat men zou verwachten, stond Wilhelmina niet afkerig tegenover het idee en zij beloofde het in overweging te nemen.³⁶ Dat de Walen en niet de Hollanders in het middelpunt zouden staan, was ook niet onoverko-

melijk. Zo ging de koninklijke familie doorgaans ter kerke in de Waalse kerk in Den Haag. De kerk lag niet ver van het koninklijk paleis op het Noordeinde en beschikte zelfs over een speciale loge voor de koninklijke familie.³⁷

In Frankrijk drong Macfarland opnieuw door tot de hoogste regeringskringen. In september 1922 werd hij ontvangen door Raymond Poincaré, die inmiddels niet alleen premier was maar tevens minister van buitenlandse zaken.³⁸ Evenals de Belgische en Nederlandse vorsten kreeg hij een uitnodiging aanwezig te zijn op de herdenking van de stichting van New York in 1924. Onder dit gesternte richtte Macfarland in oktober 1922 vanuit *The Huguenot-Walloon Tercentenary Commission* (Het Hugenoots-Waalse Drieeuwen Comité) in. De naam van de commissie onderstreept de Frans-Belgische rol in het ontstaan van New York zonder het protestantisme te vergeten. Deze commissie nam zich voor om de stichting van New York door de Walen in 1924 te vieren.³⁹ Robert Weeks de Forest, een directe nazaat van Jesse de Forest en de echtgenoot van de bovengenoemde Emily Johnston de Forest, maakte deel uit van het bestuur van de *Tercentenary Commission*. Dit maakte de verwijzing naar Jesse de Forest niet alleen logisch, maar bijna overmijdelijk...

Het Walen-monument op Manhattan

Hierboven zagen we dat reeds in 1895 Ernest Duponchel-Gaulttron het voorstel opperde om een monument op te richten in New York ter ere van Jesse de Forest. In het voorjaar van 1923 kwam dit idee weer bovendien

ven in de aanloop van het 300-jarige jubileum van de stichting van New York door de *Tercentenary Commission*. Deze herdenking bracht in België een golf van nationale trots teweeg, niet in de laatste plaats door de uitnodiging van de Koning der Belgen voor de herdenkingsviering. Maar dat gold ook voor Henegouwen als provincie. Zo lanceerde François André (1869-1945), de voorzitter van Henegouwse provincieraad, in februari 1923 het initiatief voor het plaatsen van een monument in New York van Henegouws graniet uit de groeve van Soignies met het wapen van Henegouwen erop.⁴⁰

Het initiatief van François André gaf een nieuwe draai aan de herdenking. André was geen protestant of zelfs maar een uitgesproken christen, maar een socialist met republikeinse tendenties, met andere woorden in tegenspraak met het overwegend protestantse inrichtingscomité en de koninklijke erevoorzitters. Bovendien was André op en top wallingant en regionalist. Dat gold ook voor zijn mede-socialist Louis Piérard (1886-1951), die ook uit Henegouwen kwam. Piérard verzette zich aan de vooravond van de herdenking tegen het idee dat Nieuw Amsterdam was mede-gesticht door Franse hugenoten, want Avesnes lag in de zestiende eeuw simpelweg in Henegouwen. Jesse de Forest en zijn volgelingen waren volgens hem hierdoor onversneden Walen, en geen Fransen: 'Dat waren eveneens Walen, lieden uit Henegouwen. [...] De mensen uit Condé of uit Maubeuge [tegenwoordig gelegen in Frankrijk, RB] maken deel uit van "Groot-Wallonië"'.⁴¹

De stichting was volgens de regionalistische André en Piérard dus een zaak van

Walloon Settlers Memorial. Het monument werd ontworpen door architect Henry Bacon, uitgevoerd in kalksteen en onthuld in 1924 in Battery Park, driehonderd jaar na de aankomst van de groep Waalse kolonisten. NYC Parks.

Walen, en zelfs niet van alle Walen, maar specifiek Henegouwse Walen. Dat blijkt overduidelijk uit de verwijzing naar het graafschap Henegouwen en het ingebeitelde wapen van Henegouwen. Hiermee stootten zij tegen de Franse en de Nederlandse deelname aan de herdenking, wat een belangrijke pijler was van het herdenkingscomité, aangezien Charles Macfarland in 1922 stad en land was afgereisd om de staatshoofden uit te nodigen. Bovendien hadden ze geen affiniteit met de uitgesproken protestants-christelijke insteek van de *Tercentenary Commission* en op het monument is er dan ook geen verwijzing naar.⁴²

Ter gedenking van de Waalse kolonisten die overstaken naar Amerika in de 'Nieuw Nederland' en geïnspireerd door Jesse de Forest van Avesnes in het toenmalige graafschap Henegouwen één van de XVII Provinciën

De verwijzing naar het graafschap Henegouwen benadrukt het standpunt van André en Piérard dat de Henegouwers aan de beide kanten van de huidige staatsgrens destijds tot hetzelfde volk behoorden. De vermelding van de XVII Provinciën maakt nog eens duidelijk dat dit buiten het Franse staatsverband was. Dit verwijst naar de periode waarin Jesse de Forest was geboren, maar dit verband was in 1623 al gebroken door de Nederlandse Opstand.

Alhoewel het monument voor de wallingantische socialisten de Henegouwse identiteit en de daarmee gepaarde verloren Waalse eenheid onderstreepte, speelde dit geen rol van betekenis bij de onthulling in New York zelf. Het monument werd op 20 mei feestelijk onthuld in het bijzijn van de Amerikaanse minister van economische zaken, de gouverneur van de staat New York en de burgemeester van New York. Van Belgische officiële zijde waren er de ambassadeur baron De Cartier de Marchienne, die namens de Belgische en Henegouwse overheid sprak, en dominee Léonard Hoyoïs namens de stad Bergen-Henegouwen (Mons). Koning Albert en minister van buitenlandse zaken Paul Hymans stuurden telegrammen, die werden voorgelezen. De plechtigheid werd afgesloten op de tonen van de *Brabançonne*, het

Monument voor Jesse de Forest in Avesnes-sur-Helpe, 1924. Foto: Chatsam, 2010. Wikimedia Commons.

Belgische volkslied.⁴³ Er waren geen Franse en Nederlandse delegaties bij de inhuldiging van het Walenmonument.

Epiloog

De lancering van Dozy's these over de oorsprong van New York in 1888 leidde uiteindelijk in 1924 tot een viering van deze stichting met internationale allure. De tragiek was dat Dozy's rol in de totstandkoming van het inzicht van de rol van Jesse de Forest en zijn Waalse gezellen in deze onderneming al voorafgaand aan zijn overlijden was onder-

gesneeuwd. Alhoewel zijn rol in 1895 nog werd onderkend in Amerika door het persoonlijk contact met George van Siclen, was deze bij zijn overlijden in 1901 al weer vergeten. Zo werd er geen gewag van gemaakt in het overlijdensbericht in de krant.⁴⁴ Zelfs in de biografische terugblik op Dozy's leven van de hand van historicus P.J. Blok werd er met geen woord gerept over zijn bijdrage aan de historiografie van New York. De catalogus van de tentoonstelling over de Pilgrim Fathers in 1888, met de door hem geschreven bijlage, kwam ook niet terug in de drie pagina's lange lijst van geschriften van Dozy.⁴⁵

Dozy leek dan ook totaal in de vergetelheid geraakt toen zijn these meer dan twintig jaar na zijn dood leidde tot de oprichting van een monument ter ere van Jesse de Forest en de Walen, die vanuit Leiden de oversteek maakten naar de Nieuwe Wereld. Niettemin dook zijn naam in het najaar van 1924 voor de laatste keer op in verband met de stichting van Nieuw-Amsterdam. G. Jongmans maakte in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* een overzicht van de geschiedkundige strijd om de stichting van de wereldstad, en noemde Dozy daarin als de oorsprong van de these dat Jesse de Forest als stichter dient te worden beschouwd.⁴⁶ Deze discussie is na de viering van de stichting in 1924 in rustiger vaarwater gekomen, waarbij Dozy's rol in deze pennenstrijd alsnog onderbelicht is geraakt. Dozy's bijdrage aan de geschiedschrijving van New York mag desondanks niet worden vergeten.

Bijlage: Charles Dozy's betoog over Jesse de Forest

Jesse De Forest, stichter van Nieuw-Amsterdam

Jesse De Forest werd geboren (waarschijnlijk tussen 1570 en 1580) te Avesnes in Henegouwen als kind van Jean De Forest en Anna Maillard. Zijn familie had blijkbaar een nogal hoge maatschappelijke positie; gebrek aan documenten maakt het onmogelijk om de geschiedenis ervan terug te voeren tot een twijfelachtig verband met de Sires De Forest, die hun kasteel hadden in de buurt van Le Cateau-Cambrésis. Maar in het begin van de XVIde eeuw waren familieleden schepenen en gezworenen van Avesnes, en één van hen trouwde met de dochter van de stadsbaljuw. De ouders van Jesse verlieten Avesnes om aan religieuze vervolging te ontkomen of om een andere reden; zij kwamen in 1603 vanuit Bergen op Zoom aan in Leiden, maar bleven daar slechts anderhalf jaar. Eind 1604 vestigden zij zich in Amsterdam. Hun zoon Gerard keerde in 1605 terug naar Leiden en woonde daar als verver tot aan zijn dood in 1654.

Jesse ging niet met zijn ouders mee naar Holland. In 1601 trouwde hij in Sedan met Marie du Clou; hij wordt in de eigentijdse archieven genoemd als koopman of verver. In december 1608 woonde hij nog steeds in de buurt van Sedan; in februari 1615 werd één van zijn kinderen gedoopt in Leiden. Hier maakte hij zijn emigratieplannen, die hij in 1621 probeerde te verwerkelijken. In juli van dat jaar wendde hij zich tot Sir Dudley Carleton, de ambassadeur van Engeland in Den Haag, uit naam van 56 Waalse families in Leiden, die naar Virginia wensten te gaan, en

vroeg toestemming en bijstand van de koning van Engeland. Dr. Baird geeft in zijn geschiedenis van de Hugenotenvluchtelingen in Amerika het volledige verzoek weer, met de namen van de ondertekenaars. De Engelse regering stond de vestiging in Virginia welwillend toe, maar weigerde enige bijstand te geven, en maakte het project zodoende onuitvoerbaar. In 1622 stuurde Jesse een petitie naar de Staten-Generaal van de Verenigde Provinciën; hij spreekt erin voor zichzelf en vraagt toestemming om Waalse gezinnen in te schrijven voor emigratie naar West-Indië, zoals Amerika gewoonlijk genoemd werd in die tijd. De toestemming werd verleend, een schip werd uitgerust en in maart 1623 verliet [het schip] de 'Nieuw Nederland' Holland met dertig Waalse families aan boord. In mei werd de monding van de rivier de Hudson bereikt en werd de Nederlandse vlag gehesen op het eiland Manhattan. Een Nederlandse zeeman had daar een winter doorgebracht en bij wijlen hadden Hollandse schepen daar zoet water ingeslagen. Maar de permanente [Europese] bewoning van het [huidige] grondgebied van New York dateert vanaf de komst van de 'Nieuw Nederland'. In mei 1623 werd Nieuw-Amsterdam gesticht door een deel van de kolonisten, terwijl een ander deel verder trok en het fort Oranje bouwde, de oorsprong van het huidige Albany.

De namen van deze pioniers zijn niet bekend, maar het lijdt geen twijfel dat Jesse De Forest één van hen was, ja zelfs een eerste plaats onder hen innam. Hij had het verzoek aan Engeland geschreven, en was hun voor-

spraak bij de ambassadeur geweest; hij had de hele expeditie georganiseerd, zoals we zien in zijn petitie aan de Staten; hij was vanzelfsprekend de leider. Toch is er discussie geweest over zijn tocht naar Manhattan. Na zijn vertrek vroeg zijn broer Gerard aan de burgemeesters van Leiden om toestemming om zijn broer Jesse, die onlangs naar de West Indië was vertrokken, als verver te vervangen. De toestemming werd verleend op 4 januari 1624. Dit feit heeft tot verwarring geleid. Op 21 en 22 december 1623 was er een marine-expeditie van Holland naar Brazilië gezeild om dit land te veroveren. De heer Riker meent in zijn geschiedenis van Harlem (City of New York), uit 1881, dat het woord 'onlangs' moet betekenen dat de expeditie in december begon in plaats van maart, acht maanden later. De heer Baird is in zijn bovengenoemde werk niet overtuigd door deze redenering, maar heeft geen ander argument dan dat het onwaarschijnlijkheid is dat Jesse niet is meegegaan met de kolonisten die hij zelf had ingeschreven.

Noten

1 Kieran O'Keefe, 'Wanneer is New York gestopt met Nederlands spreken?' in: Leo Camerlynck en Wim van Heugten (red.), *Jaarboek Zannekin* 43 (2021) 188-197.

2 *New-York Tribune*, 6 december 1883: de *Holland Society* vierde in 1883 haar negentiende Sinterklaasfeest. De vereniging zal dus omstreeks 1864 zijn ontstaan.

3 <https://www.andrewcusak.com/>

2008/new-yorks-dutch-cathedral (geraadpleegd 13 april 2023).

4 *Memorial service for Theodore Roosevelt in his ancestral church, the Church of St. Nicholas: January thirtieth, A.D. 1919* (New York 1919).

5 *New Amsterdam Gazette*, 30 mei 1885; *De Grondwet*, 9 juni 1885.

6 <https://hollandsociety.org/about/history/> (geraadpleegd 14 april 2023).

7 *Het Nieuws van den Dag: Kleine*

Gelukkig bestaat er geen enkele twijfel. De fout is dat alleen de datum van de machtiging wordt vermeld; de petitie is voor advies naar het gilde gestuurd op 21 december; het woord 'onlangs' was voor die datum geschreven, en dus voor de Braziliaanse expeditie. Er was op dat moment geen andere reis naar West-Indië 'onlangs' dan die van de 'Nieuw Nederland', en we mogen er zeker van zijn dat Jesse De Forest erbij hoorde. Als dat zo is, dan geeft het feit dat hij de Waalse kolonisatie van 1623 heeft voorbereid en georganiseerd hem het recht om de stichter van Nieuw-Amsterdam genoemd te worden.

Ch.M. Dozy

Bron: *The Pilgrim Fathers. Exhibition of Documents from Public and Private Collections at Leiden, Relating to the Dutch Settlements in North-America. August 1888* (Leiden 1988) 20-22.

Courant, 30 juli 1888.

8 Sheldon T. Viele, *A Glimpse of Holland in 1888. A Journal-Narrative of the Visit of the Holland Society to the Netherlands* (New York 1890) 93; eerder verschenen als 'The narrative of the visit of the Holland Society to the Netherlands. Part I', *Year Book of The Holland Society of New-York 1888-1889*, 9-123.

9 *Dagblad van Zuidholland en*

's-Gravenhage, 11 augustus 1888.

10 *Algemeen Handelsblad*, 15 augustus 1888.

11 *The Pilgrim Fathers. Exhibition of Documents from Public and Private Collections at Leiden, Relating to the Dutch Settlements in North-America. August 1888* (Leiden 1988) 6.

12 P.J. Blok, 'Levensbericht van Charles Marius Dozy', *Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden over het jaar 1901-1902* (Leiden 1902) 51-76, aldaar 52.

13 Blok, 'Levensbericht van Charles Marius Dozy', 56.

14 Ingezonden brief in *De Nederlandsche Spectator*, 2 mei 1891.

15 N. de Roever, 'Kiliaen van Rensselaer en zijne kolonie Rensselaerswijck', *Oud-Holland, nieuwe bijdragen voor de geschiedenis der Nederlandsche kunst, letterkunde, nijverheid*, enz. 8 (1890) 247.

16 P.-Th. Virlet d'Aoust, 'Fondation de la ville de New-York, en 1623, par une colonie de Flamands Avesnois et Wallons', *Compte rendu des séances de la Société de géographie et de la commission centrale. Année 1891* (Paris 1891) 311-316; *Mémoires de la Société archéologique. Compte-rendu des séances de la Société archéologique de l'arrondissement d'Avesnes* 6 (1903), séance 5 juni 1894 51-56 (bijdrage door S. Poulet, ontleend aan *Annales du Cercle archéologique de Mons* 28), aldaar 56.

17 Virlet d'Aoust, 'Fondation de la ville de New-York', 315.

18 *The Sun*, 26 januari 1895; 'Who Founded New York?', *Year Book of The Holland Society of New-York 1895*, 119-133, aldaar 119-120.

19 'Speech of George W. van Siclen', *Year Book of The Holland Society of New-York 1887-8*, 32-39, aldaar 33-34.

20 *New York Tribune*, 18 maart 1895; 'Who Founded New York?', 120-121, brief van Van Siclen aan de *Tribune*, 13 maart 1895.

21 Ibidem, 120-124, brief van Dozy

aan Van Siclen, 24 februari 1895.

22 *Le vingtième siècle*, 21 juni 1895.

23 *New York Tribune*, 16 mei 1897. In de berichtgeving over deze 'ontdekking' wordt het betoog van Virlet d'Aoust gedateerd in 1871, dus voor Dozy's publicatie (1891), maar dit berust op een typefout.

24 *De Telegraaf*, 7 juli 1897 (avondeditie).

25 Mrs. Robert W. [Emily Johnston] de Forest, *A Walloon Family in America: Lockwood de Forest and his Forbears 1500-1848. Together with a Voyage to Guiana, Being the Journal of Jesse de Forest and his Colonists 1623-1625* (Boston/New York 1914) dl. I, 34; dl. II, 178 en 248-249.

26 J.W. Hoefman, *Oudste Nederlandsche nederzettingen in Noord-Amerika* ([Amsterdam] 1914) 14.

27 F. Alexis, 'Bilan géographique de l'année 1908', *Bulletin de la Société royale de géographie d'Anvers* 33 (1909) 39-96, aldaar 83.

28 *The Sun*, 30 augustus 1914: 'Walloonie, home of heroes for centuries'.

29 Ibidem: 'Defenders of Liege [...] Are of Same Stock That Settled New York'.

30 W.E. Griffis, *Brave Little Holland, and What She Taught Us* (Cambridge Massachusetts 1894); op de pagina voorafgaand aan het voorwoord: 'Dedicated to that large number of American people who, whether they know it or not, have in their veins "Nederlandsch Bloed"' [gotisch schrift en hoofdletters in het origineel, RB].

31 W.E. Griffis, *The Story of New Netherland: The Dutch in America* (Boston/New York 1909) 235, 22.

32 *The New York Herald*, 19 december 1920: 'Thousands of Americans who imagine and are popularly supposed to be descended from the Huguenots (...) are really the posterity of the Walloons of Belgium...'

33 *The Evening Star*, 29 juli 1922.

34 *The Richmond Virginian*, 7 juli 1918.

35 'La célébration du tricentenaire

des Pères Pélerins à l'oratoire (1620-1920)', *Revue chrétienne*, 69 (januari-februari 1921) 18-28.

36 *De Standaard*, 22 augustus 1922.

37 *Het Binnenhof*, 27 september 1991: 'Toen zij nog in het paleis aan het Noordeinde woonde, bezocht Wilhelmina vaak de diensten in de Waalse kerk. De kerk bezit trouwens nog steeds een koninklijke loge. De band met het koninklijk Huis is altijd sterk gebleven hetgeen ook kan worden afgeleid uit het feit dat koning[*in*] Beatrix morgen de speciale herdenkingsdienst zal bijwonen.'

38 *Le Gaulois*, 2 september 1922.

39 Het eerste spoor van de *The Huguenot-Walloon Tercentenary Commission* in de Amerikaanse media is te vinden in de krant *The Presbyterian of the South* van 21 juni 1922, wanneer zij ter sprake komt in een vergadering van een kerkgenootschap. De eerste verklaring van de commissie staat in *The New York Herald* van 12 oktober 1922. We mogen ervan uitgaan dat dit herdenkingscomité begin oktober 1922 definitief werd ingericht.

40 *L'Étoile belge*, 24 februari 1923.

41 *Le Peuple*, 7 april 1924: Piérard gebruikt de term 'la plus grande Wallonie', wat we vertaalden als Groot-Walonië, inclusief de aanhalingstekens om duidelijk te maken dat de term in overdrachtelijke zin was bedoeld.

42 Volledige Engelstalige tekst op het monument: *Presented to the City of New York by the Conseil Provincial du Hainaut in memory of the Walloon settlers who came over to America in the Nieu Nederland under the inspiration of Jesse de Forest of Avesnes then county of Hainaut one of the XVII Provinces.*

43 *La Gazette de Charleroi*, 29 januari 1923.

44 *Het Nieuws van den Dag*, 15 januari 1901 (dageditie).

45 Blok, 'Levensbericht van Charles Marius Dozy', 74-76.

46 *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 23 oktober 1924 (avondeditie).

Anoniem, waarschijnlijk H. Pothoven, Lucretia van Merken (1721-1789). Een door Lucretia gewraakt, want veel te bloot portret uit 1771; na haar dood gebruikt voor een heruitgave van haar *Het Nut der Tegenspoeden*. Collectie Six, Amsterdam.

Lucretia van Merken en *Het beleg der stad Leyden*

Cor de Vries

Bij de herdenking van 450 jaar Leidens Ontzet werd een oude traditie in ere hersteld.¹ Het toneelstuk *Het beleg der stad Leyden*, in 1774 geschreven door Lucretia van Merken (1721-1789), was in een nieuw jasje gestoken en werd in de feestweek in de Leidse Schouwburg uitgevoerd door een gezelschap van amateurtoneelspelers onder leiding van Bart Vieveen. Die opvoering zou zonder de steun van de Historische Vereniging Oud Leiden onmogelijk tot stand zijn gekomen. Dit artikel gaat over Van Merkens motivatie achter het schrijven van dit toneelstuk, en laat zien dat die motivatie voortkomt uit haar 'heden': de maatschappelijke en politieke situatie van Leiden in het laatste kwart van de achttiende eeuw.

In 1773, toen Lucretia van Amsterdam naar Leiden verhuisde, was zij verreweg de beroemdste schrijver van Nederland. Geen enkele man of vrouw kon in haar schaduw staan. Naast toneelstukken schreef ze uitgebreide heldendichten, een genre waaraan bijna niemand zich nog durfde te wagen. Haar gedichten werden in grote oplagen verkocht, soms werden er 5000 exemplaren van gedrukt, een oplage waar menig hedendaags dichter jaloers op kan zijn.

Toen Lucretia in 1769 trouwde met Nicolaas Simon van Winter (1718-1795), net als zij een beroemd dichter en schrijver van

toneelstukken, was ze al achter in de veertig. Acht maanden daarvoor was Johanna Mühl, Nicolaas' eerste echtgenote en tevens de hartsvriendin van Lucretia, na een jarenlang ziekbed overleden. Het jonge echtpaar kocht een huis aan de Keizersgracht in Amsterdam² en besloot zich alleen nog maar met de dichtkunst bezig te houden. Nicolaas deed zijn bedrijf in verfstoffen over aan zijn zoon Pieter. Schrijven deden ze niet alleen voor hun plezier, maar ook omdat ze een boodschap hadden. Tot groot genoegen van hun doopsgezinde uitgever Pieter Meijer hebben ze voor hun schrijfwerk nooit enige vergoeding willen ontvangen. Wel vonden ze het jammer dat ze bij Meijer soms moesten bedelen om presentexemplaren of schrijfpapier.

In het voorjaar van 1773 kochten ze een buitentje genaamd Bijdorp, net buiten Leiden.³ Daar genieten ze van maart tot half oktober van het buitenleven. In de winter woont het echtpaar nog in Amsterdam. Lucretia's komst naar Leiden was een hele gebeurtenis en iedereen uit Leiden die iets in het culturele leven te betekenen had, kwam naar Bijdorp om kennis te maken. Zij raakte niet alleen bevriend met vooraanstaande figuren uit de Leidse elite, maar ze had ook omgang met 'gewone' mensen.

Wanneer de jaarlijkse verhuizing van Amsterdam naar Bijdorp te bezwaarlijk wordt,

verkopen ze hun huis in Amsterdam. Op 30 oktober 1782 koopt Nicolaas het huis Rapenburg 41, dat nog voor twee jaar verhuurd is aan de heer Le Poole, ‘die ik niet verzocht heb naar een ander huis te willen omzien, omdat ik zijn huis zelve wilde bewoonen.’ Maar Le Poole verhuist toch en op 7 mei 1783 is het huis gereed voor bewoning. Lucretia schrijft dan: ‘Bijna iedereen die in Leiden iets voorstelt is langs geweest om kennis te maken [...] En waarlijk, ons huis, schoon niet extra groot, is zo gemakkelijk en zo vrolijk, dat het elk, die er in komt behaagd.’⁴ Uiteindelijk komen er 57 Leidse vrienden langs om hen te verwelkomen.⁵

Van die enorme belangstelling is tegenwoordig nog maar weinig over. In Leiden is Lucretia van Merken vrijwel vergeten, al is in de schrijftersbuurt van de Leidse Stevenshof een straatje naar haar vernoemd, terwijl haar tijdgenoot, de door haar gehate rancuneuze en reactionaire Willem Bilderdijk, in Leiden met meerdere gevelstenen én een straat wordt geëerd. Hoogste tijd dus om aandacht te geven aan de beroemdste schrijver van haar tijd.

Een cadeau met een visie

Al snel na haar aankomst in Leiden schreef Lucretia het toneelstuk *Het beleg der stad Leyden*, uit dankbaarheid voor de warme ontvangst die ze had gekregen. Ze was geïnspireerd geraakt door een bezoek aan het grafmonument voor burgemeester Van der Werf in de Hooglandse kerk, en ging zich verdiepen in de gebeurtenissen van 1574. Na het lezen van het oude verhaal dat Reinier Bontius in 1645 tot een toneelstuk had om-

gewerkt, kwam zij tot de conclusie dat het tijd was voor een nieuwe, eigentijdse versie. Bovendien zou een nieuw toneelstuk mooi passen in de feestelijkheden ter gelegenheid van 200 jaar Leidens Ontzet. Als dank voor het schrijven van het stuk kreeg Lucretia in september 1774, nog voor het in première ging, als eerste vrouw in de geschiedenis, het burgerschap van Leiden aangeboden.

Het beleg der stad Leyden bleek vernieuwend ten opzichte van het oude stuk van Bontius; niet alleen wat betreft taalgebruik en enscenering, maar ook wat betreft de inhoud. In het voorwoord schrijft Van Merken dat ze zoveel mogelijk gebruik heeft gemaakt van historische bronnen. Ze wilde zo dicht mogelijk bij de waarheid blijven en daarom baseerde ze zich niet alleen op de bekende geschiedschrijving van Leidens Ontzet, maar maakte ze ook gebruik ‘van verscheidene schriftelyke aantekeningen, die onder eenige oude en voornaame Familiën van Leydsche Regenten’ berustten en die ze had mogen inzien. Ze deed dus historisch bronnenonderzoek, ongetwijfeld geïnspireerd door het werk van haar overgrootvader van moederszijde, de beroemde geschiedschrijver en dichter Geeraert Brandt (1626-1685). Daarbij kwam ze tot nieuwe inzichten, vooral met betrekking tot de drijfveren achter de inspanningen die Van der Werf, diens dochter Elizabeth en Magdalena Moons tijdens het Beleg hadden geleverd. In haar uitgebreide voorwoord legt ze uit dat deze cruciale figuren in het Leidse verzet door hun familiegeschiedenis extra gemotiveerd waren geweest om hun leven te geven voor het recht op geloofsvrijheid. Ze benadrukt dat de vader van Van der Werf, Adriaan Vermeer,

een Leidse wederdoper was die bij de doopsgezinden in Haarlem had gepreekt, in 1537 was opgepakt en ‘om zyn geloof onthalsd’. Zoon Pieter Adriaansz. van der Werf, geboren in 1529, de latere burgemeester, was vanwege de geloofsvervolging in 1568 met zijn broers naar Emden in Noord-Duitsland gevlucht. Men noemde hem ‘Van der Werf’ omdat hij een stukje land, een ‘werf’, waar wollen weefsels glanzend gemaakt werden, in bezit had. Hij was een steun en toeverlaat voor Willem van Oranje en keerde in 1571 naar Leiden terug. Dochter Elizabeth had de vlucht, het verdriet en de triomfantelijke terugkeer meegemaakt.

Over Magdalena Moons is Lucretia bij haar onderzoek eveneens heel wat te weten gekomen. Moons had in Leiden niet zo’n goede naam en dat wilde ze met het stuk rechtzetten: ‘Noodig is het dat ik van Jongkvrouwe Magdalena Moons iets zegge, dewyl zy het ongeluk gehad heeft, dat door haat of onkunde haare weldadigheid en trouw met smaad beloond is’. Van Merken wijst voor haar opvattingen over Moons in het bijzonder naar haar levensbeschrijving die is uitgegeven ‘achter de korte Historische Aanteekeningen wegens de Belegeringen van Haarlem, Alkmaar, en Leyden’.⁶ Over die aantekeningen had Bontius eerder niet kunnen beschikken. Uit die biografie blijkt dat Magdalena’s vader, Pieter Moons, uit een deftig Hollands geslacht stamt en dat ze met haar moeder, uit een Brabantse adellijke familie, en een broer en zus tijdens het Beleg in Den Haag woonde, waar de Spaanse legerleider Valdez haar ten huwelijk had gevraagd. Zij was toen een volwassen vrouw van dertig. Het aanzoek had bij de familie op grote be-

Magdalena Moons, door Jacob Houbraken. Ingekleurde prent apart uitgegeven bij Het Beleg van Leyden. Collectie HVOL, Erfgoed Leiden en Omstreken.

zwaren gestuit, uiteraard vanwege Valdez’ strijd tegen de ‘Nederlanders’ en zijn katholieke geloof. Uiteindelijk zou de familie toegeven, maar op dat moment kon het huwelijk niet voltrokken worden, omdat Valdez te druk was met de belegering van Leiden.

Lucretia verwerkte in haar nieuwe versie de ‘ontdekking’ dat Valdez, vlak voor de bestorming van de stad, naar Den Haag was gereisd voor een gezamenlijke maaltijd met Magdalena, haar familie en een aantal genodigden. Daar trof hij zijn aanstaande bruid in diepbedroefde toestand aan; zijn voornemen

om Leiden te bestormen was daarvan de oorzaak. Magdalena had in de stad veel familieleden, 'wier lot haar na aan 't harte lag', die ongetwijfeld zouden omkomen bij de aankomende bestorming. Zij bezwoer hem dat, als hij echt van haar hield, hij van de bestorming moest afzien. Ze bidt en smeekt en huilt en zegt hem dat ze liever sterft dan dat ze zou trouwen met de moordenaar van haar Leidse familie en vrienden. Van Merken laat haar op het toneel tegen Valdez zeggen dat ze in geval van een bestorming zélf de Leidse muren zal beklimmen om haar verloofde te bevechten. Valdez kon niet anders dan de bestorming uitstellen. Door Moons inzet én de hulp van God, lukte het de geuzen vervolgens om Leiden te ontzetten. Dat is het hoogtepunt van het toneelstuk, en op dat moment moet de schouwburg zijn ontploft door de reacties van het publiek.

Lucretia presenteerde Moons dus als een heldin die bereid was om zelf de wapens te grijpen en haar leven te geven voor het behoud van haar familie. Niet langer werd ze gepresenteerd als een vrouw van bedenkelijke zeden die Valdez had verleid om de bestorming een nachtje uit te stellen. Het was voor het toneelstuk echter wel nodig geweest het gesprek tussen Moons en Valdez naar Leiden te verplaatsen. Dat kon niet anders, vanwege de toneelmatige eis en gewoonte dat de plaats van handeling een consistent geheel moest vormen.

Van Merkens grote verdienste was dat ze Moons een enorme psychologische kracht toekende. Die kracht van vrouwen is een thema dat in al haar toneelstukken te zien is, maar is nog maar nauwelijks onderwerp

van onderzoek geweest. Telkens laat ze zien hoe vrouwen op invloedrijke posities op hun eigen wijze laten zien dat hun genderrol niet bestaat uit een dociel volgen van de mannen die het voor het zeggen hebben. Lucretia laat zien dat vrouwen een machtig instrumentarium aan psychologische instrumenten bezitten waarmee ze mannelijk gedrag kunnen corrigeren – niet in het privé domein van het huis, maar juist in het domein van de politiek. Door haar stem wilde Lucretia de publieke opinie beïnvloeden. De stem die ze gaf aan de twee vrouwen in *Het beleg der stad Leyden*, nam uiteindelijk 31 procent van de tekst in, terwijl ze in het oude treurspel van Reinier Bontius slechts een kleine 15 procent hadden gekregen.⁷

Begin september 1774, kort na het schrijven van het stuk, kreeg Lucretia bezoek van de vroedschap Pieter de La Court, die haar vertelde dat een gezelschap van liefhebbers op 29 september haar treurspel *Jacob Simonszoon de Ryk* en op 4 oktober *Het beleg der stad Leyden* zouden uitvoeren, 'doch niet in 't public', dus in een besloten voorstelling, alleen voor genodigden. Die toneelstukken zijn opgevoerd door de Leidse toneelvereniging Veniam Pro Laude. De herdenking van het Beleg en Ontzet ging in dat jaar verder gepaard met 'iluminaties, vuurwerk en piktonnen' en er gingen geruchten dat de Prins de stad zou bezoeken.

Toen *Het beleg der stad Leyden* in gedrukte vorm verscheen, was dat opgedragen aan het stadsbestuur van Leiden. In de opdracht wijst Lucretia er nog maar eens op dat vrouwen in het echte leven altijd al een belangrijke rol hebben gespeeld:

*Ziet door de Vaderliefde en zucht
voor 't Vaderland
Het deugdzaam hart bezielde van
Nederlandsche Vrouwen.*

Verder laat ze in het stuk duidelijk zien dat de burgerij van grote invloed is geweest op de succesvolle strijd tegen de Spaanse overheersers. In de opdracht roept ze het stadsbestuur op om het gedrag en de overtuiging van Van der Werf en de zijnen na te volgen, want zij vochten niet alleen voor de vrijheid van godsdienst, maar ook voor de burgerlijke vrijheid:

*De Hemel hoed' de Stad en braave
Burgery!
Nooit moet' haar hoofd den hoed der
eedle Vryheid derven!
Dat Leydens achtbre Raad een baak
in Holland zy,
En door alle eeuwen roeme op
trouwe Van der Werven!*

Het stadsbestuur was trots op het resultaat, verguld met de opdracht, en uiteraard blij met de inkomsten die het stuk voor de wezen in de stad opleverde. Op 8 september ontvingen Lucretia en haar man beiden het burgerschap van Leiden, gevat in een lange volzin waarin veel lof voor Lucretia's 'deftige dichtaader en welbesneede pen' doorklonk:⁸

Burgemeesteren en Regeerders der Stad Leyden, in achtiging genoomen hebbende den lof-felijken iever en vlijt door Nicolaas Simon Van

'Daar is myn zwaard. Komt, slagt me om u den dood te ontrukken'. 'IVde Bedr. Vilde Tom.' *Het Beleg van Leyden 1774*, door Reinier Vinkeles. Collectie HVOL, Erfgoed Leiden en Omstreken.

Winter en Lucretia Wilhelmina van Merken, echtelieden, betoont, om, onder het bevoornden en beschaven van taal en dichtkunde, op een aangename en inneemende wijze veele roemwaardige daaden, die welgeaarde gemoederen tot voorbeelden ter navolging kunnen en behooren te verstrekken, der vergeetelheid te ontrukken; en inzonderheid de prijzenswaardige liefde tot het Vaderland, die de gemelde Lucretia Wilhelmina van Merken ten klaarsten heeft doen blijken, door haare deftige dichtaader en welbesneede pen

bezig te houden in het verlevendigen van de ongekreukte trouw en heldendeugd der dappre Voorvaderen, in het beleg derzelver stad betoond hebben, zo in erkenenis van den opdracht van het stuk, geïntituleerd, Beleg der Stad Leyden, aan de Regeering aldaar gedaan; [...] het Burgerschap dezer stad te schenken, en hun daar van deeze Acte ter hand te doen stellen.

De kracht van emoties

Lucretia was een vertegenwoordiger van wat later ‘de gevoelige Verlichting’ is gaan heten. Ze gaf meer ruimte aan het uitdrukken van emoties op het toneel dan voorheen het geval was. Zo dikte zij bijvoorbeeld de zelfopoffering van Van der Werf aan. In het toneelstuk van Bontius uit 1645 had Van der Werf, om de honger van het volk te stillen, zijn arm aangeboden. Dat kon beter, en Lucretia liet hem daarom in een uitgewerkte emotionele scène zijn hele lichaam aanbieden. Ze was zich goed bewust van de kracht van emoties en de invloed die ze daarmee op het publiek kon uitoefenen. Zowel mannen als vrouwen huilden bij de opvoeringen en Van Merken ontving geregeld brieven waaruit blijkt dat ‘nog man noch vrouw met drooge oogen heeft gezeeten’. Op Bijdorp organiseerden Lucretia en haar man voorlezingen uit hun nieuwe werk, waarbij verschillende bekende, maar ook minder bekende Leidenaars aanwezig waren. Ze letten er op of de lezers geraakt werden door de teksten. Op 20 augustus 1773 bijvoorbeeld hielden ze een bijeenkomst waarin Lucretia’s zojuist voltooide toneelstuk *Jacob Simonszoon de Ryk* door de aanwezigen werd voorgelezen. Dit

treurspel had Lucretia op verzoek van de directie van de Amsterdamse Schouwburg geschreven ter gelegenheid van de opening van de nieuwe schouwburg op het Leidseplein.⁹ Het stuk was bij de Amsterdamse première in 1774 een enorm succes en de mensen hadden moeten vechten om binnen te komen. Direct daarna was het ook in Leiden door Veniam opgevoerd. Op 23 april 1775 kwam een van de acteurs langs op Bijdorp. Over dat bezoek schrijft Van Merken:¹⁰

Van de week hadden wij hier een Leidsch heer, ons voorheen onbekend. Hij was een van de liefhebbers, die hier voorleden jaar Leiden en De Ryk vertoond hebben, verhaalde ons, dat de juffrouw, die in het laatste stuk [De Ryk] voor Margareta speelde zo aangedaan was geweest bij 't afscheid neemen van haar man [Jacob de Ryk], dat ze inderdaad bezweeken was.

De man suggereerde dus dat de emoties in dit toneelstuk ook de acteurs niet onberoerd lieten.¹¹ Of Lucretia daaraan geloof hechtte, schrijft ze niet, maar het moet haar wel aan het denken hebben gezet.

De voorleesrondes hoorden bij haar werkwijze. Wanneer een werk zijn voltooiing naderde, werden er proeflezingen georganiseerd en in het geval van de toneelstukken kregen de uitgenodigde lezers ook een specifieke rol toebedeeld. De rol van Lucretia en Nicolaas bleef tijdens de voorlezingen beperkt tot luisteren. Daarbij letten ze niet alleen op de technische aspecten van het werk, zoals rijm, metrum en spanningsopbouw, maar ook op de emotionele reacties van de aanwezigen. Die

Zesde toneel, derde bedrijf. Jacob Simonsz. *de Ryk* wordt naar het schavot afgevoerd, zijn vrouw in wanhoop achterlatend, door Izaak Jansz. de Wit (1787) (detail). Rijksmuseum, Amsterdam.

reacties waren een doel op zich en werden niet alleen via de verhaallijn, maar ook door schrijfstijl en enscenering uitgelokt. Wanneer de aanwezigen bij de voorlezingen emotioneel geraakt waren, maakte Lucretia daar in haar brieven trots melding van. Bijvoorbeeld toen Anna Mollerus, die ook dichtte, in 1780 langskwam en ‘wenschte dat haar ziel eens ter deege omgeroerd wierd’. Door het voorlezen van de poëtische brief, die Lucretia geschreven had uit naam van ‘Salóme, dochter van Zedekias, Koning van Juda, aan Daniël, den Profeet’, werd die wens vervuld.¹²

Van Merkens werk had een emotionele diepgang en levendigheid die het publiek van die dagen enorm aansprak. Zo speelde de beroemdste acteur van de periode, Jan Punt, de

rol van Van der Werf in 1786 wel zes keer achterelkaar, en wel op 1, 2, 4, 6, 8 en 11 oktober. ‘Deze rol speelde hij zeer goed, en met veel waarheids.’

Tot ver in de negentiende eeuw bleef *Het beleg der stad Leyden* populair, maar bij de heropvoering in 1824 meldde de *Leidsche Courant* dat het stuk niet vaak meer gespeeld werd. Het genre van het treurspel is dan uit de mode geraakt en vervangen door het genre van het melodrama. Wat in die periode nu precies onder melodrama verstaan werd, is niet eenduidig, maar het genre wordt geassocieerd met veel spektakel, onwaarschijnlijke gebeurtenissen en een minder strakke stileren. Overeenkomst in beide genres is het gebruik van heftige emoties.

Die emoties werden in de negentiende eeuw bij de stukken van Van Merken steeds minder gevoeld en haar werk verdween van de planken. Daar kwam bij dat de kwalificatie van Moons als heldin in de negentiende en twintigste eeuw onder druk was komen te staan. Verschillende historici twijfelden openlijk aan de invloed van Moons op het strijdgebeuren, en zelfs aan haar bestaan. Pas in de eenentwintigste eeuw is die twijfel, na zorgvuldig speurwerk van Els Kloek, weggenomen.¹³ Dat maakte het verhaal van de Haagse maaltijd en het indringende gesprek tussen Moons en Valdez ook weer waarschijnlijk.

Het geluk op Bijdorp

Het echtpaar Van Winter-van Merken kocht Bijdorp omdat de gezondheid van beiden behoorlijk te wensen overliet. Ze hoopten dat een landelijke omgeving daar wat verbetering in zou brengen. Nicolaas (Lucretia sprak hem aan met Klaas) had moeite met lopen en Lucretia (Crees) had last van haar gewrichten, maar ze leed ook aan zware hoofdpijnen. De verhuizing in de zomermaanden van Amsterdam naar Bijdorp bleek een goede keuze en beiden knapten ervan op. Nicolaas ging zowaar regelmatig wat roeien op de Wetering en Lucretia ging vaak een stukje wandelen. In 1775 beklom ze de Burcht en heel trots, schrijft ze,¹⁴

wandelde ik met nicht Van den Bosch, de hr. Meijer en zijn dochter na de burgt, die ik niet zints mijne kindsche dagen gezien had en beklom den top, een romeinstuk voor iemand, die weinig jaaren geleden op een stokje leunende door de tuin kroop.

Op Bijdorp kwamen ook kinderen logeren, bijvoorbeeld de kinderen van Johanna van Peene.¹⁵

Wij lieten een tafel voor de deur zetten en leerden 't jonge volk bellen blaazen van zeepzop. De booien hielpen hen en zelfs de oude Aagt; 't was een schilderijtje, oud en jong zich te zien verheugen, terwijl de bellen tot boven 't huis vloogen. Zeg niet: moeder vertelt ons wissewasjes, want, mijn lieve schatten, een weinig overweging zal u het gros der menschen niet veel ernstiger bezig vertoonen als 't genoemde volkje.

De heerlijke middag met de kinderen leidde tot een gedicht *Het bellenblaazen*, waarin ook de dienstboden en een oude tuinman voorkwamen.¹⁶ De lichtheid van het gros der mensen kreeg daarin ook een plaats: 'Zo blaast al 't menschedom waterbellen.'

De tuin werd onderhouden door tuinman Karwij, die in 1779 het werk niet meer aankon en huilend afscheid nam. Hij werd opgevolgd door Marbus, 'een regte gulle karel'.¹⁷ Hoe goed het ook met de gezondheid van het echtpaar ging, aan tuinverzorging deden ze niet. Wel hielden Klaas en Crees goed in de gaten of er al wat eetbaars in de tuin te vinden was. In de zomer van 1777 keek Lucretia gespannen naar de fruitbomen en ze schrijft daarover aan zoon Pieter:¹⁸

Bijdorp heeft nu grootendeels zijn zomerkleeding aan; perzik, peer en pruim beloven vrij wat, doch de abricoo's is genoegzaam weg en ik vrees voor de appel. Maar misschien is 't nog te vroeg om te vreezen: ik ben

een tuinierster in de koelte en durf derhalve op mij zelve niet veel aan. Maar uw geliefde jut [een sappige vroege peer] is een schilderijtje; ook zal hij, indien er geen rampen komen, ondersteut moeten worden.

Naast de juttepeer telen ze daar ook andere perensoorten: 'maagdepeeren, diamantpeeren, bergamotten en eenige beurres'. Ook planten ze sla en aardbeien. Wanneer ze naar het Rapenburg verhuizen, krijgen ze opnieuw een enorme tuin, die vol met fruitbomen staat. De tuin heeft daardoor wel iets 'van een poppeboerebogertje [poppenhuis-boomgaard], is ons zo lief geworden door de schoone vruchten, die dezelve oplevert, dat wij [...] eerbied voor de bomen zullen toonen en ze niet verplanten'.¹⁹ Het huishouden werd geregeld door drie dienstboden, die Lucretia de drie apostels noemde.

Bijdorp ontwikkelde zich tot de plek waar Lucretia toonaangevende figuren uit de Nederlandse Verlichting ontmoette. Professorale grootheden als H.A. Schultens en Petrus Camper kwamen er graag langs en ook ontving ze daar met enige regelmaat beroemde schrijvers als Rhijnvis Feith en Johannes Lublink, de laatste met zijn echtgenote Cornelia Rijdenius, met wie ze innig bevriend raakt. Maar als de jonge veelbelovende dichter Willem Bilderdijk langskomt, vindt Lucretia hem maar een griezel, met wie ze niks te maken wil hebben. Ze schrijft 'dat wij hem altoos gemefieert [gewantrouwd] hebben van den valschen vijsaart te spelen', zoals haar was gebleken omdat deze advocaat alleen grote orangistische schurken verdedigt.²⁰ Ook kregen zij bezoek van filo-

soof Frans Hemsterhuis, vergezeld van de opvoedkundige schrijfster Marie-Elisabeth Bouée-la Fite, Abraham Perrenot en zijn echtgenote, de al genoemde dichteres Anna Mollerus. Via al deze contacten hield Van Merken nauwgezet contact met de wereld en kreeg ze dingen te horen die voor anderen verborgen bleven. Studeren was verboden voor vrouwen, maar Lucretia vernam dat er in Leiden een jonge vrouw aan het studeren was, juffrouw Schagen, een achttiende-eeuwse gothic. Over haar schrijft ze:²¹

Zij is eene jonge Amsterdamse dame van twintig jaaren, een dame van de bon ton, die er niet kwalijk uitziet, elegant gekleed met een lange roode pelies en een groote hoed met pluimen, hier te Leyden gevoerd om door een der professoren op de anatomie onderwezen te worden in de structuur- en ontleedkunde van het menschelijk ligchaam. Zij ontfangt daaglijks les, handelt zeer habiel squeletten, beenderen, koppen, ledemaaten enz. Men zegt, dat haar kamer met die meublementen prachtig is opgesiert. Dit was voor mij iets nieuws onder de zon, maar men zegt, dat er in Frankrijk en Engeland voorbeelden van zijn. Raad, raad wie het is? 't Is Juffrouw Van Schagen, wier moeder met Blankenhagen hertrouwt is.²² Met minder theori en beter praktijk kunnen, denk ik, de vrouwen wel toe.

Van Merken schreef ook over een roddel die in die dagen heel Leiden in zijn greep hield met betrekking tot Jacob, de zoon van hun goede vriend Cornelius van Engelen. Ze kende Jacob goed. Als ze op 17 augustus 1776

bezoek krijgt van ‘mevrouw Van Engelen’ [Adriana Cornelia Voegen] en haar dochter, ziet de eerste er zeer afgefallen en ‘doodlijk bedroeft’ uit. Haar zoon is uit huis gevlucht en ‘men zegt er noodzaaklijkheid voor hem is te moeten trouwen’.²³ Hij had een verhouding gekregen met Clara Johanna van Meurs, volgens Lucretia’s oom Jacob Mühl, die soms in het Engels schrijft, ‘a lady of easy virtue, greatly in favour with the academical youth of Leiden’.²⁴ Vader Cornelius wilde zijn zoon straffen en vroeg de academische raad hem te schorsen, zodat hij met zijn studie medicijnen moest stoppen. Maar Jacob vertrok naar Duisburg om daar zijn studie af te maken. Hij woonde ongehuwd samen met Clara in Emmerik, waar hun zoontje Cornelis werd geboren. Jacob haalde zijn bul in 1777, waarna hij naar Leiden terugkwam om zich daar, nog steeds ongetrouwd, als arts te vestigen. Hij noemt zich dan Jacob Voegen van Engelen. Het zoontje stierf jong, anderhalf jaar oud. Jacob en Clara trouwden in september 1778 alsnog, met ‘consent’ van alle ouders.²⁵

Op 2 mei 1779 schreef Lucretia over het vertrek van Pieter Vreede naar Emmerik. Vreede was een van de grootste werkgevers van Leiden en enkele honderden mensen dreigden door zijn vertrek werkloos te worden. De stad was in rep en roer. De welgestelde textielfabrikant had van het Leidse stadsbestuur geen toestemming gekregen om te trouwen met Suzanne Markon. De buitenplaats van de familie Markon, Oud Meerburg, lag naast Bijdorp, de Markonnen kwamen vaak bij Lucretia langs. In een vervolgbrief van 9 mei schrijft Lucretia dat ieder-

een nog steeds over deze zaak praat, en dat de ‘droefheid in de wederzijdsche familien ongelooft is’.²⁶ Vooral moeder Vreede was diepbedroefd, omdat zij van haar acht kinderen er al zeven verloren had en nummer acht nu naar het buitenland was verhuisd.

Een ander spectaculair verhaal dat de gemoederen bezighield was de aanval van een aap op Catharina Walburg van Mansfeld, echtgenote van professor Gerard Johannes Nahuys, op 4 oktober 1781. Beiden waren zo geschrokken van het voorval, dat zij binnen een week zouden overlijden.²⁷

Proffessor Nahuis ligt gevaarlijk en ook zijne huisvrouw, de laatste van eene ijsselijke schrik van een aap, die, uit haar buurmans huis in het hare gevloogen, op een haarer kindertjes aangevloogen is en het deerlijk in het voorhoofd heeft gebeeten. De moeder, die in de kamer was met een kleener zuigeling en een meid heeft door haare bedaardheid het kind veel hulp toegebracht en de aap ten huis uit gekregen, doch het schaapje, dat buiten dat niet voordeelig was en de stuipen kreeg door schrik zal, zo het blijft leven, er altoos de lidteekens van draagen en de moeder vreest men, dat door de schrik het zal besterven. ’t Is een naar geval en maakt veel opschudding in de stad. De eigenaar of liever bezitter van de aap – want hij had ze in commissie gekocht om ze te verzenden – is er zo door gebeeten, dat men vreest, dat hij er een stijve hand van zal behouden. Men heeft de aap doodgeslagen, doch dit red het geval niet. Hoe ras kan men een ongeluk be-loopen!

Mooi is het verhaal over de ‘sterfhuishuiskens’, waarvan er in de achttiende eeuw in Leiden drie blijken te hebben bestaan. Men bracht er anoniem spullen zonder er wat voor terug te vragen. Volgens Lucretia deed men dat omdat de gevers het niet aan Joodse straatverkopers gunden. Bij een van die ‘weggeefwinkels’ is het in november 1783 feest geweest, want daar zijn zeer kostbare kleren en dure stoffen ingebracht, afkomstig van de zeer rijke Cornelia Schellinger, weduwe van raadspensionaris Pieter Steyn.²⁸ Lucretia schrijft:²⁹

Nu, op een dier weeklijksche erfhuizen dan hebben de erfgenaamen [...] de kleederen en Brusselse kanten van den een en de andre goedgevonden te doen verkoopen, de kostbaarste geborduurde satijne en flueele klederen, zegt men, die het oog kan zien. Dit maakt te sterker contrast, omdat die dame in haar leven, zo eenpaarig getuigt word, de trotste en hoogmoedigste vrouw van de Republiek was. Sommige zeggen: als zij wist, dat haar pragtig goed zo in de voddeboel verzonk, zij kwam weerom; andre seggen: neen, maar zij keerde zich om in haar kist. Welk een contrast, voila le monde!

Maatschappelijke betrokkenheid

De burgerlijke waarden die Lucretia in haar werk propageerde hadden te maken met vrijheid, gelijkheid en eerlijkheid. Vanuit die waarden ondersteunde ze maatschappelijke projecten en politieke initiatieven die volgens haar aan het land ten goede komen. Zelf draagt ze met haar toneelstukken een steentje bij, want de opbrengst daarvan vloeit gedeeltelijk naar de stedelijke armenkassen.

In Leiden schreef ze in 1785 een gedicht waarmee de Leidse weeskinderen langs de deuren gingen om het te verkopen ten bate van het weeshuis.

In lijn hiermee ergert ze zich aan corruptie en graaizucht van politici, maar ook van bankiers. Een van hun slachtoffers was haar goede vriendin en buurvrouw uit Zoeterwoude, Johanna Elisabeth Robidé, getrouwd met de Leidse textielfabrikant Pieter van Peene, die door toedoen van de bankiers J. en H. van Seppenwolde in armoede was gestort.³⁰ Toen Johanna van Peene er alleen voor kwam te staan en ze de noodlijdende fabriek van haar man moest gaan leiden, vroeg Lucretia aan haar zoon Pieter van Winter of hij zijn invloed bij de VOC wilde aanwenden om haar een leveringscontract voor uniformen te geven. Helaas voor mevrouw Van Peene bleek een van de rijkste mensen uit Amsterdam dat niet te willen.

De maatschappelijke betrokkenheid van Lucretia was onlosmakelijk verbonden met haar religieuze opvattingen. Waar rechtzinnig gereformeerden er vaak van overtuigd waren dat ze in de best mogelijke wereld leefden en dat daar weinig aan te veranderen was, geloofde de remonstrantse Lucretia dat de mens bij de schepping de taak had gekregen de wereld te vervolmaken. De basis van haar geloof was de vrijzinnige boodschap van Jezus, waarin naastenliefde, tolerantie en verdraagzaamheid centraal staan. Ze geloofde niet in dogma’s als de drie-eenheid van God, Jezus en de Heilige Geest, of in predestinatie of boetedoening.

Verschillende vrienden behoorden tot de nog vrijzinniger groep collegianten die eens

per jaar in Rijnsburg bijeenkwam. Een van hen was Lucretia's dienstbode Mietje (Maria) Bavink, een doopsgezind weesmeisje dat samen met de schrijfster Aagje Deken was opgegroeid in het weeshuis De Oranjeappel in Amsterdam. Samen bezochten ze de bijeenkomsten van de Rijnsburger collegianten. Daar kwam ook de vriendin van Aagje, Betje Wolff, mogelijk om zich daar te laten dopen in het dompelbad waarin de volwassendoop van de collegianten werd bediend. Ook Lucretia's schoondochter Josina van Maurik was collegiant; zij kwam regelmatig langs, op weg naar 'De vrientjes te Rhijnsburg'.

Collegianten waren wars van dogmatiek, maar streefden naar religieuze beleving en direct contact met God. Tijdens de bijeen-

komsten mocht ieder die dat wilde, dus ook vrouwen, vrij spreken. De bijeenkomsten werden daarom ook wel 'vrijspreekcolleges' genoemd. Na elke grote bijeenkomst doneerden ze een som aan de armen van Rijnsburg. Veel collegianten waren doopsgezind of remonstrants. Lucretia was remonstrants, maar het is niet bekend of ze ooit bij een samenkomst in Rijnsburg is geweest.

In het werk van Lucretia zijn evenwel vrijzinnige opvattingen terug te vinden. Altijd pleit ze voor tolerantie en menselijkheid. Zo ook in haar meesterwerk *Germanicus* (1779), waaraan ze op Bijdorp gewerkt heeft. *Germanicus* is een uitgebreid heldenepos waarin de auteur de lezer een spiegel voorhoudt van wat een goed bestuur moet zijn.

Dompeldoop bij de Collegianten te Rijnsburg, door Abraham Pietersz. Hulk 1774. Rijksmuseum, Amsterdam.

Germanicus, een Romeins generaal, is menslievend, eerlijk, heeft oog voor de economische en maatschappelijke belangen van het volk en probeert de eenheid in het land te herstellen. Rust is immers goed voor de handel en daarmee voor het hele volk. Hij is een gevoelig mens die zich het lot van zijn medemens aantrekt:³¹

*[...] thans ryst een traan zyns ondanks hem
in de oogen,
Daar hy zich 's volks elende op 't levendigst
verbeeld,
Hun deerlyk lot beklagt, en in hun rampen
deelt.*

Een echte leider, zoals Germanicus, zet zich in voor het welzijn van het land. De implicatie daarvan is dat een slechte leider (waarbij de goede verstaander onmiddellijk dacht aan stadhouder Willem V), enkel uit is op eigen voordeel en macht. De boodschap van Lucretia is dat alle inwoners van het land gelijke rechten moeten krijgen en dat privileges op basis van verschillen in afkomst en religie worden opgeheven. In de Republiek bestond die gelijkheid niet en dat betekende bijvoorbeeld dat alleen gereformeerden een overheidsbaan konden krijgen en dat gereformeerde predikanten door de overheid betaald werden, terwijl anderen (katholieken, Joden, doopsgezinden, remonstranten) van deze voordelen waren uitgesloten.

Politisering van maatschappelijke idealen

De groep vrijzinnige christenen in Leiden had geleerd zich niet met de politiek te be-

moeien en de openbaarheid zoveel mogelijk te mijden, maar daar kwam eind jaren 1770 verandering in. Langzamerhand kreeg hun strijd voor maatschappelijke verbetering een politiek tintje. Vrijzinnigen werden door conservatieve gereformeerden en orangisten aangevallen. In Leiden werd de conservatieve, orangistische visie op de wereld vooral verdedigd door Johannes Le Francq van Berkhey (1729-1812), lector aan de universiteit. Al snel na haar aankomst in het Leidse kwam ook Lucretia in aanraking met zijn vaak warrige geschriften.

Berkhey viel haar aan in een tijdschrift dat hij de *Lelyveldiana* noemde en waarvan maar één aflevering uit 1775 is verschenen. Hierin bespot hij de doopsgezinde predikant Cornelis van Engelen, de uitgever Jacob Meerburg en hun 'tuinmaagd' Lucretia van Merken. Letterkundige rancune was bij Berkhey eveneens een belangrijke drijfveer.³² Lucretia las zijn tekst en schreef aan zoon Pieter: 'Ik versta 't niet noch Uw Vader noch iemand hier. Wij hebben geen van allen 't vod; 't is niets waard.'³³

In mei 1776 was het weer raak. Onbekenden hebben het toneelwerk van Lucretia van Merken in een nieuw tijdschrift afgekraakt. In de *Taal- en Dichtkundige Mengelstoffen* werd de uitgave van de *Toneelpoëzy* van het echtpaar Van Winter naar de prullenbak verwezen. Volgens de recensent bestond hun werk uit 'langdradige en koude verhalen'. Leiden gonsde van geruchten over de mogelijke schrijvers. Ze zouden lid zijn van het Leidse literaire genootschap Kunst wordt door Arbeid Verkregen, maar dat genootschap ontkende dit.

Waarden en normen werden steeds meer geassocieerd met politieke keuzes en dat leidde tot pesterijtjes over en weer. Al in 1779 signaleerde Lucretia dat de Rotterdamse advocaat Pieter Paulus gepest wordt door conservatieve orangisten die hem op een gefingeerde opdracht naar Friesland stuurden, zodat hij enige tijd uit de weg is. Ook in Leiden begon het te borrelen, toen in 1780 de doopsgezinde predikant F.A. van der Kemp werd aangeklaagd omdat hij in een gedicht Willem V had bekritiseerd. Pieter Verleus, lid van Kunst wordt door Arbeid Verkregen, kwam dat jaar bij Lucretia langs om haar te vertellen dat het genootschap zich nu als geheel tegen Johannes Le Francq van Berkhey ging teweerstellen, zodat zij zich in het openbaar niet met de politieke strijd hoefde te bemoeien.

Met haar literaire boodschap van vrijheid, gelijkheid, religieuze tolerantie en menselijkheid probeerde Lucretia van Merken de maatschappelijke werkelijkheid te veranderen. En vrijwel iedereen in haar vriendenkring stond op zijn minst positief tegenover de patriotse idealen. Met haar opvattingen zat Lucretia zonder meer in het patriotse kamp. Politiek was in de achttiende eeuw nog een mannen-aangelegenheid, maar daar trok Lucretia zich niet veel van aan.

Toen in 1780 de Vierde Engelse Oorlog uitbrak schreef Van Merken een woedend gedicht *Aan de Britten*, waarin ze uiting gaf aan haar verontwaardiging over het moorddadige en verachtelijke gedrag van de Engelsen op St. Eustatius en tegelijk het gebrek aan maritieme bescherming van het eiland bekritiseerde. Die bescherming was de taak van Willem V

als hoofd van de vloot. Woest is ze het jaar daarop over 'het verraad van Doggersbank', het verbod aan het gedeelte van de vloot dat bij Rotterdam lag om uit te varen om admiraal Zoutman bij te staan in de strijd met de Engelsen. Dit verraad was voor Joan Derk van der Capellen tot den Pol (1741-1784) aanleiding voor zijn pamflet *Aan het Volk van Nederland*, een oproep aan de burgerij om zich te bewapenen. Dat ging Lucretia in eerste instantie veel te ver, maar al snel was ze om, vooral toen ze hoorde dat ook in Leiden dissenterse gelovigen werden gepest, soms met steun van overheidsfunctionarissen.

Dissenters werden het mikpunt van orangistische liedjes en schotschriften, vaak geschreven door Le Francq van Berkhey. Niet-gereformeerden werden in het openbaar met liedjes en scheldkanonnades bespot en ervan beschuldigd een moordaanslag op Willem V te beramen. In Leiden werd Van Merkens doopsgezinde vriendin Catharina van der Meulen aangeklaagd omdat zij een beloning zou hebben uitgelooft voor het vermoorden van Willem V.³⁴ Lucretia kende haar goed en schrijft dat Catharina zich nog nooit met de politiek had ingelaten, evenmin als haar man. Ze leefde met haar mee en organiseerde een tegenactie. Maar het kwaad was al geschied en de beschuldiging had ernstige gevolgen. Catharina werd ziek en haar echtgenoot overleed.

Ook andere Leidse dissenterse vrienden kregen het zwaar te verduren. In Lucretia's omgeving waren dat onder meer predikant Cornelius van Engelen en zijn vrouw Cornelia Voegen, de remonstrantse predikant Johan Kornelis Valk, en de doopsgezinde boekhan-

Dirk Versteegh, Portret van Lucretia van Merken (1721-1789), in rood krijt. Naar een schets van H. Pothoven in 1790. Collectie Six, Amsterdam.

delaar Daniël Vijgh en zijn echtgenote Maria Vriends. Slachtoffer werd ook Pieter van den Bosch, een huisvriend die vaak langskwam met zijn vrouw, Dirkje Conijn, en die tot 1783 in Leiden als remonstrants predikant had gewerkt. Toen in de jaren 1780 de tegenstellingen tussen patriotten en orangisten sterk toenamen, werd hij regelmatig aangevallen omdat hij zich in het openbaar uitsprak tegen de orangistische politieke keuzes. Hij ontwikkelde zich tot een prominente patriot. In 1787 werd hij door orangistische boeren in Zoetermeer uit zijn huis gejaagd, waarna hij in een sloot verdronk. De boeren mishandelden zijn lijk en weigerden het te begraven.

In de 'verwerij' van de fabriek van huisvriend Jan de Kruyff, een fervent patriot, werd in 1785 tot tweemaal toe brand gesticht.

Lucretia volgde het patriottisme op de voet, dus ook de vrijkorpsen die in Leiden met enige regelmaat over het Rapenburg marcheerden hadden haar belangstelling. Tijdens het verblijf in Bijdorp ging ze speciaal naar de stad om dat te zien.

Ook op Bijdorp kwamen prominente Leidse patriotten langs. Naast de genoemde predikanten Van den Bosch en Van Engelen behoorden hoogleraar Hendrik Albert Schultens en fabrikant Jan de Kruiff tot de gasten. Zij hielden Lucretia op de hoogte van de politieke spelletjes en intriges binnen de Leidse politieke facties. Patriotten die op nationaal niveau een belangrijke rol speelden, kwamen haar ook bezoeken, onder wie de Amsterdamse regenten Willem Gerrit Dedel, Hendrik Hooft Danielsz. en Matthias Temminck, heer van Zwieten, op wiens terrein het vrijkorps van Zoeterwoude mocht oefenen.

Lucretia van Merken was goed op de hoogte van de gevolgen van de politieke tweespalt voor het universitaire leven. Die was gecentreerd rondom lector Le Francq en hoogleraar Adriaan Kluit. Die laatste had in zijn oratie op 18 januari 1779 het Oranjestad veel meer invloed op de geschiedenis van Nederland toegekend dan volgens Lucretia, en velen met haar, gerechtvaardigd was. Kluit had de rol van de burgerij bij de opstand gebagatelliseerd, terwijl Lucretia in *Het beleg der stad Leyden* die juist had benadrukt. Als commentaar op Kluits interpretatie schreef ze: "t Is toch raar, dat men na honderden van

jaaren de zaaken, die wit zijn, zwart zou trachten te doen schijnen. 't Kan er niet door.'³⁵ In 1784 herhaalde Kluit zijn visie in een andere redevoering. Toen was de meerderheid van de professoren overtuigd patriot, evenals de meeste studenten. Kluit werd uitgefloten en daarna door zijn collega's doodgezwegen.

Een lang ziekbed

In deze heftige tijden ging de gezondheid van Lucretia weer achteruit. Ze leed aan zware hoofdpijnen en heftige 'kolieken'. Haar hele leven had ze al een zwakke gezondheid gehad, maar nu leek het erger te worden. Op 28 december 1785 schreef Lucretia haar laatste bewaard gebleven brief. Ze is dan nauwelijks 65 jaar oud, maar fysiek helemaal op. Ze is echter nog lang niet dood, en maakt nog mee hoe de patriotse revolutie door de Pruisen werd neergeslagen, met alle gevolgen van dien voor haar vrienden. Na een lang ziekbed overleed ze op 19 oktober 1789 aan het Rapenburg. Haar lichaam werd overgebracht naar haar geliefde Amsterdam, waar ze op 24 oktober werd bijgezet in het middenschip van de Oude Kerk, bij haar familie in graf nr. 45. Enkele jaren later werd ook haar echtgenoot daar begraven.

Daniël Hovens, voorzitter van het genootschap Kunst wordt door Arbeid Verkregen, droeg in 1790 in de jaarvergadering van het genootschap een bevlogen gedicht voor waarin hij de noodzakelijkheid voor een monument voor Van Merken in de publieke ruimte onderstreepte. Nergens had hij een ereteken voor de vrouwelijke Vondel gezien, en dat was voor liefhebbers van de dichtkunst onaanvaardbaar:³⁶

Neen Dichtkunstminnaers! neen! dit dult uw ijver niet.

Gij, die reeds Vondel's naam beveiligd ziet voor 't sterven,

Wilt, dat Lucretia geen mindere eer geniet.

Wie Vondel Vader noemt van Neêrlands Dichterschaeren,

Geve aen Van Merken ook gelijken naam en roem!

Haer kunst kon Nederland ook Dichteressen baren,

Dat dan dit schoone kroost Van Merken Moeder noem!

Ja, daer zij 't Vaderland dus door haer kunst verplichtte;

Is 't billijk, dat men haer niet min dan Vondel eer!

Dat Leyden's Dichter-Choor voor haer eene eerzuil stichte!

En met Van Merken's naam zijn eigen roem vermeer!

Zo nam het genootschap het initiatief tot de plaatsing van een groots grafmonument in de Oude Kerk, maar daar is op korte termijn niets van terechtgekomen. Pas in 1828 werd er voor Lucretia en haar echtgenoot een bescheiden monument in de Amsterdamse kerk geplaatst.³⁷ In Leiden herinnert vrijwel niets aan de grootste schrijfster van de achttiende eeuw. Maar daaraan is verandering gekomen door het aanbrengen van een plaque aan de gevel van haar laatste woonhuis, Rapenburg 41, op initiatief van de Historische Vereniging Oud Leiden.

Noten

1 Dit artikel is grotendeels gebaseerd op Cor de Vries, *Brieven uit Bijdorp. De correspondentie van Lucretia van Merken (1721-1789) en Nicolaas Simon van Winter (1718-1795)* (Hilversum 2022).

2 Ze woonden er tegenover huis Messina, dus rond of op Keizersgracht 437.

3 Ter hoogte van de fietsbrug van Zoeterwoude naar Leiderdorp, aan de zuidzijde gelegen op het huidige adres Hoge Rijndijk 1 en 1A in Zoeterwoude Rijndijk.

4 De Vries, *Brieven uit Bijdorp*, 200-201.

5 Ibidem; 'Eenige lieden van de regeering, die wij van te vooren niet kenden, prof. J.D. Hahn, de Hr. en Mevr. Van Halteren, de Heer en Mevrouw Cuneus, waarvan de eerste burgemeester moet worden, ook scheepen Douw, Frans van Lelyveld en Paulus van Lelyveld met hun echtgenotes, Burgemr. Van Alphen en desselfs huisvrouw, etc.'

6 Als 'Byvoegsel' opgenomen in Pieter Scriverius' heruitgave van Jan Fruytiers, *Korte beschryvinge van de strenge belegeringe en wonderbaarlyke verlossinge der stad Leiden in den jaare 1574* (Haarlem 1739).

7 Olga van Marion, *Gouden diva's. De eerste Nederlandse actrices en hun sporen in de literatuur* (Leiden 2021).

8 De Vries, *Brieven uit Bijdorp*, 49.

9 De Ryk is een politiek stuk en een belangrijke marker in de opleving van het republikeins nationalisme in Nederland. Zie daarvoor: Lotte Jensen en Lieke van Deinsen, 'Het theater van de Herinnering. Vaderlands-historisch toneel in de achttiende eeuw', *Spiegel der Letteren* 54, 2 (2012) 193-225.

10 De Vries, *Brieven uit Bijdorp*, 53.

11 Professionele acteursopleidingen waarin acteurs en actrices leren hoe ze emoties moesten spelen bestonden nog niet. De toneelstukken

zijn waarschijnlijk opgevoerd door Veniam Pro Laude, toneelvereniging in Leiden, met in het bestuur de politieke tegenstanders C. van Hoogveen en Le Francq van Berkhey. Al snel na een ruzie rondom *Het Beleg* met Verleus zegt Le Francq zijn lidmaatschap op.

12 De Vries, *Brieven uit Bijdorp*, 131. De brief van Salome is opgenomen in Lucretia van Merken, *De waare geluksbedeeling. Brieven en nagelaaten gedichten* (Amsterdam 1792) 25-57.

13 Els Kloek, 'Magdalena Moons en Leidens Ontzet. Een Haagse juffer in oorlogstijd', *Leids Jaarboekje* 101 (2009) 6-23.

14 De Vries, *Brieven uit Bijdorp*, 63.

15 Ibidem, 90.

16 *De waare geluksbedeeling*, 411-412. Overigens komen hierin veel meer verwijzingen voor naar het leven op Bijdorp.

17 De Vries, *Brieven uit Bijdorp*, 104.

18 Ibidem, 76.

19 Ibidem, 210. Het enige wat nog over is van de tuin is een notenboom.

20 Ibidem, 242.

21 Ibidem, 279.

22 Hoogstwaarschijnlijk is dit Sara Geertruid van Schagen, dochter van Sara Smith en de overleden J. van Schagen. Zij hertrouwde met Hendrik Blankenhagen. Sara Geertruid uit Amsterdam is in 1793 nog ongetrouwd, maar gehuwd wanneer zij in 1794 een vorstelijk bedrag van Blankenhagen erft.

23 De Vries, *Brieven uit Bijdorp*, 71.

24 Ibidem, 99.

25 Over deze interessante man: G.A. Lindeboom, 'Jacob Voegen van Engelen, medisch journalist: "De Surinaamsche Artz"', *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 125 (1981) 1040-1049.

26 De Vries, *Brieven uit Bijdorp*, 105.

27 Ibidem, 169.

28 Hun nalatenschap kwam deels terecht in twee fondsen, waaronder het Studentenfonds Steyn, bedoeld als studiebeurs voor studenten uit een arm milieu.

29 De Vries, *Brieven uit Bijdorp*, 220.

30 De broers waren in 1772 na speculaties in Engelse aandelen ten onder gegaan en hadden in hun faillissement veel kleine beleggers meegesleept. Uiteindelijk zou de stad Amsterdam zich garant stellen om alle verliezen terug te betalen.

31 Lucretia Wilhelmina van Winter, geboren Van Merken, *Germanicus. In zestien boeken* (Amsterdam 1779) 215.

32 Zie voor een bespreking: Rietje van Vliet, 'Veemgerecht, De Marsyas-bende van Frans van Lelyveld', *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 32 (2009) 2, p. 117-129.

33 De Vries, *Brieven uit Bijdorp*, 54.

34. H.A. Höweler, 'Een moordplan tegen Willem V? De aanklacht tegen Catharina van der Meulen-Taan in 1784', *Leids Jaarboekje* 56 (1964) 103-124. De affaire is door Elise Soer tot een roman verwerkt: *Catharina. Roman uit den patriottentijd* (Leiden 1909).

35 De Vries, *Brieven uit Bijdorp*, 119.

36 Lieke van Deinsen, 'Vrij van faamziekte. Over de oprichting van het gedenkteken voor Lucretia Wilhelmina van Merken (1721-1789) in de Oude Kerk te Amsterdam in 1828', *Spiegel der Letteren* 60 (2018) (245-265) 253.

37 Lieke van Deinsen, Cor de Vries, 'Haar faam is zacht en rond. Nieuwe inzichten over de mislukte oprichting van een monument voor Lucretia van Merken', *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 138 (2021) 60-79.

Noorthey en de speelweide bij de school, circa 1855 (detail). Litho door P.J. Lutgers. Erfgoed Leiden en omstreken.

De Leidse veldsportpioniers, 1875-1897

Jan Luitzen en Wim Zonneveld

De uit Engeland afkomstige veldsporten cricket en voetbal worden op Nederlandse kostscholen op en af gespeeld vanaf het midden van de negentiende eeuw. Begin jaren tachtig worden ze populair in grote steden als Haarlem, Amsterdam, Rotterdam en Den Haag. Leiden doet aanvankelijk schoorvoetend mee, met pionierswerk van scholieren en studenten in clubjes als Sixteen en Achilles. Maar vooral student-sportbestuurder Jan Willem de Goeje tilt de plaatselijke en zelfs nationale veldsport naar een hoger plan. In dit artikel beschrijven we deze ontwikkelingen in de vroegste Leidse veldsport.

Op 22 oktober 1875 komen in Leiden zeven studenten bijeen om zich tot een 'vast gezelschap te vereenigen'. Ze spreken af om tweewekelijkse dispuut-achtige activiteiten te ontplooiën, zoals 'het verdedigen van eene stelling', 'het houden eener verhandeling' en 'het reciteeren van poëzie of proza',¹ in een kritische maar kameraadschappelijke sfeer. Als naam wordt 'Noorthey' gekozen, waarmee ze terugverwijzen naar de jongenskostschool in Veur bij Voorschoten, waar ze rond 1870 hun middelbareschooltijd hebben doorgebracht.

Ze hebben nog regelmatig contact met het instituut van directeur Johannes Hendrik Kramers (1823-1896), vanaf 1851 de opvol-

ger van oprichter-directeur Petrus de Raadt (1796-1862), die Noorthey in 1820 opzette. Het elitaire opleidingsinstituut, dat zijn leerlingenpopulatie betreft uit de hoogste maatschappelijke echelons, heeft het curriculum van een 'Fransche' school, maar daarbovenop een voor Nederland bijzondere onderwijsfilosofie. Er worden vakken als wiskunde, natuurkunde, aardrijkskunde en geschiedenis gegeven, naast meer praktische onderdelen als boekhouden en de moderne talen. Maar De Raadt voegt iets toe aan dit educatieve pakket: 'Uwe uitspanningen', schrijft hij in 1832, 'beschouw ik als een zoo gewichtig deel uwer opvoeding, dat ik die niet minder behartig dan uw onderwijs, en geene gelegenheid laat voorbij gaan om u dezelve te verschaffen'.² De leerlingen worden gestimuleerd tot 'gezond amusement', dat de 'poriën opent en de ledematen oefent'.³ *Mens sana in corpore sano*, daar komt het dichtbij. Op een grote speelweide kunnen de Noorthey-leerlingen gebruikmaken van gymnastiektoestellen en zich bezighouden met balspelen, hoepelen, steltlopen en mastklimmen.

Noorthey propageert bovendien een internationale oriëntatie, als voorbereiding op carrières in de ambtenarij, handel en industrie, zowel in Nederland als in Indië. Buitenlandse *native speaker*-docenten, vaak jonge twintigers, brengen zowel hun taal als cultuur mee,

Noorthey en de speelweide bij de school, circa 1855. Litho door P.J. Lutgers. Erfgoed Leiden en omstreken.

en dat betekent ook: veldsport. Zo wordt er door toedoen van Engelse leraren vanaf 1845 cricket en hockey gespeeld, en vanaf 1854 *football*. Dit laatste betekent aanvankelijk een primitief soort rugby-football, maar krijgt later de moderne vorm van *association* ('soccer'). Het wordt op Noorthey op en af beoefend, met soms langere tussenpozen, maar cricket vindt een dankbare voedingsbodem en wordt gespeeld door opeenvolgende generaties leerlingen en leraren, gedurende zo'n kleine vier decennia.⁴

De – later – bekendste onder het zevental Leidse studenten met Noorthey-nostalgie, 17 tot 22 jaar oud, is Charles Enschedé (1855-1919), telg uit de befaamde Haarlemse papierdynastie, die van 1868 tot 1875 op Noorthey verblijft. In de schoolkrant *Noortheysch Weekblad* laat hij zich regelmatig uit over schoolkwesties, ook op sportief gebied. Hij begint in 1874 aan een studie Rechtswetenschap in Leiden, promoveert in 1883 en wordt medevenoot in het Haarlemse familiebedrijf.⁵ Charles schrijft een uitvoerige te-

rugblik op zijn schooltijd in het *Gedenkboek Noorthey* van 1920, dat echter pas verschijnt vlak na zijn overlijden, op 64-jarige leeftijd.⁶

Charles probeert al vanaf zijn eerste jaar in Leiden een 'cricquetclub' van de grond te krijgen. Met hem als initiator reizen op 10 mei 1876 vijf gezelschapsleden naar Veur voor een ouderwets partijtje Engelse veldsport. Ze blijken het spel 'compleet ontwend' en hun team verliest 'met eene groote minderheid' van de tegenstanders, met in hun midden de superieur spelende Engelse leraar 'Sir Waters'. Toch denken ze genoegzaam terug aan deze 'pelgrimstocht naar de heilige herinneringen aan onze eerste jongelingsjaren, een pleiziertocht naar het oord waar wij zooveel vriendschap genoten hebben'.⁷ Bij terugkeer wordt er in de tweede helft van mei inderdaad een Leidse 'Cricket-Club' opgericht en in de editie van 8 juni kan het studentenweekblad *Vox Studiosorum*, uitgegeven in Leiden, melden dat er studenten begonnen zijn 'zich als Albion's zonen op het cricquet spel' toe te leggen. Zij zijn, onder leiding van Charles Enschedé, de ware Leidse veldsportpioniers.

Naar Noordwijk

Leidse studenten reizen in hun vrije tijd regelmatig af naar Noordwijk, waar de etablissementen van herbergier Anthonie van Raal van Konijnenburg en zijn zoon Willem Hendrik vermaardheid genieten als *home away from home*: Het Hof van Holland aan de Noordwijkse Voorstraat en het Badpension aan zee, bekend als 'Konijn-Binnen' en 'Konijn-Zee'. Tegenover Het Hof staat de jongenskostschool van directeur Otto Johannes

Schreuders (1828-1886). Als tiener-kwekeling begonnen op Noorthey, werd hij er 'secondant'-onderwijzer en na enige omzwervingen richt hij in 1861 zijn eigen Instituut Schreuders op.⁸ Het Leidse Noorthey-gezelschap bezoekt de Konijnenburg-horeca bijvoorbeeld tijdens de viering van het eenjarig bestaan op 22 oktober 1876. Na een vergadering en een copieuze maaltijd tafelen ze nog geruime tijd na met directeur Schreuders.

In zijn kostschool heeft Schreuders de aanpak van Noorthey overgenomen, zoals opgemerkt door de jonge Willem Mulier (1865-1954), de later als 'Pim' Mulier bekende Haarlemse sportpionier. Hij bezoekt in 1872 zijn op Schreuders' kostschool geplaatste broer Pieter en ziet er 'voor 't eerst 'n voetbal, 'n cricketspel, [en] levende Engelsch sprekende Engelschen'.⁹ Een wat latere getuigenis komt van de oud-Schreudersleerling François Louis Charles de Lettre Biccard (1859-?), die in april 1901 als immigrant in Zuid-Afrika terugkijkt op veldsport in zijn Noordwijkse tijd.¹⁰ Wanneer hij in de zomer van 1875 op Noorthey terugkomt van een bezoek aan zijn tijdelijk in Londen verblijvende ouders, brengt hij een 'voetbal en een compleet cricket-spel' mee. Die gebruiken de kostschooljongens intensief, tot Louis' vertrek in oktober 1877:

[H]eel wel kan ik mij herinneren hoe menigmaal studenten uit Leiden, mijn geboortestad, bij hun uitstapjes naar het hotel A. van Konijnenburg in Noordwijk Binnen gespeeld hebben met ons in beide spelen op ons terrein, gelegen aan een gang naast den huis van het hotel.

De Voorstraat in Noordwijk, 1876. Tekening door J. Lutgens. Aan de linkerzijde, met luifel, etablissement Hof van Holland; aan de rechterzijde, naar voren uitstekend, Instituut Schreuders. Erfgoed Noordwijk.

Het ligt voor de hand dat het hier gaat om de leden van het Noorthey-gezelschap en van Charles Enschedé's cricketclub, samen met andere sportminnende Leidse studenten.

Charles Enschedé blijft in de late jaren zeventig de drijvende kracht achter het Leidse cricket. Op 15 juni 1877 doen hij en medegezelschapslid Otto Adriaan de Kat (1854-1883) mee in een partijtje op Noorthey, waarin ze, inmiddels beter geoefend, uitblinken bij het batten en bowlen. Op 26 juni 1878 is Charles er samen met de Leidse oud-Noortheyenaars Carel Philippe Loopuyt (1861-1917) en Willem Pieter Wolterbeek

(1832-1909) voor 'de eerste Cricket-partij in de wei in dit jaar' en op 1 juli 1879 weer, dan samen met Loopuyt en Noorthey-alumnus Adolphe François 'Dolf' van Blommestein (1859-1919), als een cricketontmoeting het afscheid opluistert van de populaire en sportieve Engelse docent John Joseph Helsdon Rix.¹¹

Carel Loopuyt verblijft op Noorthey in 1874-1876 en is eind jaren zeventig (bestuurs-)lid van zowel het Leidse Noorthey-gezelschap als de Cricket-Club. Zijn vader Johannes Henricus (1829-1879), telg uit een puissant rijke Schiedamse distilleerdersfa-

Charles Enschede (1855-1919), circa 1872. Collectie Six, Amsterdam.

milie, wordt door Mulier genoemd als 'een van de eerste beoefenaars' van cricket op Noorthey in 1845.¹² Ook Carels jongere broer Johannes Henricus 'Henri' (1866-1917) verblijft er in 1878-1881 en is in maart 1881 medeoprichter van de overigens kortstondige Noorthey Cricket Club.

Willem Pieter Wolterbeek, Enschedé's oudere metgezel, verblijft op Noorthey in 1842-1848 en komt in juni 1878 vooral naar Veur vanwege de 'afscheidssoirée' van zijn zoon Robert Daniël 'Daan' Wolterbeek (1860-1920, Noorthey 1876-1878). In 1879-1880 zit Daans broer Jacob Cornelis 'Jaap' (1863-1939) ook op Noorthey en beide jonge Wolterbeeks

Carel Loopuyt (1861-1917), circa 1876. Nationaal Archief, Archief Noorthey-Genootschap.

spelen na terugkeer naar Amsterdam begin jaren tachtig een centrale rol in de zich snel ontwikkelende wereld van het cricket, voetbal en lawntennis, met name bij de in 1882 opgerichte club 'Sport'.

Over activiteiten van 'de Cricket-Club' in thuisbasis Leiden wordt ondertussen in de late jaren zeventig slechts mondjesmaat bericht. *Vox Studiosorum* bevat op 31 mei 1877 een aankondiging: 'Cricket Mittch des voormiddags ten 12 ure, op Zomerzorg' op diezelfde dag. Uitspanning-koffiehuis Zomerzorg, vlakbij het station net buiten de singels op (dan nog) het grondgebied van Oegstgeest, is een populaire plek voor ver-

'Nieuwe Kaart der Stad Leyden, 1850', door Willem Jacob van Campen. Uitsnede noord-westelijk gedeelte, met op het grondgebied van Oegstgeest, naast elkaar het station, koffiehuys Zomerzorg en het Exercitieveld (of Schuttersveld). Erfgoed Leiden en Omstreken.

gaderingen, concerten en dergelijke. Het ligt vlakbij het Schuttersveld, een militair exercitieterrein dat met toestemming van de autoriteiten kan worden gebruikt voor veldsport. Er is van deze 'mittch' verder niets terug te vinden, maar dat cricket met enige regelmaat wordt beoefend blijkt uit berichtjes in het Leidse studentenweekblad *Minerva*. Dat vermeldt op 16 oktober 1878 een propagandamatch bij de Cricketclub 'op haar gewoon terrein' twee dagen eerder, 'waaraan door vele novitii werd deelgenomen', en op 8 oktober 1879 een aankondiging voor cricket twee dagen later 'te 1½ uren op het terrein achter Zomerzorg'.

Hierna zijn er geen levenstekenen meer van de Cricket-club, noch van het gezelschap

Noorthey, waarvan de laatst genotuleerde vergadering dateert van 19 november 1879. Kostschool Noorthey in Veur sluit in 1882 zijn deuren als na de zelfmoord van een van de leerlingen veel ouders hun kroost van de school afhalen.¹³ Voor alumni – in Leiden en elders – gaat daarmee ook de relatie met hun middelbare *alma mater* verloren.

Een tripje naar Deventer

Leidse contacten met 'vroeger' zijn er, naast die met Veur, ook te vinden voor een plek verder weg. In Deventer wordt op 13 oktober 1875 de cricketclub 'Utile Dulci' opgericht, die later zal uitgroeien tot een begrip in de Nederlandse sportwereld, als de oudste nog bestaande cricketclub van het land.¹⁴ Uit no-

tulen van een vergadering op 10 juli 1880 – U.D. is dan nog een lokale club zonder contacten elders – blijkt dat er in Deventer een stel Leidse studenten op bezoek komt: 'Maurits' Ernest Houck (1858-1939), Johan Jacob 'Jaap' Metzlar (1859-1890), Jan Barlaggen Bussemaker (1860-1917) en Izak Alexander Nederburgh (1861-1941). Behalve Nederburgh, die afkomstig is uit Den Haag, hebben ze eind jaren zeventig het Deventer gymnasium doorlopen. Maurits Houck was een van de U.D.'ers van het eerste uur en geruime tijd penningmeester in het bestuur.¹⁵

Ze zullen verwelkomd zijn als oude bekenden en in de vergadering worden ze aangenomen als 'kunstlievende leden' (donateurs). Daarna verduidelijkt Jaap Metzlar het doel van de reis: 'Ik heb de eer en het genoegen hier een nieuw gezelschap, een nieuwe cricketclub voor te stellen; deze zal trachten in Leiden de voetstappen te drukken van Deventer's club "Utile Dulci".' Houck stelt zich vervolgens voor als de beoogde praeses van de nog naamloze Leidse club. Raadselachtig genoeg is er hierna in Leiden circa 1880 niets te vinden over dit sportieve voornemen.

Leiden herbegint: 'Hollandia'

De jaren tachtig vangen aan zonder enige terugvindbare veldsportactiviteit in Leiden. Maar in 1882 is er een nieuwe start, zij het een aarzelande, die Mulier in 1897 als volgt beschrijft:

In 1882 wordt er in Leiden, op initiatief van een paar leeraars der H.B. school een cricketclub opgericht, 'Hollandia' geheeten. Het doel was oorspronkelijk voetbal en de

*leeraars speelden druk mede, doch dit laatste spel werd spoedig gestaakt daar de bodem te drassig was, doch in het volgende jaar werden de cricketplannen doorgezet en ook dat spel gespeeld.*¹⁶

Dit 'Hollandia', met als basis de Hoogere Burgerschool (H.B.S.) aan de Pieterskerkgracht, is de vroegst bekende veldsportclub uit de Leidse jaren tachtig. Jammer genoeg is er buiten deze passage bij Mulier weinig over deze club bekend: geen namen van leden-spelers of een bestuur. Dat is des te spijtiger, omdat verwijzingen naar voetbal in 1882 in Nederland in welke vorm dan ook zeer uitzonderlijk zijn.¹⁷ Wel ligt betrokkenheid voor de hand van Gualtherus Jacob 'Walther' Dozy (1841-1922), docent op de Leidse H.B.S. van 1879 tot 1883. Hij heeft als leraar aan de Deventer H.B.S. (1864-1878) de cricketstart aldaar van nabij meegemaakt. Hij volgt in 1883 Otto Schreuders op als directeur van de kostschool in Noordwijk en blijkt daar een prima cricketspeler. Hij wordt door Mulier speciaal genoemd omdat hij in mei 1885 de Noordwijksche Cricket Club, opgericht in september 1882, aan een klinkende overwinning helpt op het Amsterdamse 'Sport'.¹⁸ Aanvoerder van de Noordwijkers en bat-partner van Dozy is eerdergenoemde John Helsdon Rix, die na het sluiten van Noorthey in 1882 is gaan lesgeven op Instituut Schreuders.

Volgens lokale kranten speelt Hollandia op zondag 5 oktober 1884 een cricketmatch in Haarlem: 'Zondagmorgen te 10 uren had in de Koekamp alhier een cricketwedstrijd plaats tusschen de Haarlemsche club "Vooruitgang"

en de club “Hollandia” van Leiden. Met 136 punten behaalde “Vooruitgang” de overwinning op “Hollandia”, die 19 punten behaalde.¹⁹ Dat is een flinke oorwassing voor de Leidenaren door een kleine Haarlemse club, die zelf niet al te lang bestaat. Desondanks is deze wedstrijd van aanzienlijk belang, omdat hij niet alleen de enig traceerbare is van Hollandia, maar kan gelden als de vroegst bekende van een Leidse veldsportclub.

In mei 1886 wordt Hollandia nog eens genoemd, als het door de Amsterdamsche Cricket Club Quick wordt uitgedaagd voor een match op 13 juni. Maar dan draaft in deze wedstrijd, zoals we zo meteen zullen zien, het Leidse Sixteen op, waarin Hollandia op 8 juni is opgegaan.²⁰

De nieuwe L.S.C.C.

Mulier noemt naast de scholierenclub Hollandia als tweede vroege Leidse veldsportvereniging de Leische Studenten Cricket Club van 7 maart 1883. Hiervan is het eerste reglement bewaard gebleven, waarin achter de gebruikelijke bestuurs- en lidmaatschapsartikelen aan het eind de vijf ‘oprichters’ worden genoemd. Drie namen staan in druk: J. Bool, praeses, F.E. Pels Rycken, abactis, en J. Wertheim Salomonson, quaestor; en twee zijn handgeschreven toegevoegd: J. van der Willigen, commissaris van het materieel, en Otto Schreuders, captain.²¹

Johannes Bool (1862-1943), Frans Eduard Pels Rycken (1861-1947) en Johannes van der Willigen (1863-1899) zijn studenten Rechtswetenschappen, Johannes Carel August Wertheim Salomonson (1864-1922) studeert Geneeskunde en Otto Schreuders (1865-

1910), de oudste zoon van de Noordwijkse kostschoolhouder, Klassieke Letterkunde. Pels Rycken maakt de meeste naam als roeier bij Njord, waar hij in 1883-1886 deel uitmaakt van de bijna onoverwinnelijke Oude Vier van de ‘Varsity’-races. In 1886 publiceert hij met de befaamde Leidse toproeier Pieter Helbert Damsté (1860-1943) het nog steeds indrukwekkende *Nederlandsch handboek voor roeisport*.²²

Maar oprichting betekent nog niet onmiddellijk een levendig bestaan. Op initiatief van de Haagsche Cricket Club wordt op 30 september 1883 de Nederlandsche Cricket Bond opgericht. Het vooral Haagse bestuur heeft als voorzitter de pas 19-jarige Frans Netscher (1864-1923), de latere veelpublicist. H.C.C. correspondeert in de voorbereiding met ‘een’ club uit Leiden en uit de overgeleverde notulen van L.S.C.C. blijkt dat het om deze studentenvereniging gaat. Maar als die verzocht wordt ‘om steun in deze onderneming’ besluit men ‘de zaak eerst nog aan te zien’.²³ Vervolgens staan er op de eerste lijst van achttien bondsclubs van 21 juni 1884 naast veel West-Nederlandse ook clubs uit Middelburg en Leeuwarden, maar Leiden ontbreekt.²⁴

De L.S.C.C. houdt zich vooralsnog bezig met onderlinge ‘oefeningen’ en ‘huishoudelijke wedstrijden’ (clubteams tegen elkaar) op een veldje aan de Maresingel. Op 6 oktober 1886 organiseert het bestuur een ‘Groote Cricket-Wedstrijd voor de Novitii’ op het Schuttersveld. Het wordt ‘een alleraardigst feest’, met ‘een wedstrijd voor groenen in cricketen, hardloopen, zakloopen, balwerpen etc.’.²⁵ Hierna duurt het even voor de studenten weer opduiken.

Wedstrijd gestaakt in Den Haag

De oprichting van de landelijke bond in 1883 heeft het gewenste effect van steeds meer cricket: een snel groeiend aantal clubs, vaak meerdere per stad, en een snel groeiend aantal matches. Leiden is daarin bepaald geen voorloper. Maar 1884-1885 zijn jaren van enige kentering. Eerst, schrijft Mulier: ‘ontspoot te Leiden de club “Sixteen,” die op 7 April ‘84 aldaar door een 16tal gymnasias-ten werd opgericht’ – het Leids gymnasium is sinds 1883 gevestigd in een gloednieuw gebouw aan de Doezastraat – en ‘25 April 1885 is voor Leiden een gewichtige dag, want een jongere generatie van het gymnasium richt de C.C. “Achilles” op, terwijl uit de 1e kl. H.B.S. en lagere school “Thor” gevormd wordt.’²⁶

Ruim twee jaar later, op Hemelvaartsdag 3 juni 1886, acht Sixteen zich in staat tot een eerste wedstrijd, tegen ‘Hermes’ uit

Den Haag. Op het Schuttersveld ontstaat aan het begin van de tweede inning ‘grote verwarring’, die zelfs leidt tot het staken van de wedstrijd. Een van de spelers heeft een cricketbal tegen het hoofd gekregen, waarna hij bewusteloos is neergevallen. Hij wordt op Zomerzorg behandeld en per rijtuig naar de ouderlijke woning overgebracht.

De getroffen ‘heer K.’, is vermoedelijk – op grond van latere spelersgegevens – de gymnasiast Louis Adriaan Cato Kolff (1867-1913). Hij komt er goed vanaf, veel beter in elk geval dan een dag eerder een 8-jarig toeschouwer-tje bij cricketoefeningen op het Malieveld in Den Haag. Ook hem treft een bal tegen het hoofd, maar overgebracht naar de ouderlijke woning overlijdt hij daar aan de gevolgen. De kranten grijpen deze vrijwel gelijktijdige ongevallen aan om nadrukkelijk te wijzen op de gevaren van veldsport in de openbare ruimte, zoals in Den Haag en Leiden: niet alleen voor

Uitspanning Zomerzorg in 1885. Erfgoed Leiden en Omstreken / Beeldbank Historische Vereniging Oud Leiden.

De Noordwijksche Cricket Club in juni 1883. Staand tweede van rechts: John Joseph Helsdon Rix (1857-1918); staand, tweede van links: Philippus Henry Specht Grijp (1867-1911). Privécollectie Joan Labouchere.

de spelers, maar ook voor het volk langs de lijn.²⁷ Ze omschrijven het Haagse slachtoffer als ‘het zoontje van d. J.’. Op grond van genealogische informatie lijkt het te gaan om de 8-jarige Albertus de Jong, geboren op 21 maart 1878 in Den Haag, zoon van Nicolaas de Jong, kleermaker te Scheveningen.²⁸

Sixteen is ambitieus

Sixteen heeft in 1886 een productief eerste wedstrijdjaar, zowel thuis als in de regio. Op pinksterzondag 13 juni speelt het uit in Amsterdam zijn eerder vermelde wedstrijd tegen Quick op de voor sport ingerichte,

braakliggende velden ‘achter het Rijksmuseum’, buiten de zuidelijke stadssingel. De Leidse beginners verliezen niet geheel onverwacht in twee innings. Het verslag in *Nederlandsche Sport* geeft ook, voor het eerst, de (achter)namen van het elftal.²⁹ Zo blijkt dat het, in weerwil van Muliers oprichtende ‘gymnasiasten’, gaat om negen H.B.S.’ers en slechts twee gymnasiumklanten, van 15 tot 19 jaar oud. Het zijn, met door ons toegevoegde personalia: de H.B.S.’ers Jan Hubert van den Broek (1869-?), John Doornik (1871-1938), Willem Elisa van Eck (1868-1918), Clemens Henricus Jeltens (1871-

1902), Johannes Obreen (1868-1911), Anton Laurent Quant (1869-1952), Jacob Schreuders (1869-1931), zoon van de kostschoolhouder, Philippus Henry Specht Grijp (1867-1911), sinds 1883 alumnus van Instituut Schreuders, Willem Tengbergen (1869-1936) en de gymnasiasten Louis Adriaan Cato Kolff, voornoemd, en Willem Christiaan Matthes (1868-ná 1940).

Een week later alweer, op zondag 20 juni, verslaat Sixteen op het Schuttersveld het tweede team van het Haagse Olympia en op 18 juli in ‘t Gooi de Baarnsche Cricket Club. In september 1886 is in Leiden het Amsterdamse Progress veel te sterk, maar in oktober wordt Baarn in de return in Leiden ruim verslagen. De gevierde man daarbij is Clemens Jeltens: in een match waarin ook zijn broer Henri (1873-?) en Johannes Bool meespelen, scoort hij maar liefst 46 van de 103 punten, een zeer uitzonderlijke prestatie in deze periode van vaak moeizaam batten.

Sixteen blijkt dit eerste jaar de wat zwakkere tegenstanders goed aan te kunnen, maar het is nog een maatje te klein voor het echte werk. Ondertussen is het in juli toegetreden tot de Nederlandse cricketbond, waardoor het toegang kan krijgen tot nationale toernooien met interessante tegenstanders.

Ook Achilles gaat spelen

Hoewel Sixteen de actievare en betere wedstrijdclub is, is het juist Achilles dat het Schuttersveld uitdost met een eigen tent voor omkleden en verzorging. Volgens summier gegevens bij Mulier zouden op 6 juni en 5 september 1886 de twee Leidse clubs aldaar tegen elkaar hebben gespeeld, maar daarvan is elders niets terug te vinden, in

lokale noch nationale bronnen. Vooralsnog geldt dus als debuutwedstrijd van Achilles die op tweede pinksterdag 14 juni tegen het Haagse Hercules op het Schuttersveld, die de Leidenaren fors verliezen, met 158 vs. 35 runs.³⁰

Achilles-spelers van deze wedstrijd zijn niet bekend, maar de leden van het zevenkoppige bestuur, geïnstalleerd in juni 1886 en geheel bestaand uit Leidse gymnasiasten, zijn dat wel.³¹ Van hen zijn vooral praeses Adriaan de Stoppelaar (1871-1944) en commissaris Jan Willem de Goeje (1871-1946) vanuit plaatselijk perspectief het noemen waard. Adriaan is de zoon van Frans de Stoppelaar (1841-1906), oorspronkelijk leraar Nederlands aan de H.B.S. in Deventer. Hij verhuist in 1872 met zijn gezin naar Leiden, om uitgever-directeur te worden bij E.J. Brill. Gezien Brills vermaarde ‘oosterse fonds’ zal hij veel hebben samengewerkt met Michiel Johannes de Goeje (1836-1909), vanaf 1865 Leids hoogleraar Semitische Talen. Zijn zoon Jan Willem zal beneden nog uitgebreid terugkomen.

Het *Leidsch Dagblad* heeft in juni 1887 spannend sportnieuws: ‘Naar wij vernemen, is hier ter stede op den 1sten Juni eene nieuwe cricket-club opgericht, welke nu reeds 22 leden telt en “Victoria” gedoopt is. Deze club is de achtste van dien aard in wier bezit Leiden zich mag verheugen.’³² Leiden lijkt nu echt aansluiting te krijgen bij veldsportend Nederland.

Maar het vervolg valt toch tegen. Sixteen speelt in 1887 op het Schuttersveld tweemaal tegen Victoria Rotterdam (verlies in mei, winst in september), tegen de Noordwijksche

Impressie van de banier die Sixteen kreeg aangeboden bij het driejarig bestaan van 'de dames' op 14 juli 1887. Naar een beschrijving in Leidsch Dagblad, 15 juli 1887. Met dank aan Timo Wever.

Cricket Club van Helsdon Rix (verlies eind september) en tegen Concordia Delft (nipte winst in oktober). In lokale wedstrijden scoort Sixteens tweede elftal in mei een overwinning op Achilles, vooralsnog het kleine broertje, en in september verslaat het een Leids combinatieteam van 22 spelers, het dubbele van het normale aantal, gerekruteerd uit andere plaatselijke clubs. Op 25 september behaalt Achilles zijn eerste overwinning: het is veel te sterk voor de kleine Leidse plaatsgenoot Thor in de enig traceerbare wedstrijd van die club.

In 1888 begint het Leidse cricketseizoen als op 27 mei de één jaar oude 'adspiranten-afdeeling' van Sixteen (het 'Junioren'-team) met 'veel animo' maar grote cijfers ten onder gaat tegen het derde elftal van

de Haagsche Cricket Club.³³ In juni verliest Sixteens eerste elftal fors in de return tegen Progress Amsterdam en in september op het Malieveld in Den Haag wint het nipt van Concordia Delft. Achilles wint in het voorjaar van Sixteen II, maar verliest in september met grote cijfers zowel van het Haagse Thor als van Sixteen I. Er wordt al met al gespeeld, maar er zit tegelijkertijd niet heel veel schot in het Leidse cricketgebeuren. Sixteens ambitie om op nationaal bondsniveau mee te gaan draaien, blijkt te hoog gegrepen. En minstens even tekenend: Victoria noch de andere kleinere clubs van het in juni 1887 zo enthousiast gememoreerde achttal laten verder van zich horen.

Het is ondertussen bij de laatstgenoemde Leidse derby tussen Achilles en Sixteen I, gespeeld op 23 september op het Schuttersveld en door Sixteen gewonnen met maar liefst 9 wickets verschil in net 2 innings, dat voor het eerst een volledig elftal van Achilles wordt genoemd. Dit zijn de namen, allemaal Leidse gymnasiasten op één na: Abraham Hermanus Oort (1869-1941), Simon van der Plas (1870-1924), William Wijbrands (1870-1920), Jan Schoemaker (1871-1940) en zijn broer Carel Anton (1873-ná 1940), Bernard Herman Vos (1871-1945), Govert George van der Hoeven (1872-1955), Jan Boudewijn Zuurdeeg (1872-1935), Johannes Philippus Bosman (1872-1963) en Willem Abraham Kuenen (1873-1951). De elfde is Willem Adriaan Leembruggen (1871-1925), de enige niet-gymnasiast: om gezondheidsredenen volgt hij in Zwitserland privéonderwijs en af en toe komt hij naar Nederland voor familiebezoek en veldsportvermaak.³⁴

In 1889 blijft Sixteens wedstrijdagenda opvallend leeg. Pas weer op 6 juli 1890 speelt een Sixteen-elftal, aangevuld met eigen aspiranten en gastspelers van Achilles, tegen Victoria Rotterdam, dat op een door regen slecht bespeelbaar Schuttersveld met moeizaam bowlen en batten nipt wordt verslagen.³⁵ Achilles doet in het najaar van 1890 een voorstel tot 'samensmelting', iets waar *Nederlandsche Sport* zich volledig achter schaaft. Sixteen zou 'zeker wijs doen, wanneer zij zich in het belang van hunne moederstad bij Achilles aansloten, in plaats van als werktuigen te dienen van enkele eierzuchtige lieden, die slechts in een cricketclub zijn, om er een bestuursbaantje te bekleeden'.³⁶ Maar als een opgetrommelde ledenvergadering van Sixteen het voorstel afwijst, betekent dat het doek voor zowel een mogelijke fusie als voor deze vroegst actieve Leidse veldsportclub.

Achilles neemt het stokje over

Achilles heeft de eerste vier jaar van zijn bestaan bescheiden gedraaid, maar in mei-juni 1889 krijgt het nieuw elan. Het scoort een fraaie reeks overwinningen, achtereenvolgens op Olympia Gouda, op Hermes Schiedam en op Olympia Rotterdam. Bij deze laatste wedstrijd wordt Jan Zuurdeeg genoemd om zijn bat-kwaliteiten: hij scoort maar liefst 75 runs, waarna hij uitgebouwd wordt 'daar hij te vermoeid was, om nog met de noodige nauwkeurigheid de ballen te raken'. In september 1889 test Achilles zich in wedstrijden tegen sterke Haagse clubs, maar lijdt daarin flinke nederlagen, eerst thuis op het Schuttersveld tegen de Haagsche Cricket

Aankondiging van de cricketmatch tussen Achilles Leiden en Olympia Den Haag. Tekening door Pim Mulier in Het Sportblad, 12 september 1889.

Club en dan uit op het Malieveld tegen het tweede elftal van Olympia.³⁷

Aan het begin van het seizoen 1890 neemt de nationale cricketbond een historisch besluit. Men tuigt voor het eerst echte competities op in de vorm van twee landelijke 'klassen'. De Eerste Klasse bestaat uit acht clubs uit de vier grote cricketcentra Amsterdam, Den Haag, Haarlem en Utrecht en alle andere clubs kunnen zich aanmelden voor de Tweede Klasse. Zij kunnen ervaring opdoen in onderlinge matches en promoveren door goede resultaten tegen Eerste Klasse-teams. Achilles doet zijn best door in het voorjaar van 1890 te winnen van de Noordwijksche Cricket Club, Hermes Schiedam, Olympia Den Haag II en Olympia Rotterdam, soms zelfs met forse cijfers. Maar promotie is

te hoog gegrepen, door cruciaal verloren wedstrijden tegen de Eerste Klasse-clubs Hercules Utrecht en Progress Amsterdam.

Deze ‘zwevende positie’, zoals *Nederlandse Sport* het noemt,³⁸ wordt het lot van Achilles gedurende een aantal jaren, met als troost de sympathie van de Nederlandse cricketgemeenschap en het talentvolle optreden van de jonge Cornelis ‘Kees’ de Groot (1872-1952). Tijdens Achilles’ monsterzege op Hermes scoort hij 62 runs in een inning, een prestatie die hij in juni 1891 nog eens overtreft met 84 runs bij een zege op Victoria Rotterdam. Deze prestaties resulteren in twee achtereenvolgende zilveren bondsmedailles 1890-1891, als beste batsman van de gehele nationale competitie.

Studentencricket en meer

Terwijl Achilles probeert hogerop te komen, zit er elders eindelijk ook merkbare groei in het Leidse cricket. De Studenten Cricket Club speelt op 1 juni 1888 op het Malieveld in Den Haag zijn eerste wedstrijd ooit tegen het Utrechtse Sphaerinda. Bijzonder genoeg is het ook de eerste match tussen Nederlandse universiteitsteams: de eerste ‘cricket-varsity’. Het resultaat is ‘een schitterende overwinning’, maar dan helaas wel van de Utrechtse: ‘Wanneer men, zooals hier het geval was, na eene oefening van 14 dagen denkt gereed te zijn, een match aan te vangen, dan is dat geen moed maar roekeloosheid, en men had moeten bedenken, dat men nevens eigen eer ook die van het Leidsch Studentencorps op het spel zette’, commentarieert *Vox enigmatis* mismoedig.³⁹

De L.S.C.C. richt zich op een wedstrijd per

seizoen. In augustus 1889 wagen ze zich aan de Northern Rovers, een rondreizend Engels team dat in Leiden op het Schuttersveld op een regenachtige middag de studenten overdondert met 131 vs. 24 runs. En er komt in juni 1890 in Den Haag ook geen revanche op Sphaerinda, de Utrechtse zijn daar op het Malieveld wederom te sterk.

Het zijn geen fameuze resultaten, maar de sportbladen weten de oorzaak: het Leidse studentenelftal is als team te matig bezet om het schaarse, maar wel degelijk aanwezige talent adequaat te ondersteunen. Men is vooral gecharmeerd van het spectaculaire spinbowlen van Carst Jan Posthuma (1868-1939), een van de drie zoons van de sinds 1874 in Haarlem gevestigde Friese arts Suardus Posthuma. Alle drie zijn ze naar Leiden gekomen voor een studie Geneeskunde. Carst Jan en zijn iets oudere broer Pieter waren als Haarlemse gymnasiasten vanaf 1884 al succesvol bij de lokale topcricketclub Rood en Wit en spelen vanaf najaar 1889 bij de Leidse studenten.

Maar in juni 1890 slaat het noodlot in de familie Posthuma toe: broer Pieter raakt zwaargewond bij een val van een paard en overlijdt thuis in Haarlem na verdere complicaties.⁴⁰ Carst Jan staakt, al of niet door deze gezinstragedie, in de loop van 1890 zijn Leidse studie. Vanaf 1900 begint hij aan een maatschappelijke carrière als fruit- en rozenkweker op landgoed Groot Bentveld in Zandvoort, in de firma Posthuma & Dölleman met de familie van zijn echtgenote. Maar vooral indrukwekkend is zijn parallelle cricketloopbaan, die voortduurt tot en met 1928, waarna hij bij zijn overlijden in 1939 wordt gevierd als ‘de Leeuw van Heemstede’, de

‘Grand Old Man’ van het nationale cricket en de ‘grootste bowler, die Nederland ooit heeft gehad’.⁴¹

Naast het langzaam oplevende studentencricket is er een tweede Leidse ontwikkeling. Op initiatief van Jan Willem de Goeje, op dat moment voorzitter van Achilles, wordt er een stads-cricketelftal samengesteld, de ‘Leidsche XI’, die zich in 1889-1890 met hernieuwde Leidse moed opwerpt als tegenstander van sterke Haagse clubs. De eerste wedstrijd in juli 1889 tegen H.C.C. gaat toch weer gewoontegetrouw dik verloren en hetzelfde lot ondergaat het team in juli-augustus 1890 tegen H.C.C. en Olympia.

En dan ook: voetbal

Vanaf de summiere verwijzing naar voetbal in 1882 bij de kortstondige club Hollandia, gebeurt er in Leiden bijna een decennium lang letterlijk niets in deze tweede ‘Engelse’ veldsport. En dat is zeker niet het landelijke beeld. Vanaf begin tot half jaren tachtig ontgroeit het Nederlandse voetbal de kostscholen en komt het structureel op gang in Haarlem, Den Haag, Amsterdam, Rotterdam, Enschede en Wageningen, waar de eerste wedstrijden worden gespeeld in 1886-1887. De sport wordt vooral populair in het westen des lands, waar vaak door dezelfde enthousiaste jongelui-scholieren ‘s zomers cricket wordt gespeeld en ‘s winters voetbal, als het weer en de velden slechter worden. In december 1889 wordt in Den Haag op initiatief van de Haarlemmer Mulier de Nederlandsche Voetbal (en Athletiek) Bond opgericht. De eerste competitie daarvan, met zeven westelijke clubs, wordt in voorjaar 1890 gewonnen

door diens eigen H.F.C., een jaar later wint het Haagse H.V.V.⁴²

In Leiden klinkt het nieuwe voetbalgeluid als er in november 1889 sprake is van de oprichting van een studentenvoetbalclub met de creatieve naam ‘De Baltrapper’.⁴³ Carst Jan Posthuma duikt hier op als praeses en teamcaptain, maar verder wordt er niets meer van deze club vernomen. Snel hierna toont ook Achilles belangstelling. Op een algemene vergadering van 8 maart 1890 wordt ‘football’ bestuurlijk ingelijfd, met de al cricketende jongheeren Jan Willem de Goeje als president, William Wijbrands vice-president, Henri Johan Wagener (1871-1939) secretaris, Willem Abraham Kuenen penningmeester en Jan Zuurdeeg commissaris van het materieel en teamcaptain.

Achilles’ voetbal-wedstrijddebuut vindt plaats op zondag 16 maart 1890 in Den Haag, vóór het begin van het cricketseizoen, tegen het tweede elftal van H.V.V. Het zijn bijna allemaal gekende cricketers die voor Achilles aantreden. Op doel Daniel Johannes van Eck (1869-1956), als backs Gerard Aalbersberg (1870-1934) en Jan Schoemaker, als half-backs William Wijbrands, Jan Zuurdeeg (captain) en Adriaan de Stoppelaar, en als forwards Henri Johan Wagener, Kees de Groot, Jan Joachim Kutsch Lojenga (1872-1895), Jan Willem de Goeje en Johan Hendrik Wagener (1873-1946). De Hagenaars bivakkeren twee helften voor het Leidse doel en winnen met 7-0.⁴⁴

Een week later al, op 23 maart, wordt gespeeld tegen Sparta Rotterdam, een jonge vereniging opgericht in april 1888, die pas een half jaar wedstrijdvoetbal speelt en zich nu voor het eerst buiten de Maasstad waagt.

Het Schuttersveld bij een militaire parade, 1904. Erfgoed Leiden en Omstreken.

De militaire autoriteiten doen steeds moeilijker over sport op het Leidse Schuttersveld: de voor de wickets of voetbalpalen in de grond gemaakte gaten zouden paarden kunnen laten struikelen en zich verwonden. Noodgedwongen wijkt Achilles voor deze match uit naar het Raamland bij de Leiderdorpseweg, dat wil zeggen: naar een weiland buiten de voormalige, in 1867 gesloopte, Hogewoerdsport aan het begin van de Rijndijk. Het blijkt een goed speelbaar terrein, en een speciale attractie voor het toegestroomde publiek vormen de sloten eromheen, die ‘zeker honderd malen’ dienen als natte landingsplaats voor de bal en een enkele getackelde speler. Na een 0-1 ruststand ontstaat de gelijkmaker uit een ongelukkige mistrap van de Sparta-keeper. Vervolgens maakt Wagener Sr. (Henri Johan) uit een voorzet van broer Jr. (Johan Hendrik) met ‘een harden shot’ 2-1. Het eerste Leidse doelpunt in de plaatselijke voetbalgeschiedenis blijkt ook de winnende goal.⁴⁵

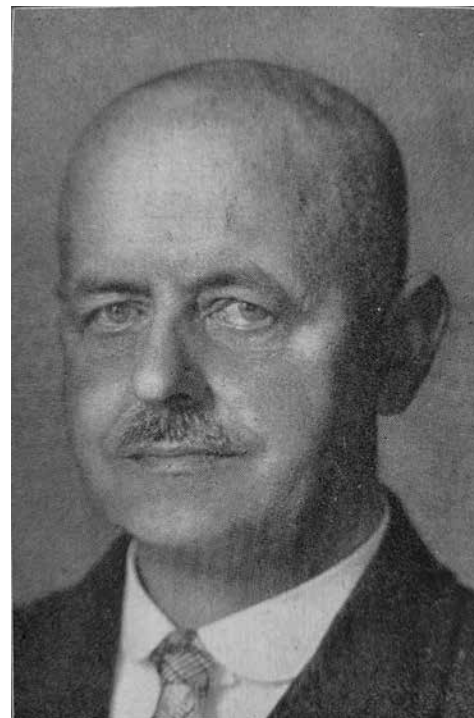
Op 16 november neemt Sparta in Rotterdam

met 3-0 revanche. Achilles schrijft zich in voor de eerste Tweede Klasse-competitie van de N.V.B., die in het voorjaar van 1891 volgens het afvalsysteem zal worden gespeeld, maar trekt zich op het laatste moment terug. Op 1 november 1891 speelt op het Raamland een dappere ‘tweede eleven’ van Achilles tegen Hercules Den Haag, met 2-0 verlies. Daarna stokt het voetbal toch weer (even).

Jan Willem de Goeje

In de Nederlandse veldsportwereld van eind negentiende eeuw springt één Leidenaar er boven alle anderen uit. Het belang van Jan Willem de Goeje voor de ontwikkeling van vroege veldsport, zowel plaatselijk als nationaal, kan moeilijk worden overschat. Zijn grote kracht daarbij ligt niet in sportief uitblinken, maar in zijn organisatorisch en bestuurlijk talent en in zijn doorzettingsvermogen.

De dan 16-jarige Jan Willem wordt in 1887 voorzitter van Achilles, wat hij vijf jaar blijft, waarna hij bij zijn afscheid in september 1892 wordt benoemd tot erevoorzitter.

Jan Willem de Goeje (1871-1946). Uit: D. Hans (samenst.), Het N.V.B.-Boek. Gedenkboek bij het 40-jarig bestaan van den Nederlandschen Voetbalbond. 1889-8 december-1929 (1929).

Hij heeft dan de groei geleid van Achilles tot een gewaardeerde wedstrijdclub in het cricket en het initiatief genomen tot een Leids stads-cricketelftal. Hij fungeert een enkele keer als invaller-speler, met – dat wel – 0 runs als karakteristieke score. Daarnaast introduceert hij in 1890 Achilles in het voetbal, waarbij hij zelf meespeelt als teamcaptain, die ‘zoowel in het verdedigen als in het ondersteunen van den aanval’ goed werk verricht als half-back.⁴⁶

Landelijk is Jan Willem bestuurder bij de

Nederlandsche Cricket Bond gedurende twee periodes: van september 1890 tot oktober 1894, en tussen oktober 1897 en september 1899. Zijn opvallendste daden verricht hij echter bij de voetbalbond. Nadat Achilles in september 1890 lid is geworden van de N.V. & A.B., blijkt hij daarin ‘ongeneeslijk enthousiast’ en de dragende kracht van de bond gedurende een decennium. Nauwelijks een aflevering van de sportbladen gaat voorbij zonder zijn suggesties voor regelgeving en structuur, waarbij hij onvermoeibaar de zich steeds door-ontwikkellende Engelse voetbal-‘wetten’ vertaalt en verduidelijkt, zowel in brochures als in de bladen. Wat is ‘off side’, wat is een ‘zware overtreding’, hoe is de taakverdeling tussen scheidsrechter en grensrechters, hoe organiseren we een competitie? Zoals een Leidse website recent over hem schrijft:

Hij wordt gezien als de ‘architect’ van het bouwproces van de (K.)N.V.B. Hij is het wetgevend talent binnen de bond, de voetbal-staatsman, die met nuchter verstand en straffe hand de voetbalbond in Nederland organisatorisch heeft gevormd tot een sterke centrale macht, die letterlijk alles wat er in Nederland op voetbalgebied gebeurt, naar zich toe trekt, waardoor orde in de destijds bestaande bestuurlijke chaos in voetballand in Nederland wordt geschapen.⁴⁷

Daar is geen woord verkeerd bij. Van oktober 1891 tot oktober 1892 en daarna van 1897 tot 1904 is Jan Willem bestuurslid van de N.V.B., waarvan vice-voorzitter in 1899-1901. Hij fungeert jaar in jaar uit als *referee* bij het voet-

Het voetbalelftal van Ajax Leiden in 1897. Erfgoed Leiden en Omstreken.

bal en als *umpire* bij cricketwedstrijden. Op een algemene vergadering op 30 juni 1901 in Krasnapolsky in Amsterdam wordt hij benoemd tot erelid, wat 'een verrassing voor hem is', maar hij stelt het 'zeer op prijs'.⁴⁸

Jan Willem doet in juli 1889 eindexamen van het Leids gymnasium en wordt in juni 1898 bevorderd tot arts. Na praktijken op verschillende plekken in het land, is hij van 1917 tot 1941 huisarts in Zaandam en daar een geziene figuur in het verenigingsleven. Hij overlijdt in 1946 in Wassenaar.

Leiden volwassen... en kampioen!

De pioniersfase van de Leidse veldsport eindigt tussen 1890 en 1893. En wat blijkt: er is al doende, oefenend, spelend en besturend,

een basis gelegd voor een mooi, héél mooi laatste decennium. Aan het begin van de jaren negentig verschijnen er twee nieuwe veldsportclubs op het toneel: Rood-Wit op 1 mei 1890 en Ajax op 1 juni 1892; en op zondag 10 december 1893 eindigt de voetbal-stadsderby tussen Ajax en Achilles in 2-1 voor de nieuwkomers.⁴⁹

Op De Goejes initiatief wordt als opvolger van de L.S.C.C. de Leidsche Studenten Cricket- en Football Club opgericht, die in maart 1893 en februari 1894 op het Malieveld in Den Haag twee voetbalwedstrijden speelt tegen de Delftse collega's, met 2-3 en 3-4 verlies. In een onderlinge wedstrijd in december 1893 spelen Achilles-studenten en 'overige' Leidse studenten met 3-3 gelijk.

Het kampioensteam van Ajax, 1897. Staand, van links naar rechts: Jan Willem de Goeje (1871-1946), Jacques Adam (1877-1953), de broers Jan Willem (1881-1909), Derk (1879-1936) en Martinus Derk Beijerinck (1878-1902), en Ruurd Gerben Leegstra (1877-1933). Midden: Joannes van der Made (1876-1947), Johan Hendrik Wagener (1873-1946), captain Jacobus 'Japie' de Groot (1877-1931), Bert Adam (1880-1935), Dirk Johannes Jongeneel (1876-1970) en Louis François Soesman (1879-1924). Vooraan: Hector Cramer (1879-1938), 'Laurens' Rijnhard Koolemans Beynen (1880-1947) en Frans de Stoppelaar (1880-1925). Nederlandsche Sport, 16 oktober 1897.

Maar studenten-veldsport blijft lastig te organiseren: 's zomer zijn de heren moeilijk bij elkaar te krijgen en in het winterseizoen hebben ze andere besognes aan het hoofd. Daarnaast is er hevige concurrentie van het roeien, ook in deze jaren al de studenten-sport bij uitstek.

In het nationale competitiecricket fuseert Achilles in 1894 met Rood-Wit tot de Leidsche Cricket Club en de nationale Tweede Klasse

krijgt dan een Leids kleurtje, met deze L.C.C. als winnaar en het debuterende Ajax als derde. Jammer genoeg betekent dit succes meteen het einde van L.C.C. (en daarmee ook van het aloude Achilles) 'om redenen van financieelen aard'.⁵⁰

In de jaren hierna is het verdedigen van de Leidse eer aan Ajax, dat die taak ongelukkig goed blijkt aan te kunnen. Na promotie uit de Tweede Klasse zorgt het in 1897 voor

het hoogtepunt van de negentiende-eeuwse Leidse veldsport: Ajax wordt nationaal cricketkampioen, vóór gerenommeerde concurrenten uit Haarlem, Amsterdam en Den Haag. En dat met een jong team dat leunt op de gebroeders Beijerinck, alle drie geboren in Soerabaja, en twee broers Adam, met een Surinaamse-Indische achtergrond: Martinus Derk (1878-1902), Derk (1879-1936) en Jan Willem Beijerinck (1881-1909); en Albertus 'Jacques' Henry Laurence (1877-1953) en Albert Redford 'Bert' Adam (1880-1935).

In 1898 lijft Ajax de Leidsche Cricket en Football Club 'Unie' in. Het cricketteam blijft

Eerste-Klasser tot en met 1907, maar daarna zijn de vroege hoogtijdagen voorbij. De voetbaltak promoveert in 1899 naar de landelijke Eerste Klasse en haalt in 1900 zelfs de finale van de N.V.B.-beker, maar daarin verliest het met 3-1 van Velocitas, de club van de Koninklijk Militaire Academie in Breda. In 1910 gaat ook hier het verblijf op het hoogste niveau verloren. In 1918 fuseert Ajax met de in 1896 opgerichte algemene sportvereniging 'De Sportman'. Binnen deze combinatie wordt cricket gespeeld als Ajax en voetbal als A.S.C. Maar dan zijn we al een eind op weg in de twintigste eeuw.

Noten

1 *Wetten van het gezelschap Noorthey. Opgericht te Leiden den 22 October 1875* (Haarlem 1875) 9. In te zien in: Den Haag, Nationaal Archief (NA), toegang 3.22.14, archief van het Genootschap Noorthey, inv.nr. 366.

2 [Petrus de Raadt], *Aan mijne be-minde leerlingen, bij den aanvang on-zer werkzaamheden, na de vacantie van 1832* (z.p. 1832) 42.

3 Petrus de Raadt, *Noortheij, huis van opvoeding en onderwijs* (Amsterdam 1849) 286.

4 Zie voor een uitgebreide achtergrond bij de Leidse Noorthey-contacten uit de jaren 1865-1875: Jan Luitzen, *Vivat! Vivat Noorthey! Een cultuurhistorisch onderzoek naar de introductie van cricket, voetbal en lawntennis in Nederland* (Emst 2020), met name 'Deel 2 The healthy English game', sectie '2 Noorthey-alumni in Leiden 1875-1872', 166-186.

5 'Koninklijke Joh. Enschedé', <https://nl.wikipedia.org/wiki/Koninklijke_Joh._Enschedé>.

6 [W.J.J.C. Bijleveld (red.)], *Gedenkboek Noorthey, uitgegeven bij gelegenheid van den honderdsten gedenkdag van de stichting* (Haarlem 1920); C.P. Burger Jr., 'Levensbericht van Ch. Enschedé', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* (Leiden 1921) 57-67.

7 NA, Genootschap Noorthey, inv. nr. 519.

8 [E.] Zuidema, 'Schreuders (Otto Johannes)' in: P.C. Molhuysen, P.J. Blok (red.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*. Deel 2 (Leiden 1912), k. 1301.

9 *Het Sportblad* 17, nr. 44 (4 november 1909) 7.

10 *De Telegraaf*, 5 april 1901, 2. Louis, wiens levensloop in Zuid-Afrika vooralsnog in nevelen is gehuld,

schrijft naar Nederland op het hoogtepunt van de Boerenoorlog (september 1899 – mei 1902).

11 John Joseph Helsdon Rix (1857-1918), afkomstig uit Mutford in Suffolk aan de Engelse oostkust, arriveert in Veur in november 1877 als 20-jarige leraar. Hij stimuleert de kostschooljongens tot het intensief beoefenen van voetbal, hockey en cricket. Zie voor meer over hem: Luitzen, *Vivat! Vivat Noorthey!*, 127-147, 182-183 en 219-229.

12 W. Mulier, *Cricket* (Haarlem 1897).

13 De school wordt pas weer heropend in 1888 op een andere locatie: de buitenplaats Groot-Stadwijk aan de Leidscheweg in Voorschoten.

14 Zie bijvoorbeeld: Harry Oltheten, *Het gebeurt overal in den lande. De Koninklijke U.D. en de ontwikkeling van de sport in Nederland* (Amsterdam 1998).

15 De vroegste clubnotulen bevinden zich in het archief van Utile Dulci in Deventer. Voor het attenderen op deze passage in de U.D.-notulen: dank aan sporthistoricus Hans Warnar.

16 Mulier, *Cricket*, 100-101.

17 Jan Luitzen en Wim Zonneveld, *Kicksen en wickets. Van cricket naar voetbal in Nederland 1845-1888*. Special van *Hard Gras*, nr. 115 (augustus 2017); Jan Luitzen en Wim Zonneveld, 'Cricket en voetbal als Haarlemse "jongensspelen" 1880-1881', *Haarlem Jaarboek* 2021, 66-95.

18 Mulier, *Cricket*, 121; *Nederlandsche Sport* 4, nr. 148 (23 mei 1885), Bijvoegsel.

19 *Haarlemsch Advertentieblad*, 8 oktober 1884, 3; *Leidsch Dagblad*, 8 oktober 1884, 2.

20 *Nederlandsche Sport* 5, nr. 199 (22 mei 1886), Bijvoegsel; Mulier, *Cricket*, 127.

21 Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO), toegang 0260A, Archieven van het Leidsche Studenten Corps (deel 2) (LSC II), inv.nr. 155.

22 P.H. Damsté, en F.E. Pels Rycken, *Nederlandsch handboek voor roeisport* (Amsterdam 1886).

23 ELO, LSC II, inv.nr. 156.

24 N.F. [= Netscher, Frans], 'Neder. Cricket-Bond', *Nederlandsche Sport* 2, nr. 59 (8 september 1883) 4; *Nederlandsche Sport* 3, nr. 100 (21 juni 1884) 4.

25 *Vox Studiosorum* 12, nr. 7 (25 februari 1886) 2; *Vox Studiosorum* 12, nr. 22 (30 september 1886), Bijvoeg-

sel; *Vox Studiosorum* 12, nr. 23 (7 oktober 1886), Bijvoegsel.

26 Mulier, *Cricket*, 117-118 en 121.

27 *Leidsche Courant*, 5 juni 1886, 1; *Het Vaderland*, 7 juni 1886, 5; *Leidsch Dagblad*, 15 juni 1886, 2.

28 *Dagblad van Zuid-Holland en 's Gravenhage*, 4 juni 1886, 2 en 5 juni 1886, 5; *Haagsche Courant*, 4 juni 1886, 3; Den Haag, Gemeentearchief, BS Overlijden, archief 335-01, inv.nr. 1354, aktenr. 1433 (www.wiewaswie.nl, 'Albertus de Jong').

29 Verslag in *Nederlandsche Sport* 5, nr. 203 (19 juni 1886) 11.

30 *Haagsche Courant*, 22 juni 1886, 1.

31 *Leidsch Dagblad*, 15 juni 1886, 2.

32 *Leidsch Dagblad*, 3 juni 1887, 1.

33 *Jong Holland* 1, nr. 18 (5 mei 1888) 158; *Nederlandsche Sport* 7, nr. 305 (2 juni 1888) 14.

34 Zoon van de bekende Leidse textielfabrikant Cornelis Johannes Leembruggen (1838-1905); zie J.C.A. B[jinnendijk], 'W.A. Leembruggen. †', *Leidsch Jaarboekje* 20 (1925-1926) 66-69.

35 Verslag in: *Het Sportblad* 2, nr. 6 (11 juli 1890) 17.

36 *Nederlandsche Sport* 9, nr. 425 (13 september 1890) 9-10, en *Nederlandsche Sport* 9, nr. 428 (4 oktober 1890) 12-13.

37 De hier genoemde wedstrijden kunnen met hun verslagen worden teruggevonden in afleveringen van het sportweekblad *Nederland-*

sche Sport op www.delpher.nl.

38 'Het cricket-seizoen der L.C.-C. Achilles', *Nederlandsche Sport* 9, nr. 428 (4 oktober 1890) 12-13.

39 *Vox Studiosorum* 14, nr. 18 (7 juni 1888) 4-7.

40 *Leidsch Dagblad*, 28 juni 1890, 2.

41 Zie bijvoorbeeld: Chris Groot-hoff, 'Well played, Old Man!', *Sport in Beeld/De Revue der Sporten* 33, nr. 22 (23 december 1939) 17.

42 Luitzen en Zonneveld, *Kicksen en wickets*; Jan Luitzen en Wim Zonneveld, *Hoe voetbal verscheen in Nederland. Rood en Wit, H.F.C., H.V.V. en hun kornuiten 1880-1910*. Special van *De Sportwereld*, nr. 87-88 (najaar 2018).

43 *Het Sportblad* 1, nr. 26 (28 november 1889) 15.

44 *Het Sportblad* 1, nr. 42 (21 maart 1890) 20.

45 *Leidsch Dagblad*, 25 maart 1890, 1; *Het Sportblad* 1, nr. 43 (28 maart 1890) 13.

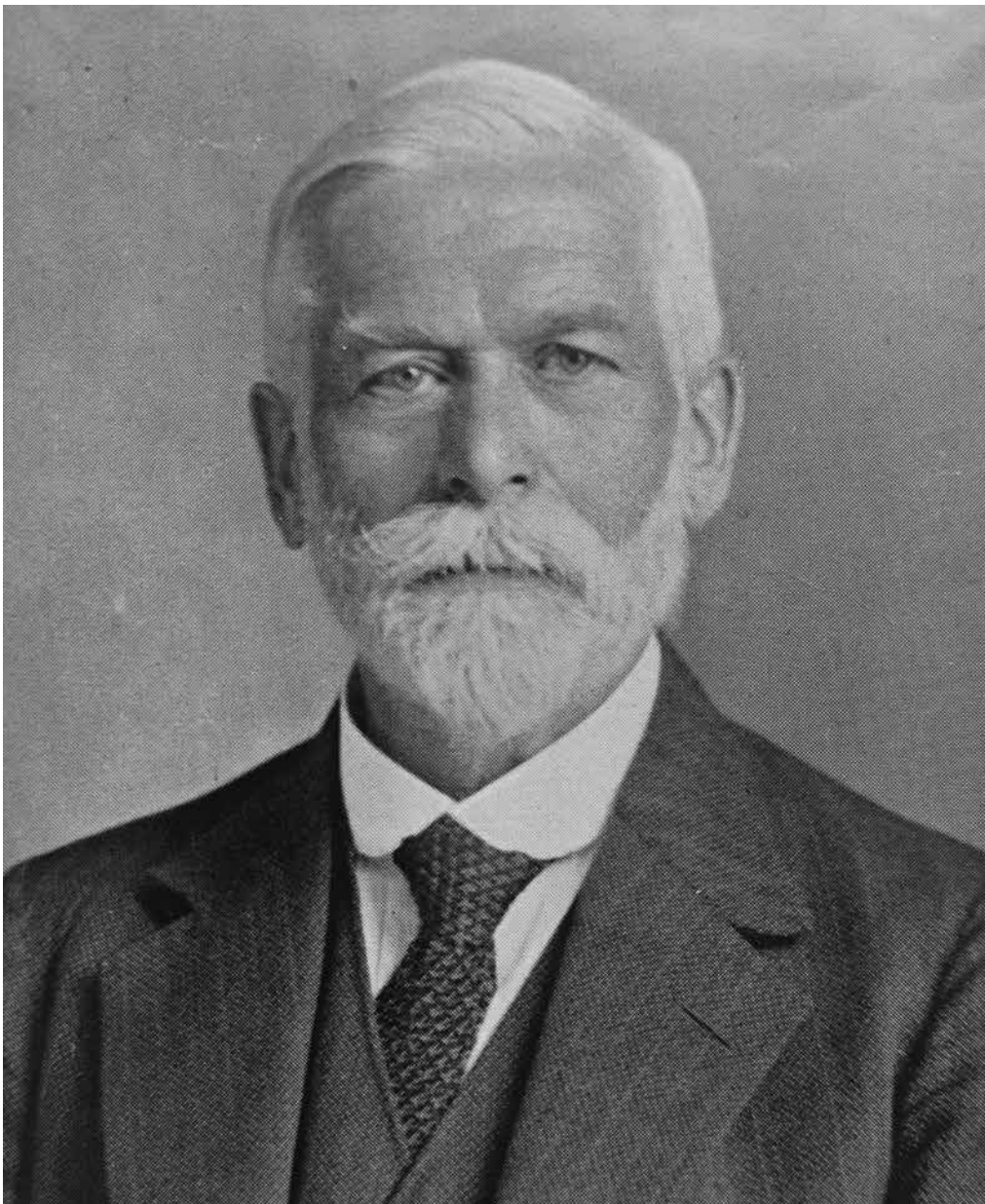
46 Verslag van Sparta versus Achilles in Rotterdam, *Nederlandsche Sport* 9, nr. 435 (22 november 1890) 11.

47 Zie online: <<https://doemee.leiden.nl/nl-NL/ideas/jan-willem-de-goeje-een-sportbestuurlijk-fenomeen>>.

48 *Het Sportblad* 9, nr. 28 (12 juli 1901) 2-3.

49 Als noot 37.

50 *Nederlandsche Sport* 16, nr. 795 (16 oktober 1897) 10.

Dirk Antonie van Eck (1867-1948). Voorzitter van de SDAP, afdeling Leiden, 1906-1935; gemeenteraadslid, 1920-1940.

125 jaar sociaaldemocratie in Leiden in twaalf fragmenten

Paul Bordewijk, Arie de Jong en Jan Marinus Wiersma

Het verhaal van de (Leidse) sociaaldemocratie gaat terug tot 1899 en heeft gestalte gekregen in twee partijen, de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) en de Partij van de Arbeid (PvdA), die in de afgelopen 125 jaar een unieke rol hebben gespeeld in de nationale en lokale politiek. Het moment van oprichting verdient aandacht. Het verhaal van 125 jaar Leidse sociaaldemocratie verdient een boek. De auteurs hebben daarom geenszins de pretentie het volledige verhaal te vertellen. Ze hebben gekozen voor een aantal kantelmomenten, jaartallen en enkele karakteristieken, die staan voor belangrijke ontwikkelingen binnen de Leidse sociaaldemocratie. Zoals het verhaal doorgaat na 2024, zo kent de oprichting van de Leidse SDAP in 1899 een voorgeschiedenis.

Is de beschrijving van de ontwikkeling van de SDAP grotendeels gebaseerd op schriftelijke bronnen, de auteurs zijn zich ervan bewust dat zij zelf – als actieve leden van de PvdA – deel en getuige zijn geweest van de gebeurtenissen in de PvdA vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw.

Voorafgaand aan het Leidse verhaal is het relevant om summier de oorsprong en ideologische ontwikkeling van de sociaaldemocratie te schetsen.¹

Ideologie en ontwikkeling van de sociaaldemocratie

De (Europese) sociaaldemocratie komt voort uit de marxistisch georiënteerde negentiende-eeuwse arbeidersbeweging die via vakorganisaties de economische strijd aanbond met de uitwassen van het kapitalisme. Het politieke doel van politieke partijen die in het spoor van de vakbewegingsacties ontstonden was een socialistische samenleving die via de klassenstrijd gerealiseerd zou worden. Het kapitalisme, zo was de overtuiging, zou aan zijn eigen tekortkomingen ten onder gaan. De politieke en economische strijd stond aanvankelijk in het teken van een revolutionaire omverwerping van de heersende macht. De eerste sociaaldemocratische partijen richtten een Internationale op (1864) om de strijd te coördineren en een gezamenlijke koers uit te zetten. Maar over doel en middelen ontstond al gauw onenigheid. Sommigen – de latere communisten – wilden de dictatuur van het proletariaat vestigen, anderen – de anarchisten – wilden vooral de staat omverwerpen. De anarchisten kregen uiteindelijk in ons land via de Sociaal Democratische Bond (SDB) voet aan de grond. Een derde stroming (van Duitse oorsprong) die in West-Europese landen zou

gaan domineren, wilde langs parlementaire weg een meerderheid verwerven voor een socialistische samenleving, middels gemeenschappelijk bezit van de productiemiddelen. Toen de SDB dit had afgewezen door te weigeren aan verkiezingen deel te nemen, splitsen een aantal prominenten (de ‘twaalf apostelen’) zich af en richtten in 1894 de SDAP op.²

De keuze om hervormingen af te dwingen langs parlementaire weg impliceerde voorrang geven aan de strijd voor het algemeen kiesrecht om daarmee de benodigde meerderheid voor een vreedzame omwenteling te krijgen. Om steun van de kiezers te mobiliseren koos de SDAP ook andere praktische strijdpunten voor de arbeidersklasse, zoals zeggenschap, de achturedag, betere leefomstandigheden en hogere verdiensten. In die meerderheidsstrategie paste geen samenwerking met burgerlijke partijen: in 1913 sloeg de SDAP een aanbod tot regeringsdeelname af.

In Leiden hield de SDAP lang vast aan deze strategie in de deelname aan de gemeentepolitiek. Pas in de loop van de jaren dertig groeide het besef dat een meerderheid er niet in zat en dat elders op lokaal niveau – in Amsterdam en Zaandam bijvoorbeeld – door deelname aan colleges veel bereikt was. Daardoor en door de dreiging van het fascisme liet ook de landelijke SDAP de meerderheidsstrategie los en trad de partij in 1939 toe tot de regering. Ook het standpunt aangaande de socialisatie van de productiemiddelen werd aanzienlijk afgezwakt, en Nederland als natiestaat werd meer benadrukt.³

Na de Tweede Wereldoorlog trok de Nederlandse sociaaldemocratie de nieuwe inhoudelijke lijn van vóór 1940 door in kabinetten met de confessionele partijen, vaak aangeduid als ‘rooms-rood’ door de band met de Katholieke Volkspartij (KVP) en met PvdA’er Willem Drees als premier. Aanvankelijk was deze samenwerking gericht op de wederopbouw en vergroting van de welvaart en weldra op de inrichting van de verzorgingsstaat. Dat ging gepaard met compromissen en met een zeker pragmatisme.

De Nederlandse sociaaldemocratie wilde herkenbaar zijn als partij die opkomt voor bestaanszekerheid bij een behoorlijk levenspeil voor met name degenen die aan het kortste eind dreigen te trekken. Zo stonden SDAP en PvdA mede aan de wieg van het algemeen kiesrecht, de achturedag, het ouderdomspensioen (later de AOW), de werkloosheidsregeling (WW) en de arbeidsongeschiktheidswetgeving (WAO). De lessen van de Tweede Wereldoorlog werden vertaald naar lidmaatschap van de NAVO en de EEG – later de Europese Unie. De PvdA werd dé partij van de ontwikkelingssamenwerking, maar ook van de stadsvernieuwing. Later kwamen er prioriteiten bij als het milieu, participatie en emancipatie.

1899: een moeizame start

Na een mislukte poging slaagde een tiental leden er op 31 mei 1899 in een Leidse SDAP-afdeling te beginnen. Dat gebeurde in koffiehuis ‘De Toekomst’.⁴ Dat het vijf jaar had geduurd sinds de oprichting van de landelijke SDAP wordt wel geweten aan de apathie van de Leidse arbeiders – laag opgeleid indus-

trieel proletariaat. SDAP-Tweede Kamerlid Asser Benjamin Kleerekoper verwoordde het ooit als volgt: Leiden kende ‘naast veel en betweterige geleerden [...] een achterlijke fabrieksbevolking [...] welker klassegevoel nog niet voldoende is ontwaakt’.⁵ Ook de voorloper van de SDAP, de SDB van de anarchist Ferdinand Domela Nieuwenhuis, had het lastig gehad. Van deze partij bleef weinig over, mede door intimidatie van haar leden door lokale anti-socialisten, zoals bij de Oranjefurie van 1887 door Oranjeklanten.⁶

Het Leidse begin was dus bescheiden. In het *Leidsch Dagblad* van 1899 is geen enkele verwijzing naar de oprichting te vinden. Alleen, in november van dat jaar, advertenties voor een SDAP-bijeenkomst gewijd aan het algemeen kiesrecht. Het landelijk bestuur had eerder te horen gekregen dat door gebrek aan mankracht de afdeling geen acties voor het algemeen kiesrecht op touw kon zetten. Blijkbaar viel dat nog wel mee. De afdeling slaagde er niet in voldoende handtekeningen te verzamelen voor deelname aan de Tweede Kamerverkiezingen in het district Leiden.⁷ Dat lukte bij volgende verkiezingen wel, maar altijd met kandidaten van buiten Leiden, zoals de latere burgemeester van Zaandam Klaas ter Laan en het landelijke kopstuk Frank van der Goes, die overigens maar weinig stemmen haalden (150 stemmen in 1902). De eerste afdelingsvoorzitter, C. Brune werd werkloos en verhuisde al snel naar een andere stad waar hij werk had gevonden. Zijn opvolger was sterrenkundige Anton Pannekoek. Ook andere intellectuelen, zoals de jurist Dirk Antonie van Eck en de taalkundige Jan Knuttel⁸, werden actief.

Maar anders dan later het geval was bij de PvdA in de jaren zeventig namen zij de partij niet over maar behielden aanvankelijk wel de leiding: de emancipatie van de arbeidende klasse stond voorop. Geschoolde arbeiders maakten mede de dienst uit. Die waren er ook wel trots op dat zo’n geleerde heer zich volledig voor de goede zaak inzette. Van Eck was niet afkomstig uit Leiden (hij was een burgemeesterszoon uit het Zeeuwse Axel), maar studeerde er wel rechten. Na voor hem teleurstellende ervaringen als burgemeester van Boskoop, vestigde hij zich in het deel van Oegstgeest dat in 1920 bij Leiden gevoegd zou worden, en – vermogend als hij was – wijdde hij zich fulltime aan de socialistische zaak. Hij zou tientallen jaren afdelings- en fractievoorzitter zijn.⁹

De crisis van 1909

Meer of minder Marx: de vraag bleef lange tijd boven de SDAP hangen. Op het SDAP-congres van 1907 in Haarlem had de reformistische meerderheid een gevoelige tik uitgedeeld aan de marxistische linkervleugel die zich verzette tegen het groeiend parlementarisme, dat stap voor stap het socialisme dichterbij wilde brengen. Geen evolutie maar revolutie. Uit frustratie richtte deze linkervleugel het weekblad *De Tribune* op. De felheid van de artikelen daarin stuitte op grote weerstand. Moest het blad niet verboden worden? Op een congres in Deventer in 1909 stond de kwestie hoog op de agenda. Zoals Cees Waal het vele jaren later verwoordde als burgemeester in spe van Deventer, in zijn afscheidsrede in de gemeenteraad van Leiden, over de betekenis voor Leiden van dat con-

gres in Deventer: men erkende de smalle marge van de democratische politiek.¹⁰ De Leidse SDAP'ers Van Eck en Knuttel steunden *De Tribune*. Samen togen zij naar Deventer. Daar bleek een meerderheid echter voor het verbieden van *De Tribune*. Deze uitkomst veroorzaakte een groot conflict in Leiden. De komst van partijleider Pieter Jelles Troelstra naar Leiden om uitleg te geven weerhield opzeggers er niet van een afdeling van de afgescheiden Sociaal Democratische Partij (SDP) op te zetten met Van Eck als eerste voorzitter. Ook Knuttel stapte over en was er trots op dat hij in het debat met Troelstra 45 van de 85 aanwezigen ervan had overtuigd het lidmaatschap van de SDAP op te zeggen.¹¹ Dat de gemoederen hoog waren opgelopen bewees een anonieme advertentie in het *Leidsch Dagblad* waarin Troelstra voor '[tsaar] Iwan de Verschrikkelijke' werd uitgemaakt en de partij beschuldigd werd van 'Russische toestanden'.¹² Ook de SDP organiseerde graag openbare debatten, om de SDAP de les te lezen. SDAP'ers ontbraken daar niet. Een had de brutaliteit te stellen dat wat de SDAP in Deventer had gedaan te vergelijken was met wat een tuinman in het

voorjaar met de bomen doet: het dode hout eruit snijden, opdat de boom meer vruchten kan dragen.¹³

Intussen slaagden timmerman Petrus Bomli en typograaf Hendrik Neuteboom¹⁴ erin te redden wat er over was van de SDAP-afdeling. Van Eck keerde alras op zijn schreden terug en werd weer SDAP-lid én afdelingsvoorzitter,¹⁵ vanwege de te harde opstelling van de SDP en het uitblijven van electoraal succes. Van Eck bleef wel tot de linkervleugel behoren, ook in het landelijke partijbestuur.¹⁶ Hij moet als een verloren zoon weer binnengehaald zijn. Van Eck was populair in Leiden vanwege zijn principiële stellingnames, maar nog meer als toonbeeld van soberheid en zedelijk leven. Zijn opofferingsgezindheid werd alom gewaardeerd. Helemaal onomstreden was hij niet. Zijn gebrek aan pragmatisme was er mede debet aan dat de SDAP Leiden weinig concreets voor de achterban voor elkaar kreeg.

Knuttel werd de lokale voorman van de SDP, die zich na de Russische Revolutie zou omvormen tot de Communistische Partij Holland en nog weer later tot de Communistische Partij Nederland (CPN). SDAP en SDP

Aankondiging door Leidse 'Tribunisten' van de spreekbeurt van Pieter Jelles Troelstra over de scheuring op het Deventer Congres op zondag 7 maart 1909. *Leidsch Dagblad*, 6 maart 1909.

Leidsche Bestuurdersbond. - Afd. Leiden der S. D. A. P.,
1 MEI-BETOOGING 1914.
MIDDAGVERGADERING in lokaal „Vooruit“, aanvang 2 uur.
 Spreker: **Mr. D. A. VAN ECK.**
OPTOCHT met ontplooide Banieren, Muziek en Zang; vertrek van de Stadszaal halfzeven.
Groote Avondmeeting in de Stadszaal.
AANVANG 8 UUR.
 Spreekster: **SUZE GROENEWEG**, van Rotterdam.
 Met medewerking van:
 „De Stem des Volks“, Muziekvereniging „Morgenrood“,
 Mevrouw **OLDEBOOM** (Den Haag), Zang, **W. C. HEMERIK**, Declamatie.
 Leidsche arbeiders neemt deel aan onze Meibetooging.
Op voor den Wettelijk geregelden 8-urendag.
Op voor het Algemeen Kiesrecht.

Aankondiging van de 1 meiviering in 1914, met een spreekbeurt van Dirk van Eck. De Sociaal-Demokraat. Weekblad voor Leiden en Omstreken, 1 mei 1914.

ruzieden nog jarenlang verder.¹⁷ De kiezer velde uiteindelijk het oordeel: de SDAP zette bij de raadsverkiezingen van 1919 – de eerste met algemeen kiesrecht – de SDP op grote achterstand. Knuttel had al in 1909 verzocht dat de Nederlandse arbeiders niet de noodzakelijkheid van 'den onverzoenlijken klassenstrijd' voelen.¹⁸ Lange tijd ageerde hij in de gemeenteraad tegen de SDAP. Hij dook regelmatig op bij openbare SDAP-bijeenkomsten om sprekers – als hielenlikkers van het kapitalisme – het vuur aan de schenen te leggen.

1919: eindelijk in de gemeenteraad

Na twintig jaar in de woestijn te hebben rondgedoeld, waarin de partij weinig voor elkaar

had gekregen en noodgedwongen buitenparlementair actief was geweest, slaagde de SDAP er in 1919 in een flink aantal zetels (negen leden van de 35, onder wie twee vrouwen) in de Leidse gemeenteraad te bemachtigen, waarmee zij de grootste fractie werd. De communisten wonnen er maar één, voor Knuttel. De verwarring rond de revolutionaire ambities van partijleider Troelstra in november 1918 – wel of geen opstand tegen de liberaal-confessionele regering – werd de partij blijkbaar niet aangewreven.¹⁹ De mooie uitslag was het rechtstreekse gevolg van de invoering van het algemeen mannenkiesrecht in 1917 en het evenredige kiesstelsel. De vraag was of nu ook met de burgerlijke par-

Het achttiende partijcongres van de SDAP, van 7 tot 9 april 1912 in Leiden. De gedelegeerden confereerden in de Stadsgehoorzaal met op de achtergrond de Leidse afdelingsvlag. Erfgoed Leiden en Omstreken.

tijen samengewerkt mocht worden in lokale colleges van B en W. In 1913, in de aanloop naar het partijcongres dat daarover een beslissing moest nemen, had de Leidse afdeling zich in overgrote meerderheid uitgesproken tegen het leveren van ministers in een kabinet met de liberalen.²⁰ De Leidse SDAP onder leiding van de linkse Van Eck hield tot 1935 vast aan het standpunt dat alleen met een meerderheid in de gemeenteraad en een socialistisch programma van armoedebestrijding deelname aan B en W aanvaardbaar was. Voorman Van Eck bleef zich zien als een revolutionaire hervormer.²¹ In andere steden,

zoals Amsterdam, Rotterdam en Den Haag, dacht de plaatselijke SDAP daar anders over. In het landelijke debat nam Van Eck afstand van medemarxist Floor Wibaut, die van 1914 tot 1931 wethouder zou zijn van Amsterdam en veel wist te bereiken. Het tot stand brengen van een socialistische samenleving was in diens ogen niet zijn directe verantwoordelijkheid – dat kon Amsterdam niet in haar eentje. In 1919 werd een congres gewijd aan de rol van de partij in gemeenteraden, waar de kwestie tot felle discussies leidde. Gemeentepolitiek werd in een Leidse resolutie in dit congres gepresenteerd als onder-

deel van de verlossingsstrijd van het proletariaat. Van Eck in een toelichting: 'Betreden we het pad van het parlementarisme, dan begeben we ons op vijandelijk terrein...' Wibaut beschuldigde Van Eck vervolgens van 'impossibilisme' en van 'Tribune taal'. Er was een verschil tussen hervorming en revolutie. Hij liet geen spaan heel van het Leidse voorstel.²² De opstelling van Van Eck stond ver af van afdelingen als Amsterdam en Zaandam, die erin geslaagd waren macht te verwerven, en plaatsen zoals Leiden, waar de SDAP een niet-geïntegreerde minderheid vormde en zich meer bekreunde over de ideologische zuiverheid.

Toch was er ook wel waardering voor de Leidse houding. SDAP-prominent Maup Mendels, éminence grise in de Eerste Kamer voor de SDAP, prees bij de viering van de veertigste verjaardag van de Leidse afdeling dat die prachtig werk had gedaan en uitnemend de kunst beheerste van wachten tot het haar tijd was zonder een compromis te sluiten met de liberalen.²³ Wie het *Leidsch Dagblad* van die jaren doorbladert, ziet dat tot 1935 de SDAP-fractie weliswaar zeer actief was met tal van voorstellen in de gemeenteraad, maar dat de rechtse confessionele meerderheid deze steevast verwierp. Het 'buitenparlementaire' werk van de lokale SDAP maakte meer indruk met tal van petities, optochten en protesten.

De 'rode familie' in het Volksgebouw, cement van de Leidse arbeidersbeweging

De SDAP Leiden slaagde er relatief laat in zetels te winnen in de gemeenteraad. De

gebrekkige organisatiegraad, het lokale districtenstelsel en de weigering om met lokale liberalen samen te werken waren daaraan debet. Maar dat had de ontwikkeling van een 'rode familie' niet in de weg gestaan. Deze was mede een reactie op het ontstaan van een katholieke en protestantse zuil in de loop van de negentiende eeuw.²⁴

De SDAP maakte deel uit van de sociaal-democratische zuil, die in Leiden op haar hoogtepunt bestond uit de Leidse Bestuurders Bond van socialistische vakverenigingen (een belangrijke kweekvijver voor de SDAP en later nauw verbonden met het NVV), de winstgevende coöperatie Vooruit met winkels, een bakkerij en een ziekenfonds, de vier zangkoren van de Stem des Volks, de uit de geheelonthoudersvereniging Blauwe Knoop afkomstige toneelclub 'Door Onthouding Saamgebracht', de muziekvereniging Nieuw Leven, het NIVON (Nederlands Instituut voor Volksontwikkeling en Natuurvriendenwerk), de lokale afdeling van de VARA, een studentenclub, de Rode Valken (voor de allerjongsten) en natuurlijk de Arbeiders Jeugd Centrale (AJC). De partij, belangrijk deel van dit sociale netwerk, was aanwezig in de arbeiderswijken via de wijkcommissarissen. Men abonneerde zich op dagblad *Het Volk*, lijfblad van de SDAP, en na de oorlog *Het Vrije Volk* als dagblad van de PvdA. Het Instituut voor Arbeidersontwikkeling organiseerde lezingen en taalcursussen. Een statig pand aan de Herengracht 32-34 werd voor de oorlog het Volksgebouw, centrum voor tal van activiteiten van de rode familie.²⁵ Dat zal de gevoelsocialist Van Eck, die zelf geld stak

Het Volksgebouw aan de Herengracht, eind negentiende eeuw. Foto: Jan Goedeljee. Erfgoed Leiden en Omstreken.

in de aankoop van het pand, goed gedaan hebben, want socialisme was voor hem niet alleen de weg naar een rechtvaardige samenleving, maar had ook als doel de arbeider te verheffen – een zedelijke taak. Leden en sympathisanten werden gemobiliseerd voor grote openbare bijeenkomsten, vaak in de Stadsgehoorzaal, over lokale thema's, verkiezingen, over landelijke politiek en in de jaren dertig steeds meer over de zorgelijke opkomst van het fascisme in Duitsland en Spanje. De opkomst was veelal hoog. Arbeiders hadden, mede door de achturige werkdag, duidelijk meer tijd en energie om zich te ontwikkelen en dergelijke activiteiten te ondernemen.

1 mei, Dag van de Arbeid, was in de loop der jaren uitgegroeid tot een grootse manifestatie van de Leidse arbeidersbeweging. Het ging om de zichtbaarheid in de stad, om speeches en vertier – het laatste ook voor kinderen die in groten getale met hulp van de AJC op een film of een andere voorstelling werden getrakteerd. Met praalwagens, met fietstochten overdag en 's middags een mooie speech van een SDAP-prominent, culminerend in een fakkeloptocht waarbij honderden zingend met banieren en leuzen vanuit drie stadswijken naar een centrale plek optrokken. Alles onder begeleiding van de politie. In het roerige Leiden ging het wel eens mis.²⁶ Tot ver in de jaren '50 werd 1 mei op die manier uitbundig gevierd. Er waren ook beperkingen. Als 1 mei op zondag viel, mocht het alleen gevierd worden vanaf 8 uur 's avonds. Een rode bloem in het knoopsgat was lang verboden, als uiting van 'staatkundig streven'.²⁷ Banieren en leuzen werden door de politie gecontroleerd. In 1933 moest een spandoek van politiewege opgerold worden. De tekst '100 miljoen voor leger en vloot, voor de werklozen droog brood' werd te opruiend gevonden.²⁸

Van de rode familie bleef door ontzuiling in de jaren zeventig weinig meer over. NVV werd FNV en knipte de banden met de PvdA door. Van alle andere organisaties zijn er weinig over, zoals het NIVON, en ook die heeft geen directe banden meer met de PvdA.

1935: einde van een lang debat: met twee wethouders verder

1935 luidde het definitieve einde in van een jarenlang debat in de Leidse SDAP over

1 mei optocht, 1924. Naast de vlag van de Leidse Bestuurders Bond loopt Dirk van Eck. Foto: Johan Geijtenbeek. Particuliere collectie.

deelname aan het college van B en W. De toenmalige fractie was als grootste oppositiepartij zeer actief geweest en bestookte het college met voorstellen – zelfs met een lokaal werkgelegenheidsplan, geïnspireerd door het in 1935 door SDAP en NVV uitgebrachte *Plan van de Arbeid*. De nadruk lag in het Leidse manifest op openbare werken, de steun voor werklozen, tegen de hoge lokale belastingen, tarieven en de huren. Dat was logisch, gelet op de enorme armoede in de stad als gevolg van de slepende economische crisis.

Soms werd het ageren in de gemeenteraad heel concreet, zoals in de strijd voor een Volkspark en bij het bieden van een alternatieve plek voor een nieuw stadhuis – dat was in 1929 afgebrand – op de Lammermarkt. Toen in 1935 de confessionelen hun meerderheid in de raad verloren en de liberalen geen belangrijke positie meer innamen, benutte de SDAP – die groeide van elf naar veertien zetels – de kans om twee van de vier wethouderszetels op te eisen. Van een inhoudelijk links programma kon echter geen sprake zijn. De christelijke partijen wilden

niet verder gaan dan in algemene zin werkverruiming via openbare werken te bevorderen. In de praktijk zou daar weinig van terecht komen. Ook de SDAP – met wethouder Max Verwey op Financiën – streefde een sluitende begroting na om te voorkomen dat de gemeente onder landelijke curatele werd gesteld. De oogst was mager, maar beter doen wat mogelijk is dan aan de kant blijven staan, moeten Verwey en zijn collega van Sociale Zaken J.J. van Stralen gedacht hebben. Net als in andere gemeenten en landelijk had ook Van Eck uiteindelijk ingezien dat een meerderheid er niet in zat. Een programcollege mocht het niet genoemd worden – de fracties hielden de handen vrij om met eigen punten te komen. De fractievoorzitter erkende bij de eerste algemene beschouwingen na het aantreden van het nieuwe college in het begin van 1936, dat de SDAP haar isolement had losgelaten vanwege de economische crisis en om de koopkrachtvoorstellen uit het Leidse werkgelegenheidsplan van de SDAP te kunnen steunen. Ook het opkomende fascisme speelde een rol. Voor een sluitende begroting was een loonsverlaging van ambtenaren nodig geweest. Daarover was de fractie verdeeld.²⁹ Verwey moest toegeven dat hij probeerde te redden wat er te redden viel, maar dat met een minderheidspositie geen socialistische gemeentepolitiek te voeren was. Niettemin speelde hij twee miljoen gulden vrij voor werkverruimende maatregelen van collega Van Stralen.

1940-1945

Verwey zat al sinds 1923 in de gemeenteraad. Hij was van eenvoudige komaf – zijn vader

was transportarbeider geweest – en laborant bij de universiteit. Hij vertegenwoordigde de pragmatische vleugel. Misschien iets te veel, overigens. Tijdens de bezettingstijd bleef hij lang zitten als wethouder terwijl zijn SDAP-collega Van Stralen in 1941 opstapte. Het aanblijven was in strijd met de landelijke lijn van de SDAP, die zich al voor eind 1940 had ontbonden. De CPN was al eerder verboden door de bezetters.³⁰ Zelf schreef hij later dat ontslag nemen hem het leven had kunnen kosten. Zijn ontslagaanvragen werden stevast geweigerd door de bezetter. Pas in de loop van 1944 trad hij daadwerkelijk af en dook hij onder. Als verantwoordelijke voor het grote aantal evacués in Leiden had hij mensen, onder wie onderduikers, kunnen helpen, meende hij. Na de oorlog werd hij door een ereraad van de SDAP op de vingers getikt, maar hij mocht wel terugkeren als wethouder en zou als locoburgemeester nog tot zijn overlijden in 1946 een belangrijke rol spelen.³¹

Een andere SDAP'er, Cees Piena, zou een belangrijke rol in het Leidse verzet spelen. Blonde Kees, zoals hij werd genoemd, instrumentmaker bij het AZL, zou tegen het einde van de bezetting – na een machtsstrijd met de communisten – de lokale leider van de Raad van Verzet worden.³² Na de oorlog was hij van 1962 tot 1970 wethouder voor de PvdA.

De SDAP wilde niet 'gelijkgeschakeld' worden. De leden werd geadviseerd hun lidmaatschap op te zeggen. Wel bleven sociaaldemocraten elkaar in het geheim ontmoeten. Nog in een van zijn laatste speeches voor de bezetting erkende Van Eck dat het opgeven

van het ideaal van ontwapening velen zwaar was gevallen. Maar er was geen andere optie bij het ontbreken van collectieve veiligheid. Nu was het moment om de nationale driekleur te aanvaarden. Hij getuigde nogmaals van zijn ethisch socialisme, dat aanzet tot liefde voor de verdrukte mens, en van zijn streven zichzelf te overwinnen als voorbeeld voor anderen.³³

1946: de oprichting van de PvdA

De Partij van de Arbeid werd opgericht in februari 1946. Op papier was zij een fusie van de SDAP, de Vrijzinnig Democratische Bond en de Christelijk-Democratische Unie. Ook stapten verschillende organisaties die voortkwamen uit het verzet in de oorlog en een groep vanuit de Christelijk-Historische Unie (CHU) in de nieuw gevormde partij. Die beoogde een brede progressieve volkspartij te

zijn, met aantrekkingskracht op de arbeidersaanhang van de confessionele partijen, vooral van de KVP: de 'doorbraak'. Aanvankelijk presenteerde de PvdA zich daarom niet als een sociaaldemocratische partij. Al spoedig kwam die kwalificatie terug, zeker nadat bij de vorming van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD) in 1948 een deel van de vrijzinnig democraten overstapte.³⁴ De Leidse afdeling van de PvdA werd op 7 maart 1946 opgericht.³⁵

In de gemeenteraadsfractie van de PvdA zoals die in 1946 werd verkozen (dertien leden) zaten naast elf leden die uit de SDAP kwamen (van wie een aantal in het verzet had gezeten, zoals de latere wethouder Piena) twee leden uit de Nederlandse Volksbeweging (NVB). Deze NVB was een beweging, geconcipieerd tijdens de bezetting, die direct na de oorlog was opgericht

Vergadering van het college van Burgemeester en Wethouders in het stadhuis, 1946. Van links naar rechts: J.C. van Schaik, F.H. van Kinschot, J. Bool, S. Menken, J.P. Riedel en A.J. Jongeleen. Foto: A. van Vliet. Erfgoed Leiden en omstreken.

met het idee om de verzuilde structuur in de Nederlandse samenleving te doorbreken, maar niet om als nieuwe partij te functioneren. Naast Verwey werd Jan van Schaik wethouder.³⁶ Omdat Verwey een paar maanden na de installatie van de noodgemeenteraad overleed, werd hij als wethouder opgevolgd door Arie Jongeleen, die in 1935 lid van de gemeenteraad was geworden. Voor de PvdA bleven na de gemeenteraadsverkiezingen van 1946 Jongeleen en Van Schaik wethouder en ze zouden dat blijven tot 1962. In dat jaar traden voor de PvdA twee nieuwe wethouders aan: Piena en Servaas Sannes.

Net als voor de oorlog werd in 1946 gekozen voor een college van B en W met twee leden van de PvdA, naast een lid van de KVP-fractie en een lid van de Protestants-Christelijke Combinatie (CHU en Anti-Revolutionaire Partij). In 1958 kwam er een vijfde wethouder bij, voor de VVD.

De positie van de PvdA in de Leidse gemeentepolitiek in de kwart eeuw na de oorlog was stabiel. Tot aan 1970 had de PvdA de grootste fractie in de gemeenteraad en leverde zij twee wethouders. Dit harmoniemodel met een afspiegelingscollege hield stand tot 1970. Een voortzetting van de vooroorlogse situatie, maar nu met de liberalen erbij.

1969/1970: keuze voor polarisatie en politisering

Aan het eind van de jaren zestig ontwikkelde zich, vooral in progressieve hoek, op brede schaal maatschappelijk protest. De jonge, naoorlogse generatie wilde democratisering, maakte zich zorgen om milieuvervuiling, was gekant tegen de oorlog in Vietnam, en

voelde zich verbonden met ontwikkelingslanden. Dat werd vooral zichtbaar onder de snel groeiende studentenpopulatie en jonge academici, dus ook in Leiden. In de PvdA kwam er een groep op (vooral jonge leden) die onder de noemer van 'Nieuw Links' een meer radicale koers verlangde.

In 1969 werden de tegenstellingen in de Leidse afdeling manifest bij de voorbereidingen van de gemeenteraadsverkiezingen van 1970. Het sterk verjongde afdelingsbestuur koos voor intensieve samenwerking met de Pacifistisch-Socialistische Partij (PSP), de Democraten 66 (D'66) en de Politieke Partij Radikalen (PPR) in het Progressief Akkoord, kortweg PAK. De partijen deden met aparte lijsten mee aan de gemeenteraadsverkiezingen, maar spraken af dat na de verkiezingen één fractie gevormd zou worden. Er werd een gemeenschappelijk programma gemaakt en het PAK zou alleen deelnemen in een college van B en W als het daar de meerderheid van de wethouderszetels kon bezetten. In het gemeenschappelijke programma werd een herziening van het plan voor de binnenstad van 1961 (met de verkeersdoorbraken en kantoorbouw in de gesloopte buurten) beloofd, alsmede het invoeren van erfpacht in Leiden en het gezond maken van de gemeentelijke financiën door het aanvragen van de artikel 12-status (waardoor extra geld zou vrijkomen uit het Gemeentefonds, in ruil voor verscherpt toezicht). Dat was een flinke breuk met het mede door de PvdA-fractie gevoerde beleid tot dat moment.³⁷

Een deel van de zittende fractie, onder wie wethouder Sannes, kon zich daar niet in vinden. Deze leden waren vooral gekant

tegen het verlaten van het harmoniemodel. Toen PSP-raadslid Herman Amptmeijer in een artikel in het PSP-blad *Radikaal*, dat werd overgenomen in de *Leidse Courant*³⁸, schreef dat de bezem er doorheen moest bij de PvdA, en vervolgens bleek dat het afdelingsbestuur en de ledenvergadering geen reden zagen om te breken met het PAK, stapten ze uit de partij. De fractie splitste zich dus en wethouder Sannes stelde zijn zetel als wethouder ter beschikking. Omdat de andere fracties in de gemeenteraad hem wilden behouden, bleef hij aan. Onder leiding van Sannes deed de groep afgescheidenen mee aan de raadsverkiezingen als lokale lijst van de net opgerichte Democratisch Socialisten (DS'70), geleid door nota bene Willem J. Drees jr., zoon van Willem Drees, een afsplitsing van de landelijke PvdA van leden die meenden dat de invloed van Nieuw Links te dominant werd.

Weliswaar werd in 1970 de sterk verjongde kandidatenlijst van de PvdA aangevoerd door Cock Kerling-Simons, een in de stad zeer gewaardeerd raadslid met een pittige inbreng, maar de 'sterke man' werd nieuwkomer Roel in 't Veld. Hij was een jonge academicus, die bij de Leidse universiteit hoofd was van de stafafdeling. In 't Veld werd voorzitter van de PAK-fractie en oppositieleider, omdat het PAK zetels tekortkwam om de meerderheidspositie in het college op te eisen. De breuk in de PvdA bleek een verandering van een in hoofdzaak arbeiderspartij, aangevuld met intellectuelen, in een partij met jonge academici die weinig verwantschap voelden met de traditionele zuil waarvan de PvdA en daarvoor de SDAP deel uitmaakten. Veel van die

jonge fractieleden waren werkzaam bij de Leidse universiteit of studeerden nog.

In de Leidse politieke verhoudingen betekende deze trendbreuk een onoverbrugbare tegenstelling tussen enerzijds de polariserende opstelling van de progressieve partijen en anderzijds het harmoniemodel van de confessionele partijen en de VVD. Omdat het PAK niet wilde meedoen, werd in 1970 een college van B en W gevormd van Protestants Christelijk, KVP en VVD, elk met twee wethouders, en berustend op een minderheid van negentien zetels van de 39 in de gemeenteraad, maar met steun van het enige raadslid voor DS'70.

1974: dominante positie in de Leidse politiek

Nadat zij buiten het college van B en W waren gebleven in de periode 1970-1974, eisten de progressieve partijen in 1974, na met één zetel meerderheid de gemeenteraadsverkiezingen te hebben gewonnen (negentien van de 37 zetels), alle wethouderszetels op. De PvdA was met een eigen lijst de verkiezingen ingegaan, terwijl de drie andere progressieve partijen (D'66, PSP en PPR) een gemeenschappelijke lijst hadden ingediend.

Drie jonge wethouders (Cees Waal, Dick Tesselaar en Hans van Dam) gaven absolute prioriteit aan de stadsvernieuwing. De vervallen en verloederde stad moest weer een levendige en op wonen ingestelde omgeving worden, met respect voor het monumentale karakter en met veel oog voor goede woningen met betaalbare huren voor de Leidse bevolking. Cees Waal was tien jaar lang het onverzettelijke boegbeeld van deze politiek.³⁹

Wethouder Cees Waal leunend op een 'Waalpaaltje' voor het Stadsbouwhuis, 1984. Foto: Jan Holvast. Erfgoed Leiden en omstreken.

In de aanloop naar de verkiezingen van 1978 concludeerde de PvdA dat men graag doorging met een links programmacollege, maar niet langer afhankelijk wilde zijn van de PSP, waarmee de samenwerking slecht was bevallen. D'66 wilde echter geen links college meer; het wilde een brug slaan tussen PvdA en VVD. De uitslag in 1978 maakte getalsmatig een nieuw progressief college van B en W mogelijk, maar als gevolg van de opstelling van D'66 koerste de PvdA-fractie op een college met de VVD,⁴⁰ mogelijk aangevuld met D'66. Er werd een programma-akkoord gemaakt van de drie partijen. Op

die basis wilde de PvdA-fractie een college vormen met de VVD.

De ledenvergadering van de PvdA keurde echter een week voor de installatie van de nieuwe gemeenteraad dit onderhandelingsresultaat af en vroeg hernieuwd een links college te vormen.⁴¹ Tot diep in de nacht werd er gepraat met D'66, PPR, PSP en CPN, maar de poging mislukte. Daarmee ontstond een patstelling: met de VVD mocht niet, en progressief ging niet. Een extra ledenvergadering van de PvdA ging alsnog akkoord met een college van PvdA en VVD, steunend op 21 van 39 raadszetels. In de bomvolle zaal was rond middernacht de stemverhouding 135 voor en 69 tegen. D'66 viel buiten de boot.⁴²

In de afspraken van PvdA en VVD werd de absolute voorrang aan de stadsvernieuwing bevestigd. Door deelname van de VVD kreeg ook het economisch beleid prioriteit.

In 1982 werd de coalitie van PvdA met vier en VVD met twee wethouders voortgezet, ondanks iets gewijzigde machtsverhoudingen in de gemeenteraad (de PvdA verloor een zetel en kwam op dertien zetels, de VVD won drie zetels en kwam op tien zetels). Ook met de VVD hield de partij vast aan programmacolleges.

De stadsvernieuwing bleef de grootste aandacht vragen van de Leidse politiek, al was in de jaren zeventig de Merenwijk ontwikkeld en begon in 1980 de bouw van de Stevenshof. De politieke aandacht verschoof geleidelijk naar maatschappelijke vraagstukken, waarbij het (vrouwen)emancipatiebeleid een speerpunt werd. Toen in 1984 Cees Waal burgemeester werd van Deventer, werd

Wethouder Cees Waal ontvangt bij zijn afscheid de zilveren penning van de stad Leiden, mei 1984. Foto: Jan Holvast. Erfgoed Leiden en Omstreken.

Henriëtte van der Linden (tot 1994 voerde zij de naam van haar echtgenoot, Van Dongen) de nieuwe wethouder voor de PvdA. Zij nam de portefeuille Onderwijs, Cultuur, Sociale Vernieuwing en Emancipatiebeleid over van wethouder Jit Peters, die op zijn beurt de portefeuille van Waal overnam.

Van mannenbolwerk naar geëmancipeerde afdeling

Mannen maakten op het eerste gezicht de dienst uit in de SDAP.⁴³ Maar vrouwen waren wel degelijk aanwezig. Hun rol in de rode

familie en de partij werd gemarkeerd door twee vrouwelijke raadsleden, naar wie een plein en een hof in Leiden zijn vernoemd: Suze Baart-Braggaar en Toos Braggaar-de Does. De eerste werd in 1919 gekozen, de tweede zat ruim dertig jaar in de gemeenteraad (1927-1958). Zij waren zeer actief in de Leidse Vrouwen Propaganda Commissie, deel van een landelijk netwerk. SDAP-politica Suze Groeneweg, in 1918 het eerste vrouwelijke Tweede Kamerlid, kwam regelmatig langs in Leiden.

Lange tijd zou ook de PvdA een mannen-

Henriëtte van Dongen-van der Linden, de eerste vrouwelijke PvdA-wethouder, 1986.

bolwerk blijven. De deelname van vrouwen aan de PvdA in het bijzonder en de politiek in het algemeen is gaandeweg groter geworden. Er werd op gelet dat vrouwen betrokken waren bij het bestuur en de fractie. In 1970 zette de PvdA meerdere vrouwen op verkiesbare plaatsen en was Cock Kerling-Simons de eerste vrouwelijke lijsttrekker. In de jaren zeventig spraken de 'Rooie Vrouwen' regelmatig met elkaar over het vergroten van de deelname van vrouwen in de politiek en over wenselijke accenten in de Leidse politiek. Sommigen namen geen deel in deze werkgroep uit de principiële overweging dat je geen apart vrouwencircuit moet organiseren.

In de jaren zeventig werd in de PvdA de

regel ingevoerd dat in vertegenwoordigende lichamen ten minste een kwart van de (verkiezbare) kandidaten vrouw moet zijn. Stap voor stap leidde dit tot de richtlijn dat de verhouding vrouwen/mannen zoveel mogelijk 50/50 moest zijn. Dat lukte in de Leidse PvdA bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1986. In 1990 was de lijsttrekker opnieuw een vrouw. Zoals gemeld leverde de PvdA in 1984 haar eerste vrouwelijke wethouder in de persoon van Henriëtte van der Linden.

Vanaf 1970 zorgde het ledenbestand van de PvdA in Leiden en de animo om in bestuur en fractie te opereren voor een voortdurende verjonging. De afdeling werd diverser door de groei van het aantal leden met een niet-westerse migratieachtergrond. Een van hen is in 2024 wethouder geworden.

1990: de PvdA verliest haar dominante positie

Na 1990 was het voorbij met de dominante rol van de PvdA in de Leidse gemeentepolitiek. Behaalde de PvdA in 1986 nog met zestien zetels van de 39 haar beste resultaat ooit, in 1990 viel de partij terug naar elf zetels, minder dan ooit. Het ging gepaard met een roerige periode in de Leidse politiek met veel persoonswisselingen. In de periode 1974-1990 was het heel normaal dat wethouders tien of zelfs zestien jaren in functie bleven, maar na de verkiezingen van 1990 vertrokken in een jaar tijd om uiteenlopende redenen alle vier de PvdA-wethouders en werden deze vervangen door drie nieuwe. De samenwerking met de VVD kwam ook tot een eind. Voortaan kwamen na elke verkiezing of zelfs tussentijds telkens wisselende combinaties

aan de macht. In 1994 kreeg de PvdA acht raadszetels en leverde zij twee wethouders; tegenwoordig heeft de partij nog vier zetels, met één wethouder. Leiden is daarin niet uniek; in andere grote steden zien we een vergelijkbaar patroon, waarbij de PvdA niet langer de dominante partij binnen links is.

In 2010 viel de PvdA gedurende een raadsperiode zelfs buiten het college. Dat was na een roerige zittingsperiode 2006-2010 die aanvankelijk werd bepaald door het provinciale plan voor de aanleg van de Rijn-Gouwelijn, een lightrailverbinding tussen Katwijk en Gouda via de Leidse Breestraat. Het college dat in 2006 aantrad was het over die plannen onderling niet eens en besloot daarom de vraag over al dan niet meewerken aan de aanleg via een adviserend referendum voor te leggen aan de Leidse bevolking. Het plan werd in dit referendum afgewezen. Toen de provincie de uitslag niet erkende, wilden PvdA en GroenLinks vasthouden aan uitvoering en viel het college, waarna een college werd gevormd dat wel wilde meewerken aan het provinciale plan.⁴⁴ Deze gang van zaken zal een rol hebben gespeeld bij de opstelling in 2010 van de grote winnaar van dat jaar, D66, met toen twaalf zetels in de gemeenteraad, om een college te vormen zonder de PvdA. Daarmee kwam een einde aan een periode van driekwart eeuw waarin de sociaaldemocraten in de Leidse lokale politiek de boventoon voerden.⁴⁵

De uitslagen van de PvdA bij gemeenteraadsverkiezingen kunnen niet los worden gezien van de landelijke politieke ontwikkelingen. Gemeenteraadsverkiezingen zijn tweede-ordeverkiezingen, dat wil zeggen dat

kiezers zich bij hun stemkeuze in belangrijke mate laten leiden door hun oordeel over de prestaties van de landelijke partijen. En ook op landelijk niveau zien we een geleidelijke teruggang vanaf 1989, met pieken en dalen. Na een zware klap in 2002, en een jaar later weer herstel, moest de PvdA een hoge prijs betalen voor deelname aan Rutte II (2012-2017). De gemeenteraadsverkiezingen volgden deze trends. Geen enkele partij kon nog rekenen op een grote vaste electorale achterban. Landelijk kwamen rechts-populistische partijen op, maar in Leiden kregen GroenLinks en D66 een sterke positie, net als in andere universiteitssteden.

Daarbij is ook de gewijzigde bevolkingssamenstelling van invloed. De grote fabrieken hadden hun deuren gesloten, en in de plaats van fabrieksarbeiders kwamen er leden van de 'creatieve klasse' in Leiden te wonen. Dat speelde en speelt GroenLinks en D66 in de kaart. Overigens werd de GroenLinks-PvdA-combinatie bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2023 met meer dan dertig procent van de stemmen in Leiden de grootste.

Opmerkelijk is dat juist in deze periode van electorale afkalving Leiden voor het eerst twee burgemeesters kreeg die lid zijn van de PvdA: Jan Postma en Henri Lenferink.⁴⁶ Met name de laatste speelde een opvallende rol. De Arnhemse oud-wethouder vervulde het burgemeesterschap van 2002 tot 2023 tot grote tevredenheid van de gemeenteraad en de Leidse bevolking. Hij verwierf groot gezag, onder meer door zijn optreden bij een protest door buurtbewoners tegen huisvesting van een zedendelinquent die zijn straf had uitgezeten en voor wiens rechten hij

opkwam. Binnen de PvdA vervulde hij een kleine protocollaire rol door bij de jaarlijkse 1 mei viering speldjes uit te reiken aan partijgenoten die 25 of 50 jaar lid waren. Na zijn burgemeesterschap werd hij waarnemend commissaris van de Koning in Gelderland.

De partij door de jaren heen

De SDAP-afdeling kende qua ledenaantal een aarzelend begin. In de jaren twintig, na de invoering van het algemeen kiesrecht, steeg het snel tot rond de duizend leden aan het eind van de jaren dertig. De Leidse afdeling van de PvdA groeide in de jaren vijftig tot ongeveer tweeduizend leden. Toen werd besloten om de afdeling op te delen in aparte afdelingen; de gemeentepolitiek werd de

verantwoordelijkheid van een federatievergadering (die tweemaal per jaar bijeenkwam) met een federatiebestuur.

Het partijwerk kon met de oprichting van aparte wijkafdelingen over meer mensen worden verdeeld in een tijd dat in de partij nog een veelheid van activiteiten plaatsvond. Nieuwe leden werden thuis bezocht, de contributie werd wekelijks bij veel leden in contanten opgehaald en net als voor de oorlog door een groep wijkcommissarissen die ook het contact met de leden onderhielden en convocaties en later het afdelingsblad *De Partijgenoot* bezorgden. Er waren scholingsactiviteiten en thematische werkgroepen. De vergaderingen van partijcongres, provinciaal gewest en de federatie werden in de afde-

lingen voorbereid. Bij verkiezingen werd intensief campagne gevoerd, met huisbezoek, affiches rondbrengen en aanplakken, huis-aan-huis folders bezorgen of zelfs in buurten 's avonds aanbellen om mensen op te roepen op de PvdA te stemmen. De federatie bestond van 1957 tot 1969 en werd toen vervangen door één Leidse partijafdeling. Zo bleef de PvdA Leiden lang een levendige organisatie met ook veel belangstelling voor de nationale politiek. Tot 2017 wezen de afdelingen de afgevaardigden naar het congres en de provinciale vergadering aan. Voortaan konden leden individueel aan zulke vergaderingen deelnemen, fysiek of digitaal, en verviel de noodzaak om allerlei kwesties te bespreken in lokale afdelingen. Zo gaat het niet alleen in de PvdA, maar in bijna alle politieke partijen.

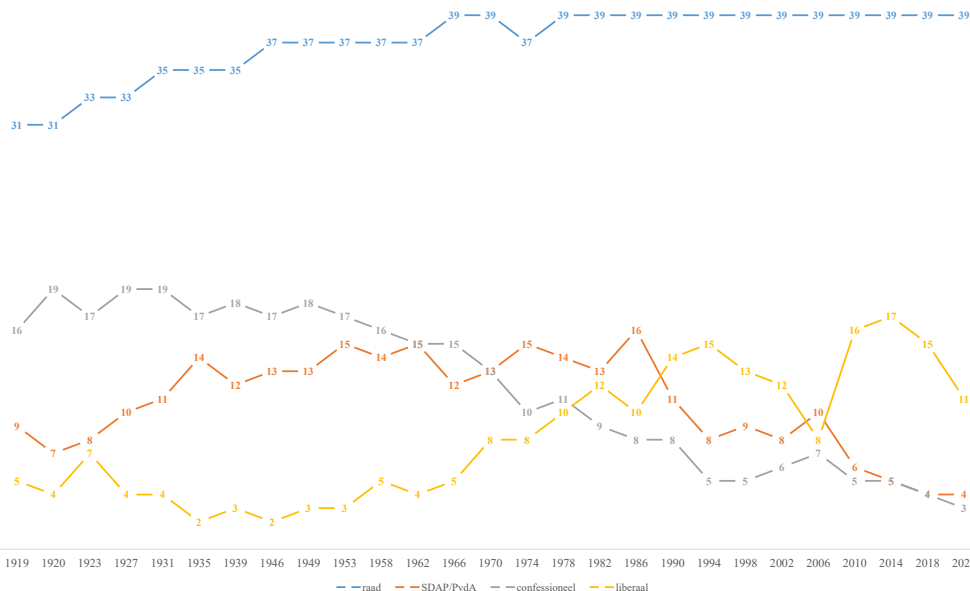
Tot slot

Wat heeft 125 jaar sociaaldemocratie in Leiden opgeleverd? Wat was kenmerkend? Enerzijds de partij als onderdeel van een bredere beweging, anderzijds SDAP en PvdA als factor in de gemeenteraad en met wisselend succes deelnemend in het college van B en W. De rode familie stamt uit het begin van de vorige eeuw, was lang van grote betekenis voor de Leidse arbeidersklasse, maar verloor haar aantrekkingskracht rond 1970 toen de PvdA een transformatie onderging met een nieuw en hoger opgeleid kader dat weinig verwantschap had met oude partijtradities en dat de vrije tijd anders wilde besteden. Dat begon met de jongere leden – hun oude club, de AJC, werd al in 1959 opgeheven. De geschiedenis van afzonderlijke

onderdelen van de rode familie is wel beschreven, maar wat ontbreekt is een bredere analyse van ontstaan en het weer wegvalen van de onderlinge verbanden tussen de delen van de zuil – ook in Leiden.

De vooroorlogse SDAP, hoewel de grootste raadsfractie sinds 1919, trad pas in 1935 toe tot het college van B en W. Tot dan had de partij geweigerd met de rechtse partijen samen te werken. De SDAP had de tijdgeest niet mee. Dat gold veel minder voor de PvdA na de oorlog, toen er brede consensus was over de wederopbouw, het bestrijden van de woningnood, het regelen van een fatsoenlijk ouderdomspensioen en dergelijke. Deelname aan het college van B en W was geen strijdpunt meer en PvdA-wethouders namen in de jaren vijftig het voortouw bij de bouw van grote aantallen woningwetwoningen. In dezelfde tijd moest ook ruimte gemaakt worden voor de auto, vond men eensgezind. Dat kwam in Leiden tot uitdrukking in het basiswegenplan van 1961, met de sloop van krottenbuurten, doorbraken voor de 'cityring' en demping van grachten.

Rond 1970 trad een nieuwe generatie linkse bestuurders aan. Die dacht anders over de auto: deze moest zich aan de stad aanpassen, in plaats van andersom. Het was vooral PvdA-wethouder Cees Waal, het boegbeeld van de stadsvernieuwing, die hiervoor ijverde. Het behoud van het monumentale en karakteristieke karakter van de stad kreeg bij het noodzakelijke proces van stadsvernieuwing veel meer aandacht dan voorheen. In feite wordt deze lijn tot de dag van vandaag voortgezet, ook al is de PvdA niet langer de dominante partij. Juist omdat de PvdA zo

Zetelverdeling Gemeenteraad Leiden 1919-2022.

lang deel uitmaakte van het stadsbestuur kreeg deze transformatie een kans. De prijs daarvoor is wellicht dat de PvdA het oppositie voeren verleerd is. Dat was voor de oorlog wel anders.

Er veranderde meer ten aanzien van het gemeentelijk beleid. De SDAP en PvdA waren lange tijd voor het door de (gemeentelijke) overheid beheren van nutsbedrijven. Dat werd anders in de jaren negentig, met de keuze voor de privatisering ervan. Minder zichtbaar zijn de inspanningen voor inwoners met lage inkomens, mede omdat die vaak door nationale factoren werden en

worden bepaald. Maar 'werk en inkomen' blijven belangrijk, ook bij de uitvoering van de participatiewetgeving, de emancipatie van vrouwen en voorrang voor minderheden. De partij is diverser geworden en al lang geen mannenbolwerk meer.

Of er nog eens 125 jaar zullen volgen, valt niet te voorspellen. De PvdA is een experiment aangegaan door intensieve samenwerking met GroenLinks. Of dat tot een compleet nieuwe partij zal leiden, is ongewis. Rood en groen mengen levert geen mooie kleur op, maar rood naast groen in één beweging is wellicht de toekomst.

Noten

1 Voor een meer volledig beeld van de ideologische ontwikkeling van SDAP en PvdA: Bart Tromp, *Het sociaal-democratisch programma. De beginselprogramma's van SDB, SDAP en PvdA, 1878-1977* (Amsterdam 2002).

2 Zie hiervoor onder meer deel I in J. Perry, P.J. Knegtmans, D.F.J. Boscher, F. Becker en P. Kalma, *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland, 1894-1994* (Amsterdam 1994).

3 In een nieuw beginselprogramma werd deze lijn in 1937 verankerd. Stuuf Wiardi Beckman was de belangrijkste auteur. Zie Tromp, *Het sociaal-democratisch programma*, 187 e.v.

4 Zie voor een overzicht van de Leidse SDAP ook Jaak Slangen, 'Van Revolutie tot coalitie' in: Kees Plug en Jan Marinus Wiersma, *Doorbraak en*

traditie. Veertig jaar PvdA-Leiden (Leiden 1986) 52-56.

5 *Leidsch Dagblad*, 6 juli 1917.

6 Zie P.A.J. Otgaar en J.F.J.G. van Schaik, 'De Oranjerij van 1887 en 1889', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 1994* (Leiden 1994) 98-125.

7 De leden van de Tweede Kamer werden tot de invoering van het algemeen kiesrecht in 1919 met evenredige vertegenwoordiging gekozen via een systeem met districten.

8 Zie voor een levensbeschrijving van Knuttel: Jaak Slangen, 'Van strenge sociaal-democraat tot scheurmaker. J.A.N. Knuttels aandeel in het schisma van Deventer (1909)', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 2000* (Leiden 2001) 95-150.

9 Zie voor een biografie van deze

markante man: Jaak Slangen, *Dirk Antonie van Eck (1867-1948), de peetvader van de Leidse sociaal-democratie* (Leiden 1988).

10 C.J.D. Waal, *De betekenis van 'Deventer' voor de Sociaal-Democraten in Leiden* (Leiden 1984) 7-8.

11 J.A.N. Knuttel, *Levensloop* (Leiden 1989) 235-237.

12 *Leidsch Dagblad*, 6 maart 1909.

13 Partijgenoot Duys uit Zaandam. *Leidsch Dagblad*, 2 mei 1909.

14 Zie zijn memoires in: Th.P.F. Wortel Thzn., 'De memoires van Hendrik Neuteboom', *Leids Jaarboekje* 75 (1983) 167-200.

15 Weliswaar woonde Van Eck in Oegstgeest, maar in die tijd waren de leden van de SDAP in Oegstgeest ingedeeld bij de afdeling Leiden.

16 Dat viel ook zijn vijanden op. In de Eerste Kamer betoogde een lid dat

zolang SDAP'ers als Van Eck vinden dat de SDAP een revolutionaire taak heeft, er een weermacht nodig zal zijn. *Leidsch Dagblad*, 21 maart 1923.

17 *Leidsch Dagblad*, 7 juni en 9 juli 1909.

18 Zie: Slangen, 'Van strenge sociaal-democraat tot scheurmaker', 138.

19 Zie: Jaak Slangen, 'November 1918 in Leiden: Revolutie of Contrarevolutie', *Leids Jaarboekje* 80 (1988) 105.

20 *Leidsch Dagblad*, 9 augustus 1913.

21 *Leidsch Dagblad*, 29 maart 1919.

22 P.F. Maas, *Sociaal-democratische gemeentepolitiek, 1894-1929* (Den Haag 1985) 65 e.v.

23 *Leidsch Dagblad*, 1 juni 1939.

24 Zie Jaak Slangen, 'Enkele aspecten van de strijd om de verzuiling van de Leidse arbeidersklasse (1880-1919)', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 1993* (Leiden 1993) 46-79.

25 Het Volksgebouw werd op 1 mei 1942 door het Nationaal Arbeiders Secretariaat (NAS) ingepikt. Na de oorlog werd het pand Hooigracht 84 gekocht, Ons Centrum, dat in 1974 van de hand werd gedaan, mede omdat de samenwerking tussen de PvdA en de NVV veel losser was geworden.

26 1 meiopstootje in de Groe-

nesteeg: *Leidsch Dagblad*, 2 mei 1930.

27 *Leidsch Dagblad*, 3 mei 1937.

28 *Leidsch Dagblad*, 1 mei 1933.

29 *Leidsch Dagblad*, 22 februari 1936.

30 Zie o.a. Buck Goudriaan, *Leiden in de Tweede Wereldoorlog van dag tot dag. Een kroniek van 10 mei 1940 tot 15 augustus 1945* (Leiden 1995) 26-27.

31 Zie M.G. Verwey, *Leiden in bezettingstijd. Herinneringen van een gemeentebestuurder* (Leiden 1946).

32 Zie G.L. Driessen, 'Leiden in oorlogstijd', *Leidsch Jaarboekje* 38 (1946) 47-57. Over de belangrijke rol van de communist Nico Olivier jr. en de sociaaldemocraten Joop Dubbel-deman en Cees Piena daarin, zie Jaak Slangen, 'Communistisch verzet in en om Leiden. Enkele impressies en kanttekeningen bij de activiteiten van de gebroeders Olivier (1933-1945)', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 15 (2003) 100-103.

33 *Leidsch Dagblad*, 16 maart 1940.

34 Zie hiervoor onder meer deel IV in Perry e.a., *Honderd jaar sociaal-democratie*.

35 Zie hoofdstuk 'De eerste jaren' in Plug en Wiersma, *Doorbraak en traditie*.

36 J.A. van Doorn-Beersma en D.J. Faber (red.), *Het Leidse pluche. 150 jaar gemeentebestuur in Leiden* (Leiden 2001); ook voor het volgende.

37 A.H. Poelman, *Het progressief Akkoord: een breuk?* (doctoraalscriptie RUL, 1987); Menno Wolters, *PAK en polarisatie. Kentering in de Leidse gemeentepolitiek* (Leiden 1972); Plug en Wiersma, *Doorbraak en traditie*.

38 *Leidse Courant*, 15 december 1969.

39 Zie ook Frits van Oosten, *De stad en de wethouder. Hoe Cees Waal de binnenstad van Leiden vernieuwde* (Leiden 2017).

40 *Leidsch Dagblad*, 20 juli 1978, onder de kop 'Eerste romance tussen PvdA en VVD'.

41 *Leidsch Dagblad*, 30 augustus 1978.

42 *Leidsch Dagblad*, 2 september 1978.

43 Zie voor deze paragraaf het hoofdstuk 'Vrouwen en vrouwenbeweging' in Plug en Wiersma, *Doorbraak en traditie*.

44 Zie ook 'Jaaroverzicht 2007', *Leids Jaarboekje* 100 (2008).

45 *Trouw*, 21 april 2010.

46 Ook de waarnemend burgemeester die benoemd werd na de pensionering van Lenferink in 2023 was afkomstig uit de PvdA: Peter van der Velden.

Vijfvoudig Tourwinnaar Eddy Merckx en burgemeester Aat Vis op de racefiets voor het Leidse stadhuis, juni 1978. Foto: Jan Holvast. Erfgoed Leiden en Omstreken.

Een valse start?

De start van de Tour de France in Leiden in 1978

Jan de Vetten

Op donderdag 29 juni 1978 was de start van de vijfenzestigste Tour de France in Leiden. Het zou een groot feest moeten worden, maar deze Tourstart liep uit op een enorme teleurstelling, in ieder geval volgens de media. Een televisiedocumentaire van Andere Tijden Sport, uitgezonden in 2013, stelde dat alles mis ging wat er maar mis kon gaan: 'Een droom werd een nachtmerrie'.¹

Inderdaad ging er een flink aantal dingen mis. In de eerste plaats op sportief vlak: de openingstijdrift, de proloog, werd vanwege de regen geneutraliseerd en telde daardoor niet mee voor het klassement; ook werden er geen (gele, groene etc.) truien uitgereikt. In de tweede plaats op commercieel vlak: op last van de Franse Tourdirecteur Félix Lévitan moesten de Leidse organisatoren de reclameborden bij de start en finish in de Groenordhallen verwijderen. Dat kon hen flink wat geld gaan kosten, als de reclamesponsors hun geld zouden teruggeisen. Tot slot was er een menselijk drama: Joop Riethoven, een centrale figuur in de Leidse organisatie, kreeg de avond voor de proloog, tijdens de gala-avond van de Tour, een hersenbloeding en moest in het ziekenhuis worden opgenomen. Hij lag zes dagen in coma.²

De dag na de proloog zat Leiden met een

flinke kater. Dat gold zeker voor de organiserende Stichting Tour de France Leiden 1978 (verder: de Stichting). Natuurlijk door het wegvallen van haar bestuurslid Joop Riethoven, maar daarnaast zou de Tourstart ook een financieel echec kunnen opleveren. Terwijl de Tourkaravaan zich naar Frankrijk spoedde, likte Leiden zijn wonden.

Dit artikel gaat over de start van de Tour de France in Leiden in 1978. Hierbij komt een aantal vragen aan de orde. Was de Tourstart in Leiden een totale mislukking, zoals de kranten schreven, of viel dat eigenlijk best mee? Hoe verliep de samenwerking bij de organisatie van de Tourstart tussen de al genoemde Stichting, de gemeente Leiden en de Franse Tourorganisatie, en met name die tussen de gemeente en de Stichting? En tot slot: waarom had een armlastige gemeente als Leiden (Leiden was in die jaren een zogenoemde artikel 12-gemeente³) zoveel geld over voor dit evenement; welke argumenten speelden daarbij een rol? Het uitgebreide nevenprogramma en de sportieve aspecten van de Tourstart zullen zijdelings aan de orde komen.⁴

In dit artikel wordt – na enkele inleidende opmerkingen over Leiden in de jaren zeven-

tig en over de Tour de France – eerst ingegaan op de gebeurtenissen rond de Tourstart op 29 juni 1978. Vervolgens komt de jarenlange voorbereiding van dit evenement aan de orde. Daarna gaat het over de (financiële) afwikkeling van de zaken rond de Tourstart. Tot slot volgen enkele concluderende opmerkingen.

Leiden in de jaren zeventig

Leiden maakte in de tweede helft van de twintigste eeuw een grote transformatie door. De industrie, daarvoor dominant in de stad, verdween zo goed als geheel na 1965, omdat productie elders goedkoper was. Er kwam vooralsnog niet veel voor in de plaats; de werkloosheid was hoog. Verder was de stad ook fysiek in een slechte conditie; er waren veel krotten en verwaarloosde wijken. Een befaamde uitspraak in die jaren was: 'Alle steden hebben problemen; Leiden heeft ze allemaal'. De linkse coalitie in de gemeenteraad die de stad in de jaren 1974 tot 1978 bestuurdde, maakte veel werk van de 'wederopbouw' van Leiden, mede geholpen door veel geld vanuit Den Haag.⁵ In 1978 ging het al weer wat beter, ook getuige de titel van het PvdA-programma voor de gemeenteraadsverkiezingen van maart 1978: 'Leiden in herstel'.⁶

Tour de France

De Tour de France is de belangrijkste en zwaarste meerdaagse wielervedstrijd van de wereld. De Tour wordt verreden vanaf 1903 en voert door grote delen van Frankrijk, met zo nu en dan een uitstapje naar het buitenland. De lengte van de Tour is circa 4000 kilo-

meter en wordt verreden in circa twintig etappes. De Tour vindt elk jaar plaats in de laatste week van juni en de eerste weken van juli. In 1978 startte de Tour voor de derde keer in een Nederlandse stad, na Amsterdam (1954) en Scheveningen (1973) nu in Leiden.

De Tourstart in Leiden

Wat gebeurde er zoal in de dagen rond de Tourstart? Wat ging er goed, wat niet?

Franse week

Op 27 juni, enkele dagen voor de Tourstart, was het al volop feest in Leiden: de 'Franse week' was begonnen. Montmartre, een nagebootste Franse artiestenwijk op het Pieterskerkplein, werd geopend. Burgemeester Aat Vis reed met veelvoudig Tourwinnaar Eddy Merckx alvast een stukje van het parcours, allebei op een racefiets. Er was een defilé van een aantal muziekkorpsen. Een fietsententoonstelling in de Waag werd geopend.⁷ Op 28 juni 's middags was in de Burgerzaal van het stadhuis de officiële ontvangst van de Franse Tourdirectie, Jacques Goddet en Félix Lévitán, door het Leidse gemeentebestuur: 'Een vrolijk gebeuren, ondanks het mistroostige weer'. Het woord werd gevoerd door burgemeester Vis, Goddet en Stichtingsvoorzitter Eimert Teekens. Daarna werden Goddet en Lévitán gewogen; zij kregen hun gewicht in kaas.⁸

Over de Franse week waren de kranten opmerkelijk negatief. Die werd 'een flop' genoemd, omdat de bezoekers – waarschijnlijk mede door het slechte weer – massaal wegbleven. De miezerige regen dompelde Montmartre op het Pieterskerkplein in 'een

V.l.n.r.: burgemeester Aat Vis, ronde-miss Ineke Houba en de Franse Tourdirecteuren Jacques Goddet en Félix Lévitán, voor het stadhuis, juni 1978. Foto: Jan Holvast. Erfgoed Leiden en Omstreken.

triest sfeertje'. De kermis bij molen De Valk was verregend. De extra koopavond was geen succes; de verwachte stroom toeristen bleef uit. Het 'grand spectacle', een show met Franse artiesten, werd afgelast; wederom was de regen de oorzaak.⁹

Reclame

In de vroege ochtend van 29 juni, de dag van de proloog, eiste Tourdirecteur Lévitán dat de Nederlandse reclame in de Groenordhallen

zou worden weggehaald. Alle reclamerechten binnen een straal van 300 meter van start en finish waren namelijk verkocht aan de Franse televisie; dit was vastgelegd in het contract tussen de Franse Tourorganisatie en de Stichting. Volgens Stichtingssecretaris Bas Vonk was het contract voor tweeërlei uitleg vatbaar. Maar volgens de juridisch adviseur van de Stichting, Jan Karstens, was dat niet het geval; hij vond dat Lévitán gelijk had. Achteraf zei Riethoven dat ze bewust

Goddet en Lévitan krijgen voor de start van de Tour in het stadhuis hun gewicht in kaas aangeboden, juni 1978. Foto: Jan Holvast. Erfgoed Leiden en Omstreken.

een risico hadden genomen in de hoop dat Lévitan de reclame niet zou laten verwijderen. De Stichting had dus gegokt en verloren. Ze overwoog nog wel juridische stappen tegen de Franse Tourorganisatie.¹⁰ Volgens Karstens zijn die waarschijnlijk niet doorgezet.¹¹

Proloog

De Tour de France 1978 begon op donderdag 29 juni met een proloog (een individuele tijdrit) van 5,2 kilometer door de straten van Leiden,

met start en aankomst in de Groenordhallen. De dag daarop voerde de eerste etappe de renners van Leiden eerst naar het Brabantse Sint Willebrord (eerste etappehelft) en vervolgens naar Brussel (tweede helft). Aan de start verschenen elf ploegen met elk tien renners. Eén van de ploegen was de Nederlandse TI Raleigh-ploeg met ploegleider Peter Post. Verder was er een Tourkaravaan met zo'n 2500 reclamemensen, journalisten, politieagenten en organisatoren.¹²

De Groenordhallen tijdens de Tour de France. De Leidse organisatoren moesten de reclameborden op last van Lévitan verwijderen. Buiten de Groenordhallen werden anti-Franse protesten gehouden, juni 1978. Foto: Jan Holvast. Erfgoed Leiden en Omstreken.

Het parcours van de proloog voerde door de Leidse binnenstad, vooral over klinkerwegen. Door de vele regenval op die 29ste juni en de dagen daarvoor kon het bochtige parcours hier en daar glad zijn. De ploegleiders (met uitzondering van Peter Post, die zich wel moest neerleggen bij de beslissing van de meerderheid) adviseerden de proloog te neutraliseren – het parcours was, vonden zij, te gevaarlijk – en de jury en de Franse Tourleiding, in casu Félix Lévitan, namen dat

advies over. Dat kon, een artikel in het reglement rechtvaardigde een dergelijke beslissing. Het besluit over het neutraliseren van de koers was een paar uur voordat de proloog zou worden verreden genomen. Het werd niet aan het publiek gemeld; de renners waren wel op de hoogte. De proloog werd zo een veredelde kermiskoers, een rondje rond de kerk. De meeste renners namen hun gemak ervan. De Nederlandse TI Raleigh-ploeg reed wel voluit, en het resultaat mocht er zijn: drie

Publiek kijkt naar wielrenner tijdens de proloog in de Breestraat, juni 1978. Foto: Jan Holvast. Erfgoed Leiden en Omstreken.

van de vijf snelste renners waren van die ploeg. De eerste vier plaatsen werden bezet door Nederlanders.¹³ Opmerkelijk was dat niet alleen de proloog werd geneutraliseerd – er werd wel vaker (een deel van) een etappe geneutraliseerd –, ook kreeg de winnaar van de proloog geen gele trui uitgereikt – en dat was wel zeer ongebruikelijk.¹⁴ Winnaar Jan Raas was woedend; het parcours was volgens hem helemaal niet zo gevaarlijk.¹⁵

De kranten schreven buitengewoon ne-

gatief over de Leidse Tourstart. Volgens het *Leidsch Dagblad* was de proloog een ‘farce’; de 100.000 toeschouwers in Leiden waren ‘bedrogen’.¹⁶ Ook de landelijke kranten waren verontwaardigd over de gang van zaken. *Het Parool* schreef: ‘Wat de daverende start van de Tour de France had moeten zijn werd door Lévitán gedegradeerd tot een derde-rangs klucht.’¹⁷ En de *Volkskrant* schreef over de ‘wanorde’ bij de Tourstart; ‘letterlijk alles’ ging mis.¹⁸

Jan Raas, winnaar van de proloog, wordt gehuldigd. Rechts naast hem ronde-miss Ineke Houba, juni 1978. Foto: Jan Holvast. Erfgoed Leiden en Omstreken.

De Stichting overwoog juridische stappen tegen de Franse Tourorganisatie. Er was voor de Tourstart flink wat geld betaald (360.000 gulden), maar feitelijk was er geen wedstrijd gereden – die was immers geneutraliseerd. Juridisch adviseur Karstens: ‘Je zou kunnen zeggen dat Lévitán [...] een wanprestatie heeft geleverd’. De Stichting, zei secretaris Vonk, zou gaan uitzoeken of een schadeclaim mogelijk was.¹⁹ Volgens Karstens is die waarschijnlijk niet doorgezet.²⁰

Toeschouwers

De Groenordhallen waren tijdens de proloog slecht gevuld; van de 5000 zitplaatsen (à f 30) waren er hooguit 3000 bezet, en er was volgens de kranten niet veel sfeer. De avond voor de proloog werden daar de renners voorgesteld aan het publiek, gevolgd door een showprogramma met muziek van bekende sterren als Lee Towers en de popgroep Luv.²¹ Ook toen was de opkomst zeer matig. Ondanks alle reclame voor dat evene-

In de Groenordhallen werden de deelnemende wielerploegen voorgesteld, waaronder de tienkoppige Franse ploeg Jobo, juni 1978. Foto: Jan Holvast. Erfgoed Leiden en Omstreken.

ment bleven veel kaartjes (à f 15) onverkocht. Gerekend was op zo'n 5000 mensen, het werden er circa 500.²² Waarom er zo weinig kaartjes zijn verkocht is niet duidelijk; wellicht vond men die te duur.²³

Eerste etappe

Op 30 juni, om half 9 's morgens, vertrokken de renners vanuit Leiden voor de eerste etappe, weggeschoten door André de Jong, directeur van de Groenordhallen

(een gemeentebedrijf). Die voelde er aanvankelijk helemaal niets voor om dat te doen, uit teleurstelling over de gang van zaken tijdens de proloog, maar op verzoek van burgemeester Vis – 'die de zaken netjes wilde afhandelen' – voldeed hij aan zijn verplichtingen. Die etappe leverde genoegdoening op voor Jan Raas. Door zijn overwinning in Sint Willebrord reed hij het tweede deel van de eerste etappe naar Brussel in de gele trui.²⁴

Start van de eerste etappe van de Tour de France bij de Groenordhallen in Leiden, juni 1978. Foto: Jan Holvast. Erfgoed Leiden en Omstreken.

Er ging een aantal dingen mis in de dagen rond de Tourstart, dat blijkt wel uit het voorgaande. Aan de andere kant ging er ook heel veel goed. De proloog was – ook volgens de Franse Tourorganisatie – goed georganiseerd. Er was daarnaast een uitgebreid nevenprogramma met tal van activiteiten op sportief, cultureel en amusementsgebied. De regen was de grote spelbreker, en daar konden de Leidse organisatoren weinig aan doen.

Tour de France in Leiden – voorbereiding

De start van de Tour de France in Leiden in juni 1978 kende een lange aanloop. Al drie jaar eerder, in juni en juli 1975, vonden de eerste gesprekken plaats van de Leidse sportorganisatoren Joop Riethoven en Bas Vonk met de Franse Tourdirecteur Félix Lévitan over een Tourstart in Leiden in 1976 of 1977.²⁵ Naar aanleiding van dit gesprek was er een overleg van Riethoven met wet-

houder Tinus van Aken (PvdA, economische zaken). Uit de aantekeningen die Riethoven voor dat gesprek opstelde bleek dat hij al de steun had van Eimert Teekens, eigenaar van een aantal slagerijen in Leiden en omgeving en lid van de slagersorganisatie 'de Vleesmeesters'. Die wilde zich garant stellen voor het aan de Franse Tourorganisatie te betalen bedrag. Riethoven had ook al gesproken met wethouder Dick Tesselaar (PvdA, sportzaken). Hij hoopte op steun van de gemeente voor een plan met naast het sportieve gebeuren ook een feest- en cultureel programma. Tesselaar stond 'niet afwijzend' tegenover dit voorstel.²⁶ Het college van burgemeester en wethouders (verder: het college) had eind juli 1975 over het stuk van Riethoven gesproken en besloot 'in positieve zin' de ontwikkelingen af te wachten.²⁷

De pogingen om de Tour in 1976 of 1977 naar Leiden te halen leidden tot niets; die Tourstarts waren al vergeven aan andere steden. Maar Riethoven zat niet bij de pakken neer. In februari 1976 hadden hij en Vonk weer een gesprek met Lévitán; nu was het hun doel om de Tourstart van 1978 naar Leiden te halen.²⁸ De prijs voor die Tourstart was 360.000 gulden, te betalen aan de Franse Tourorganisatie. Slager Teekens wilde voor dat bedrag wel garant staan.²⁹

Half maart 1976 hadden Riethoven en Vonk een gesprek met wethouder Tesselaar over het organiseren van de Tourstart in 1978.³⁰ Van de gemeente Leiden werd het nodige verwacht: het beschikbaar stellen van de Groenordhallen, het verzorgen van voorzieningen voor de internationale pers (telex, telefoon etc.) en het vaststellen van

een parcours voor de proloog. Verder kwam aan de orde het organiseren van activiteiten rondom de Tourstart, zoals een 'Franse week' en optredens van artiesten in de Groenordhallen.³¹ Tesselaar beloofde de zaak voor te leggen aan het college en vervolgens zo nodig aan de gemeenteraad. In de krant benadrukte Riethoven het belang van een Tourstart voor Leiden: 'De ogen van de hele wereld zullen op Leiden gericht zijn. Dat betekent een enorme promotion'.³²

Op 21 april 1976 was de kogel door de kerk; Leiden zou definitief de startplaats zijn van de Tour de France 1978. Dit na gunstig verlopen gesprekken van Riethoven en Vonk met de wethouders Tesselaar en Van Aken; die zegden hun medewerking toe. De vier spraken die dag ook met minister Tjerk Westerterp van Verkeer en Waterstaat (V&W). Westerterp was een groot wielervriend en zegde graag alle medewerking toe om vergunningen en dergelijke te regelen voor de etappe vanaf Leiden naar de grens met België. Op 14 mei zou het contract met de Franse Tourorganisatie worden getekend.³³ Maar voor die tijd moesten er nog een paar zaken worden geregeld.

Riethoven en Teekens spraken af om de organisatie van de Tourstart in Leiden onder te brengen in een stichting. Op 5 mei 1976 werd de Stichting Tour de France Leiden 1978 formeel opgericht. In het bestuur zaten Eimert Teekens (voorzitter), Bas Vonk (secretaris), Gerrit Kom (penningmeester), Joop Riethoven (directeur sportief), Wim van Duivenbode (verantwoordelijk voor het parcours), en Jan Karstens en Jos Linskens (verantwoordelijk voor de juridische zaken).³⁴

Riethoven en Vonk waren de belangrijkste organisatoren vanuit de Stichting; de andere bestuursleden opereerden meer op de achtergrond.³⁵

De financiële steun van Teekens was geregeld in een contract (d.d. 13 mei 1976) tussen Teekens Slagerijen BV en de Stichting. Daaruit bleek overigens dat het genoemde bedrag van 360.000 gulden geen garantie maar een lening was; het geld moest worden terugbetaald met rente. Ook leende Teekens 5000 gulden aan de Stichting voor de lopende uitgaven, tegen dezelfde voorwaarden.³⁶ De Stichting gaf geen ruchtbaarheid aan het feit dat de financiële bijdrage van Teekens een lening was, ook niet naar de gemeente Leiden; dat zou later nog aanleiding geven tot de nodige irritatie.

Toen duidelijk was dat de Tour de France definitief naar Leiden zou komen, moesten de plannen ook aan de gemeenteraad worden voorgelegd. In een brief aan de raad zette het college de achtergronden uiteen, alsmede op welke manier medewerking van de gemeente werd verlangd. Het achtte de komst van een 'wereldvermaard sportevenement' als de Tour de France naar Leiden 'voor de stad van groot belang', in de eerste plaats vanwege 'het Leiden Promotion-aspect'. Het leek 'alleszins verantwoord' hieraan medewerking te verlenen, ook als dat 'enig financieel offer' zou vergen. Het college voelde er niets voor om gemeentelijke accommodaties en diensten gratis ter beschikking stellen, maar wilde – om een 'zuiver inzicht' in de kosten te verkrijgen – een financiële bijdrage verstrekken waaruit die zouden kunnen worden betaald. Die bijdrage zou circa 100.000 gulden

moeten bedragen, dit op basis van een nog grove schatting van de kosten; een nader voorstel zou volgen. Concreet vroeg het college de raad om een principe-uitspraak: instemming met Leiden als startplaats van de Tour de France 1978, alsmede de bereidheid om daaraan financieel bij te dragen, tot een maximum van een ton.³⁷

Op 10 mei 1976 vergaderde de gemeenteraad over het voorstel van het college. Met de hakken over de sloot – 18 stemmen voor (de coalitiepartijen PvdA, PPR en D66 en één CDA'er) en 16 tegen – stemde de raad in met het verlenen van steun aan de Tourstart. Wethouder Tesselaar benadrukte in de raad het belang van de Leiden promotie, 'waarbij Leiden op een positieve manier in de belangstelling kan worden gebracht'. Verder ging het om een evenement dat een hele week zou gaan duren. Vooral van de zijde van CDA en VVD waren er flinke bezwaren tegen het subsidiëren door het armlastige Leiden van dit miljoenenspektakel. Hierbij speelde wellicht tevens een rol dat de verhouding tussen coalitie en oppositie relatief gespannen was in die jaren; het waren jaren van 'confrontatie'. Maar ook de PSP en PPR waren kritisch. De PvdA daarentegen vond het 'recreatieve gebeuren' heel belangrijk voor de stad.³⁸ De CDA'er Van Zijp (woordvoerder sport en van beroep rijwielhandelaar) stemde als enige van zijn fractie voor. Hij was van mening dat dit grote evenement 'het gezicht van Leiden' beslist goed zou doen. Ook zou het een stimulans zijn voor het Leidse zakenleven.³⁹ Columnist Ruud Paauw van het *Leidsch Dagblad* was tevreden na het raadsdebat: 'In Leiden gebeurt niet zo bar veel en een

evenement als dit geeft een beetje fleur aan Leiden'.⁴⁰

De volgende dag, 11 mei, was er een extra vergadering van de raad. Tijdens een schorsing van die vergadering werden om het besluit van de vorige dag te vieren namens slager Teekens rookworsten uitgedeeld aan de raadsleden. De PPR en de PSP wilden geen rookworsten en liepen uit protest de raadszaal uit. PPR-raadslid Laurens Beijen noemde het geïrriteerd een 'commerciële reclamestunt'.⁴¹

Op vrijdag 14 mei 1976 werd tijdens een lunch in restaurant de Beukenhof in Oegstgeest het contract inzake de Tourstart in Leiden getekend door voorzitter Teekens namens de Stichting en directeur Lévitán namens de Franse Tourorganisatie. Minister Westerterp was verhinderd vanwege een vergadering van de ministerraad. Vóór de lunch waren Lévitán en het Stichtingsbestuur in het Leidse stadhuis ontvangen door het voltallige college. Burgemeester Vis zei daar: 'Het is goed voor het imago van Leiden dat die Tour hier komt'. Daarom zou de stad, ondanks de moeilijke financiële situatie, meebetalen aan de Tourstart. Tourbaas Lévitán benadrukte dat Leiden hier veel internationale bekendheid aan zou overhouden: 'U zult er geen spijt van krijgen, dat belooft ik u'.⁴²

Nu het contract getekend was, kon met de praktische voorbereidingen van de Tourstart worden begonnen. Door het college werden daartoe eind oktober 1976 enkele ambtenaren 'vrijgemaakt' om dat samen met de Stichting te gaan doen.⁴³ Verder besloot het college medio november om aan de raad voor

te stellen op de begroting al geld te reserveren voor de Tourstart. Het stelde daartoe een 'Fonds Start Tour de France 1978' in en wilde daar in 1976 al 50.000 gulden in storten.⁴⁴ Voor de rest van het benodigde bedrag zou in 1977 een nader voorstel volgen.⁴⁵ Eind februari 1977 stemde de raad (met drie stemmen tegen) in met de instelling van het genoemde Fonds.⁴⁶

Medio december 1976 kwam de werkgroep Start Tour de France 1978, die bestond uit enkele medewerkers van de gemeente Leiden en vertegenwoordigers van de Stichting (meestal Riethoven en Vonk), voor het eerst bijeen.⁴⁷ Nog vele vergaderingen zouden volgen; in totaal is men tweeëntwintig keer bij elkaar gekomen. De werkgroep heeft heel veel en goed werk verricht. In de vergaderingen kwamen vooral praktische punten rond de Tourstart aan de orde. Het ging onder meer over de inrichting van de Groenordhallen en de daar benodigde voorzieningen (waaronder een perscentrum), het parcours en de reclamevoering. Daarnaast kwam ook de organisatie van het nevenprogramma aan de orde. Dat bestond uiteindelijk uit een groot aantal activiteiten op sportief, cultureel en amusementsgebied dat zich uitstrekte over een hele week (van 23 juni tot met 1 juli): Montmartre (rond de Pieterskerk), een tentoonstelling over fietsen in de Waag, een Hugenotendag, een rondrit van klassieke Franse auto's, een kermis, een loterij, wandel- en trimtochten en nog veel meer.⁴⁸

Half mei 1978 berichtte een krant dat Leiden klaar was voor de Tourstart. In en rond de Groenordhallen konden toeschouwers de start en aankomst meemaken. Langs

Rondrit van klassieke Franse automobielen door Leiden, voorafgaand aan de Tour de France, juni 1978. Foto: Jan Holvast. Erfgoed Leiden en Omstreken.

het gehele parcours werden zo'n honderd- tot honderdvijftigduizend mensen verwacht. Daarnaast zou het spektakel worden bekeken door naar verwachting 68 miljoen televisiekijkers in veertien landen.⁴⁹

Hoe keken de inwoners van Leiden aan tegen de Tourstart? Daar is niet veel met zekerheid over te zeggen. Er is geen opinieonderzoek gehouden. Verder schreven de kranten hier nauwelijks over, en als ze er over schreven betwijfelden ze of de Leidenaar erg

enthousiast was over dit spektakel.⁵⁰ Maar er stonden wel zo'n 100.000 mensen langs het parcours van de proloog. Dat waren waarschijnlijk niet allemaal Leidenaars, maar angenommen mag worden dat een flink aantal inwoners de moeite heeft genomen om, ondanks de regen, te komen kijken. De Tour leefde dus wel degelijk in de stad!

In zijn nieuwjaarsrede, begin januari 1978, liet burgemeester Vis weten 'gematigd optimistisch' het nieuwe jaar in te gaan, onder

Proloog, hoek Oude Singel bij de Pauwbrug in Leiden, juni 1978. Foto: Claudia Thunnissen.

meer door de internationale bekendheid die de Tourstart zou opleveren voor Leiden. 'Europa zal dan het oog op onze stad richten, voor ons een zaak om in het nieuwe jaar aan Leiden te werken', aldus de burgemeester.⁵¹ En half mei 1978 schreef een krant trots: Leiden was eens in last, maar presenteert zich eind juni 'zelfbewust [...] aan een Europees miljoenenpubliek'.⁵² Leiden was er klaar voor. Maar niet alles ging goed in de aanloopfase van de Tourstart.

Onenigheid

Op praktisch gebied werd er – binnen de werkgroep Start Tour de France Leiden 1978 – goed samengewerkt tussen de Stichting en

de gemeente Leiden. Op bestuurlijk gebied was dat niet altijd het geval.

Nadat de raad op 10 mei 1976 akkoord was gegaan met het in principe steunen van de Tourstart begon een langdurig geharrewar tussen de Stichting en de gemeente Leiden over de financiële bijdrage van de gemeente, dat duurde tot juni 1978. Hierbij ging het om de vraag of de gemeente een subsidie (een bedrag dat sowieso zou worden uitgekeerd, ook als de Stichting winst zou hebben) of een garantie (een bedrag dat alleen zou worden uitgekeerd als er een tekort was) zou verstrekken aan de Stichting. Verder vroeg de gemeente de Stichting meermaals om een goed onderbouwd plan inclusief een gespe-

cificeerde begroting in te dienen, waarop vervolgens discussie ontstond over de vraag of die begroting voldoende was. Tot slot droeg de onduidelijkheid over de financiële bijdrage van Teekens ook niet bij aan de goede sfeer tussen de gemeente en de Stichting.

De grootste zorg van wethouder Hans van Dam (PvdA, financiën) was, zei hij later in een interview, dat de gemeente meegezogen zou worden in de (financiële) risico's van een groot evenement. Dat moest wat hem betreft worden voorkomen.⁵³ Dat lukte, maar pas in een vrij laat stadium werd daarover duidelijkheid geschapen.

Wat de gemeente wilde, was op hoofdlijnen duidelijk na de raadsvergadering van eind februari 1977. Wethouder Tesselaar zei toen dat een garantie hem meer op zijn plaats leek dan een subsidie, dit tot een maximum van 100.000 gulden. En de raad steunde hem hierin.⁵⁴ Dat paste bij het voornemen van Van Dam om de financiële risico's van de gemeente zoveel mogelijk te beperken. De Stichting was niet blij met dit raadsbesluit. Zij zag het als een 'aanzienlijke beperking in de financiële steun' aan de Tourstart. In een brief aan het college schreef ze dat de gewekte verwachting, dat de gemeente met een subsidie zou komen, niet was waargemaakt.⁵⁵ De gemeente zou echter vasthouden aan de ingezette lijn, ondanks druk vanuit de Stichting.

De gemeente vroeg de Stichting om te komen met een voldoende uitgewerkte begroting; pas als die er lag zou ze met een definitief besluit over de financiële bijdrage aan de Tourstart komen. De Stichting diende daarop met enige regelmaat bijgestelde begrotingen in; die zouden een gestaag oplo-

pend tekort laten zien. De eerste begroting werd medio november 1976 ingediend en kende nog een tekort van 50.000 gulden.⁵⁶ De begroting waar het college begin juni 1978 over zou spreken sloot met een tekort dat inmiddels was opgelopen tot 267.800 gulden.⁵⁷ De gemeente was telkenmale van oordeel dat de ontvangen ramingen te weinig uitgewerkt waren om aan de raad te kunnen worden voorgelegd. De Stichting klaagde van haar kant over de trage besluitvorming. Tijdens een persconferentie medio mei 1978 zei voorzitter Teekens dat de Stichting anderhalve maand voor de start van de Tour nog altijd niet wist waar ze aan toe was.⁵⁸

Een maand eerder, medio april 1978, had Tesselaar in een (interne) notitie de mogelijkheden op financieel gebied nog eens op een rij gezet. Nadat hij van de Stichting een adequate begroting zou hebben ontvangen wilde hij college en raad het volgende voorstel doen: het verlenen van een garantie bij een tekort van de Stichting, tot een maximum van één ton. Bij een eventueel tekort werden uit de garantie als eerste de kosten van de gemeentelijke diensten betaald.⁵⁹

Pas in juni 1978 werd de knoop definitief doorgehakt. Rond die tijd bleek ook dat de kosten van de gemeentelijke diensten aanzienlijk hoger waren dan aanvankelijk was geraamd: circa 150.000 tot 170.000 gulden. Begin juni ging het college akkoord met een voorstel voor een hogere financiële bijdrage aan de Tourstart. Dat voorstel werd daarop aan de raad voorgelegd.⁶⁰ Na een langdurige vergadering – pas om één uur 's nachts was die afgerond – ging de raad op 26 juni, slechts enkele dagen voor de Tourstart, 'na

veel tegensputteren' akkoord (21 stemmen voor, 9 tegen) met het voorstel om voor maximaal één ton garant te staan voor een eventueel tekort van de Stichting en daarnaast circa een halve ton af te boeken van de begrotingspost voor 'volksfeesten'. Per saldo ging het nu dus om een financiële bijdrage van zo'n anderhalve ton.⁶¹ Op 28 juni, de dag voor de proloog, stuurde het college een brief aan de Stichting waarin het raadsbesluit werd medegedeeld. Na afloop van de Tourstart wilde men een gespecificeerde afrekening ontvangen, inclusief betalingswijzen.⁶²

Op de achtergrond speelde ook de onduidelijkheid over de aard van de financiële bijdrage van Teekens aan de Stichting een rol. Half maart 1977 schreef de Stichting aan de gemeente dat Teekens het bedrag van 360.000 gulden aan de Stichting had uitgeleend, 'tegen normale bankrente'.⁶³ Pas toen werd dus aan de gemeente gemeld dat Teekens een lening had verstrekt, en geen garantie.

Regelmatig moest Tesselaar zich in de raad verdedigen tegen verwijten van verwarrende informatieverstrekking. In een nota (van april 1978) schreef hij dat Riethoven en Vonk 'indertijd beweerden' dat Teekens voor 360.000 gulden garant stond; op grond daarvan had hij de raad geïnformeerd.⁶⁴ Hem kon dus niet worden verweten dat hij de raad verkeerd had voorgelicht.

Er was niet alleen veel gedoe tussen de gemeente en de Stichting, ook binnen het bestuur van de Stichting ontstond onenigheid. In mei 1978 stapten Karstens en Linskens

uit het Stichtingsbestuur, maar bleven wel als juridisch adviseur aan de Stichting verbonden. Waarom deden zij dit? Karstens zei hierover later in een interview dat het bestuur van de Stichting een 'rommeltje' was en dat Riethoven en Vonk te veel risico's namen. Hij omschreef hen als een stel 'vrijbuiters'. Een voorbeeld was de reclame in en om de Groenordhallen. Maar er waren ook andere dingen volgens Karstens: 'Ze namen het niet zo nauw'. Ze waren niet helder in financiële zaken, en ze deden toezeggingen die niet werden waargemaakt. Karstens en medebestuurder Linskens hadden, vonden ze, onvoldoende grip op Riethoven en Vonk en hun acties, en wilden daar uiteindelijk geen verantwoordelijkheid meer voor dragen. Karstens vreesde een mogelijk faillissement van de Stichting, en allerlei claims (hij was net notaris geworden en wilde geen processen aan zijn broek). Karstens en Linskens traden daarom enkele weken voor de Tourstart uit het Stichtingsbestuur. In contacten met de media verzwegen zij de werkelijke redenen voor hun vertrek uit het bestuur; dat zou nadelig zijn geweest voor de Stichting en de Tourstart.⁶⁵

Medio juni 1978 schreef een krant over het vertrek van Karstens en Linskens uit het Stichtingsbestuur. Zij vertelden die krant dat ze zich onafhankelijk wilden kunnen opstellen bij eventuele conflicten tussen contractanten en de Stichting. Voor Karstens gold ook dat hij als notaris de trekking zou doen van een door de Stichting georganiseerde loterij; dan kon hij niet tegelijkertijd in het bestuur van die Stichting zitten. Tot slot zei Karstens nog dat er zeker geen sprake was van een intern

Joop Riethoven, de animator en centrale man in de Leidse Tourorganisatie, 1978. Foto: Jan Holvast. Erfgoed Leiden en Omstreken.

conflict, 'anders zouden we niet als adviseur aan de organisatie verbonden blijven'.⁶⁶ In een gesprek met een andere krant begin juli lichtte Karstens toch een tipje van de sluier op. Er bleek meer aan de hand te zijn dan de naar buiten gebrachte 'officiële' redenen: 'Er waren nogal wat verschillen tussen het functioneren van de heren Riethoven en Vonk aan de ene en van mr. Linskens en mijn persoonnetje aan de andere kant'. Verder wilde hij er niets over kwijt.⁶⁷

Begin oktober 1978 kwam Riethoven – inmiddels weer redelijk hersteld van zijn hersenbloeding – in een kranteninterview met een andere lezing van het gebeuren. Hij vertelde over zijn vele botsingen met Vonk:

'Terwijl hijzelf [Riethoven] zich uit de naad liep om geld voor de Tour binnen te slepen, liet Vonk het maar rollen'. Vonk gaf te veel geld uit aan zaken die niets met een wielervedronde te maken hadden. Hij 'wilde gewoon niet luisteren, ging overal dwars tegen in' en had 'met zijn amateuristische gedoe de hele professionele aanpak doorkruist'.⁶⁸

Stichtingsvoorzitter Teekens zei eind 1978 tegen een krant dat hij het jammer vond dat Riethoven zoveel kritiek had op Vonk; ze hadden immers allebei heel hard gewerkt. Maar vervolgens sloot hij zich in feite aan bij de kritiek van Karstens en Linskens. Riethoven en Vonk, zei hij, waren 'vrijbuiters die organisatorisch niet in het bit te vangen zijn'.⁶⁹

Afwikkeling van de Tourstart

De afwikkeling van de (financiële) zaken van de Stichting verliep uiterst moeizaam. Begin oktober 1978 was er nog geen zicht op een definitieve afrekening van de Tourstart. Een flink aantal sponsors (van reclameborden) moest nog betalen. Met die reclamesponsoring was al met al circa 250.000 gulden gemoeid en verwacht werd dat een deel van dat geld niet zou binnenkomen. Daarnaast waren er onzekerheden over eventuele schadeclaims tegen de Franse Tourorganisatie.⁷⁰ Eind 1978 was het financiële plaatje nog niet rond. Men probeerde met de sponsors tot overeenstemming te komen. Penningmeester Kom hoopte begin 1979 met een eindafrekening te komen. Hij verwachtte een negatief saldo, maar over de hoogte daarvan liet hij zich nog niet uit. Stichtingsvoorzitter Teekens verwachtte een tekort van anderhalve ton,

met name door de problemen rond de reclame. Hij zou dat tekort 'natuurlijk' voor zijn rekening nemen.⁷¹ In juli 1980, twee jaar na de Tourstart, was de zaak nog altijd niet afgerond. De Stichting was bezig om via een rechtszaak circa een ton los te krijgen van sponsors.⁷² Het Stichtingsbestuur was overigens na juni 1978 nauwelijks meer bij elkaar gekomen.⁷³ Op 12 december 1980 werd de Stichting opgeheven.⁷⁴

Ruim een jaar na de Tourstart, begin november 1979, schreven ambtenaren een nota aan het college over de stand van zaken ten aanzien van de financiën van het evenement. In het Fonds Start Tour de France was door de gemeente 110.000 gulden gestort. Daarvan was ruim 43.000 gulden aan gemeentelijke kosten betaald, dit vooruitlopend op verrekening met de garantie aan de Stichting. Er was dus nog ruim 66.000 gulden in kas. De gemeente had echter nog steeds geen eindafrekening van de Stichting ontvangen. In de nota werd gesteld dat die afrekening wellicht nooit zou komen, dit gezien de 'rommelige situatie' bij de Stichting.⁷⁵

Uit een accountantsrapport over het boekjaar 1979 (uit 1981) blijkt dat er toen nog een flinke vordering op de Stichting openstond. Afdoening van die vordering zou plaatsvinden bij de eindafrekening van de Stichting, die nog steeds niet was ontvangen.⁷⁶ Eind 1981 wilde de gemeente Leiden de zaak afwikkelen; waarschijnlijk had men de hoop op een eindafrekening opgegeven. Medio november stond in een nota aan het college dat er nog een vordering op de Stichting van ruim 20.000 gulden resteerde. Voorgesteld werd dit bedrag binnen de gemeentelijke be-

groting te verrekenen door middel van een begrotingswijziging.⁷⁷ Op 11 december 1981 besloot het college dienovereenkomstig.⁷⁸

Volgens Hans van Dam was de eindafrekening van de Stichting niet zo interessant voor de gemeente. Dit omdat Leiden alleen als de Stichting winst zou hebben gemaakt minder zou betalen dan het toegezegde bedrag van anderhalve ton. En dat was duidelijk niet het geval.⁷⁹

Een volgende Tourstart naar Leiden?

Ook na 1978 bleef Joop Riethoven onvermoeibaar proberen een volgende Tourstart naar Nederland, en wellicht naar Leiden, te halen. In 1981 berichtte een krant dat hij met Lévitán sprak over de Tourstart van 1983.⁸⁰ In 1984 liet hij weten dat de Tourstart van 1985 bijna zeker in Amsterdam zou plaatsvinden.⁸¹ Dat ging niet door. Het lukte hem ook niet om de Tourstart van 1995 naar Nederland te halen.⁸² De Tour de France zou overigens na 1978 nog drie keer vanuit Nederland vertrekken, te weten in Den Bosch in 1996, in Rotterdam in 2010 en in Utrecht in 2015. Riethoven was niet betrokken bij deze Tourstarts.

De gemeente Leiden zat overigens niet echt te wachten op nog een Tourstart, en dat zeker niet op kosten van de gemeenschap. Eind november 1979 nam het college het besluit dat een eventuele volgende start van de Tour vanuit Leiden 'buiten bezwaar van de gemeentekas' moest blijven; de organisatie zou aan de gemeente een voorschot moeten verstrekken voor door de gemeente te maken kosten.⁸³

Renners tijdens de eerste etappe op de Lange Voort in Oegstgeest, juni 1978. De eerste renner links vooraan is Joop Zoetemelk. Foto: Jan Holvast. Erfgoed Leiden en Omstreken.

Tourstart in Leiden – terugkijkend

Eind 1978 werd in het *Leidsch Dagblad* met de hoofdrolspelers teruggekeken op de Tourstart. Wat het hoogtepunt van het Leidse sportjaar had moeten worden, werd volgens de krant een 'dramatisch dieptepunt'. De hoofdrolspelers zelf waren minder negatief, maar er was wel kritiek op onderdelen. Volgens Joop Riethoven had de werkgroep, met daarin ook de ambtenaren, al het werk gedaan. Een deel van het Stichtingsbestuur zag je nooit; alleen Bas Vonk en hij waren bij de werkgroepvergaderingen. Hij had

per saldo gemengde gevoelens, maar was alweer bezig om een nieuwe Tourstart naar Nederland te halen. André de Jong was achteraf zeer content met de goede reclame voor zijn Groenordhallen. Eimert Teekens was tevreden over de Tourstart; het was goede reclame voor Leiden. Hij zou wel weer willen meedoen aan zo'n evenement, maar zou het dan wel beter willen organiseren. Dick Tesselaar keek niet echt uit naar een nieuwe Tourstart in Leiden: 'Eén Tour vinden we voorlopig wel genoeg'.⁸⁴

In 2003, 25 jaar later, werd er in het

Leidsch Dagblad met enkele betrokkenen nog eens teruggekeken op de gebeurtenissen van 1978. De organisatoren zeiden in koor: ‘We werden verschrikkelijk geflikt’, door de Fransen. Toch keken ze positief terug op de Tourstart van 1978. ‘Het was ondanks alles een prachtige ervaring’, zei Joop Riethoven. Wim van Duivenbode: ‘Niemand verdiende er wat aan, behalve de Fransen’. Eimert Teekens: ‘Leiden is er hoe dan ook mee in de schijnwerpers gezet’. André de Jong vond de Tourstart achteraf een geweldige belevenis. Dick Tesselaar noemde het een ‘unieke ervaring’. Hoe groot de financiële schade was wist in 2003 niemand. Volgens de meeste bestuursleden van de Stichting was er geen financiële eindafrekening (en die was door de krant ook niet aangetroffen in het Kamer van Koophandel-dossier van de eind 1980 opgeheven Stichting⁸⁵). Teekens ging ervan uit dat het hem in ieder geval geld had gekost: ‘Ik zal er wel een tonnetje bij ingeschoten zijn’. Volgens de penningmeester van de Stichting, Gerrit Kom, was de zaak netjes afgewerkt; er was volgens hem een eindafrekening en hij vermoedde dat Teekens en de gemeente hun verlies hadden genomen.⁸⁶ Onbekend is waar die eindafrekening is gebleven; ook door mij is hij niet in de stukken aangetroffen. Hoe hoog het tekort van de Tourstart 1978 precies was, zal dus wel altijd onduidelijk blijven.

Tot slot

Eind juni 1978, één dag voor de proloog, schreef een krant dat de gemeente Leiden bij de neus genomen was door een slager (Teekens dus). De discussie over de Tourstart ging steeds over ‘de poen’; en Leiden was

daarbij de ‘schlemiel’. Nadat Teekens een flink bedrag had gestort, wilde de gemeente ook wel een duit in het zakje doen, uit overwegingen van publiciteit. Commotie ontstond toen bleek dat Teekens helemaal geen geld had gestort, maar een lening had verstrekt die met rente moest worden terugbetaald. Wethouder Tesselaar moest toegeven dat hij bij de neus was genomen. Het was volgens de krant volstrekt onduidelijk hoeveel de gemeente moest uitgeven aan het wielervedstijn, dat vooral een geste was aan de middenstand. De begroting van de Stichting zat slecht in elkaar, waardoor het tekort door allerlei tegenvallers nog hoger kon worden dan al was geraamd.⁸⁷

Dit krantenartikel is exemplarisch voor de berichtgeving over de Tourstart. Volgens veel kranten was alles misgegaan wat maar mis kon gaan, op sportief gebied, maar ook in de verhouding tussen de gemeente en de Stichting. Dat lijkt mij een voorstelling van zaken die niet helemaal zorgvuldig en volledig is. De kranten besteedden overigens veel aandacht aan de voorbereidingen voor de Tourstart. De verwachtingen waren hooggespannen. Wellicht berichtten ze vooral uit teleurstelling zo negatief over de proloog en de Franse week; het had zo mooi kunnen zijn.

Bij de Tourstart in Leiden ging er inderdaad van alles mis. Maar veel ging ook goed. De werkgroep – waarin ambtenaren en vertegenwoordigers van de Stichting samenwerkten aan de praktische organisatie van het evenement – heeft heel veel werk verricht en al met al een mooie prestatie neergezet, zeker ook gelet op het feit dat dergelijke grote evenementen door hun eenmalige karakter lastig

te organiseren zijn. De Tourstart was goed georganiseerd, en er was een interessant en gevarieerd nevenprogramma. Helaas was op de dag van de proloog de regen de grote spelbreker, en daar konden de organisatoren weinig aan doen. Wel hadden zij al daarvoor – en dat gold met name voor Riethoven en Vonk – enige steken laten vallen. Ze namen te veel risico’s bij het verkopen van reclameruimte in en om de Groenordhallen; verder hadden ze weinig grip op de financiën, getuige de begrotingen die elkaar snel opvolgden, en die een gestaag oplopend tekort lieten zien. Tot slot was er veel geharrewar tussen de Stichting en de gemeente Leiden over de financiële bijdrage van de gemeente aan het evenement. De gemeente stond positief tegenover een Tourstart, dit met name vanuit de optiek van stadspromotie. Dat betekende echter niet dat ze er ook alles voor over had om dit evenement naar Leiden te halen. Integendeel, ze was zich zeer bewust van de mogelijke financiële risico’s, en heeft vanaf het begin geprobeerd die zoveel mogelijk te beperken. De gemeente voerde ter zake een verstandig beleid, ondanks soms stevige druk vanuit de Stichting. Dat beperken van de financiële risico’s lukte overigens niet helemaal; enkele dagen voor de Tourstart ging de raad immers nog akkoord met een halve ton extra, dit in verband met flink hogere ra-

mingen voor de kosten van de gemeentelijke diensten. De Franse Tourorganisatie speelde een bepalende rol op de achtergrond en is waarschijnlijk de enige die wat verdiend heeft aan de Tourstart in Leiden.

De start van de Tour heeft de gemeente Leiden waarschijnlijk zo’n anderhalve ton gekost, wat voor een armlastige stad natuurlijk erg veel geld was. Waarom wilde Leiden dit evenement graag organiseren? ‘Leiden promotie’, vergroting van de naamsbekendheid van de stad in binnen- en buitenland op de langere termijn, was het belangrijkste argument. Het effect van de Tourstart laat zich moeilijk in cijfers uitdrukken, maar de stad kwam regelmatig in de media, en daar ging het om. Daarnaast werd ook vaak het argument ‘een impuls voor de Leidse economie’ gebruikt. Door de tegenvallende bezoekersaantallen rond de Tourstart zal dat waarschijnlijk niet gerealiseerd zijn. Grote evenementen als een Tourstart kunnen ook een bijdrage leveren aan identificatie en verbondenheid, met een team of club, maar ook met een stad of land. Het argument ‘versterking van de verbondenheid met de stad, van de lokale trots’ ben ik weinig tegengekomen in de stukken, maar heeft wellicht op de achtergrond wel een rol gespeeld. Leiden was door een diep dal gegaan en was weer op de weg omhoog. Er kon weer wat in Leiden!

Noten

1 Andere Tijden Sport, Tour de France Marathon; uitgezonden op 29 juni 2013.

2 *Leidsch Dagblad*, 1 juli 1978 en 28 juni 2003.

3 Een artikel 12-gemeente staat onder curatele van het Rijk vanwege een structureel slechte financiële situatie. Deze gemeenten krijgen extra geld, waar een streng financieel toezicht tegenover staat, een en ander conform artikel 12 van de Financiële-verhoudingswet.

4 De belangrijkste bronnen voor het onderzoek zijn het archief van de Werkgroep Start Tour de France Leiden 1978, het Stadsarchief Leiden (beiden bij Erfgoed Leiden en Omstreken), de berichtgeving in de drie dagbladen die Leiden toen nog telde en zeven interviews met betrokkenen (een Stichtingsbestuurder, vier leden van de gemeenteraad, een wethouder en een ambtenaar).

5 De coalitie bestond uit de PvdA (15 zetels; 5 wethouders) en PPR-PSP-D66 (4 zetels; 1 wethouder). In januari 1976 trad de PSP uit de coalitie; die verloor toen zijn meerderheid in de raad, maar is toch doorgegaan.

6 Interview met Hans van Dam, 19 juni 2023.

7 *Leidsch Dagblad*, 28 juni 1978.

8 *Leidsch Dagblad*, 29 juni 1978.

9 *Leidsch Dagblad*, 30 juni 1978. *Nieuwe Leidsche Courant*, 1 juli 1978.

10 *Leidsch Dagblad*, 29 juni 1978 en 30 juni 1978. *Het Vrije Volk*, 2 december 1978.

11 Interview met Jan Karstens, 30 mei 2023.

12 *Leidsch Dagblad*, 23 juni 1978.

Nieuwe Leidsche Courant, 27 juni 1978.

13 *Leidsch Dagblad*, 30 juni 1978.

14 *Het Parool*, 30 juni 1978.

15 *Leidsch Dagblad*, 30 juni 1978.

16 *Leidsch Dagblad*, 30 juni 1978 en 28 juni 2003.

17 *Het Parool*, 30 juni 1978.

18 *De Volkskrant*, 30 juni 1978.

19 *Leidsch Dagblad*, 30 juni 1978.

20 Interview met Jan Karstens, 30 mei 2023.

21 *Leidsche Courant*, 20 mei 1978.

22 *Leidsch Dagblad*, 29 juni 1978. *De Volkskrant*, 30 juni 1978.

23 Een bedrag van 30 gulden in 1978 is vergelijkbaar met ruim 35 euro in 2021 (berekend met behulp van de IISG-rekentool; zie: <https://iisg.amsterdam/nl/onderzoek/projecten/hpw/calculatie.php>).

24 *Leidsch Dagblad*, 30 juni 1978 en 28 juni 2003.

25 Aantekeningen uit de periode voor de oprichting van de Stichting, z.d., waarschijnlijk 1976; Erfgoed Leiden en omstreken (ELO), Archief Werkgroep Start Tour de France Leiden 1978 (Archief TdF), inv.nr. 115. Verslag gesprek Riethoven en Vonk met Lévitán, 15 juli 1975; ELO, Stadsarchief Leiden (Stadsarchief), inv.nr. 2086.

26 Aantekeningen Riethoven voor B en W, 19 juli 1975; ELO, Stadsarchief, inv.nr. 2086.

27 Besluit B en W, 22 juli 1975; ELO, Stadsarchief, inv.nr. 2086.

28 *Leidsche Courant*, 18 februari 1976.

29 *Leidsch Dagblad*, 21 februari 1976. *Leidsche Courant*, 12 maart 1976. Omgerekend is dat in 2021 ongeveer € 428.500 (berekend met behulp van de de IISG-rekentool; zie noot 23).

30 *Leidsch Dagblad*, 11 maart 1976.

31 Verslag bespreking wethouder en Stichting Tour de France, 11 maart 1976; ELO, Archief TdF, inv.nr. 92.

32 *Leidsche Courant*, 12 maart 1976.

33 Verslag bespreking wethouders en Stichting Tour de France, 21 april 1976; ELO, Archief TdF, inv.nr. 92. Aantekeningen uit de periode voor oprichting van de Stichting, z.d., waarschijnlijk 1976; ELO, Archief TdF, inv.nr.

115. *Leidsche Courant*, 22 april 1976.

34 *Leidsche Courant*, 8 mei 1976.

35 Interview met Jan Karstens, 30 mei 2023.

36 Contract Stichting Tour de France met Teekens, 13 mei 1976; ELO, Stadsarchief, inv.nr. 2087.

37 Voorstel B en W aan de gemeenteraad, 4 mei 1976; ELO, Archief TdF, inv.nr. 98.

38 Notulen gemeenteraad, 10 mei 1976; ELO, Stadsarchief, inv.nr. 2086. *Leidsche Courant*, 11 mei 1976.

39 Notulen gemeenteraad, 10 mei 1976; ELO, Stadsarchief, inv.nr. 2086.

40 *Leidsch Dagblad*, 12 mei 1976.

41 Notulen gemeenteraad, 11 mei 1976; ELO, Bibliotheek, LB 15172. *Leidsch Dagblad*, 12 mei 1976. Interview met Laurens Beijen, 8 juni 2023.

42 Aantekeningen uit de periode voor de oprichting van de Stichting, z.d., waarschijnlijk 1976; ELO, Archief TdF, inv.nr. 115. *Leidsch Dagblad*, 14 mei 1976 en 15 mei 1976.

43 Nota aan B en W inzake instelling ambtelijke werkgroep Tour de France, 27 oktober 1976; ELO, Stadsarchief, inv.nr. 2086. Besluit B en W inzake instelling ambtelijke werkgroep Tour de France, 29 oktober 1976; ELO, Stadsarchief, inv.nr. 2086.

44 Besluit B en W inzake instelling Fonds Start Tour de France, 19 november 1976; ELO, Stadsarchief, inv.nr. 2086.

45 Voorstel B en W aan gemeenteraad inzake instelling Fonds Start Tour de France, 7 december 1976; ELO, Archief Gemeentepolitie Leiden, inv.nr. 8038.

46 Notulen gemeenteraad, 28 februari 1977; ELO, Bibliotheek, LB 15172.

47 Notulen 1e vergadering werkgroep Tour de France, 14 december 1976; ELO, Archief TdF, inv.nr. 63.

48 Programma Tour de France-week, z.d., waarschijnlijk 1978; ELO, Archief TdF, inv.nr. 36.

49 *Leidsche Courant*, 19 mei 1978.

50 *Leidsche Courant*, 28 juni 1978. *Leidsch Dagblad*, 30 juni 1978.

51 *Leidsche Courant*, 3 januari 1978. *Nieuwe Leidsche Courant*, 3 januari 1978.

52 *Leidsche Courant*, 18 mei 1978.

53 Interview met Hans van Dam, 19 juni 2023.

54 Notulen gemeenteraad, 28 februari 1977; ELO, Bibliotheek, LB 15172. *Leidsche Courant*, 1 maart 1977.

55 Brief Stichting Tour de France aan B en W, 15 maart 1977; ELO, Stadsarchief, inv.nr. 2087.

56 Brief Stichting Tour de France aan B en W, 19 november 1976; ELO, Archief TdF, inv.nr. 84.

57 Nota aan B en W inzake financiën Tourstart, 9 juni 1978; ELO, Stadsarchief, inv.nr. 2087.

58 *Leidsch Dagblad*, 19 mei 1978. *Leidsche Courant* 20 mei 1978.

59 Voorstel Tesselaar inzake subsidie Stichting Tour de France, 18 april 1978; ELO, Stadsarchief, inv.nr. 2087.

60 Nota aan B en W inzake financiën Tourstart, 9 juni 1978; ELO, Stadsarchief, inv.nr. 2087.

61 Notulen gemeenteraad, 26 juni 1978; ELO, Bibliotheek, LB 15172. *Leidsch Dagblad*, 27 juni 1978.

62 Brief B en W aan de Stichting Tour de France, 28 juni 1978; ELO, Stadsarchief, inv.nr. 2087.

63 Brief Stichting Tour de France aan B en W, 15 maart 1977; ELO, Stadsarchief, inv.nr. 2087.

64 Voorstel Tesselaar inzake subsidie Stichting Tour de France, 18 april 1978; ELO, Stadsarchief, inv.nr. 2087.

65 Interview met Jan Karstens, 30 mei 2023.

66 *Leidsch Dagblad*, 16 juni 1978.

67 *Leidsche Courant*, 8 juli 1978.

68 *Leidsche Courant*, 4 oktober 1978.

69 *Leidsch Dagblad*, 16 december 1978.

70 *Leidsche Courant*, 4 oktober 1978.

71 *Het Vrije Volk*, 2 december 1978.

72 Karstens wist niet hoe het conflict met de sponsors was afgelopen; met hen was wellicht een regeling getroffen (interview met Jan Karstens, 30 mei 2023).

73 *Leidsche Courant*, 26 juli 1980.

74 Nota naar aanleiding van rapport Accountantsdienst, 13 november 1981; ELO, Stadsarchief, inv.nr. 2087.

75 Nota aan B en W inzake stand van zaken financiën Tourstart, 7 no-

vember 1979; ELO, Stadsarchief, inv.nr. 2087.

76 Nota Accountantsdienst inzake Groenordhallen boekjaar 1979, 10 juli 1981; ELO, Stadsarchief, inv.nr. 2087.

77 Nota naar aanleiding van rapport Accountantsdienst, 13 november 1981; ELO, Stadsarchief, inv.nr. 2087.

78 Besluit B en W inzake afwikkeling Tourstart, 11 december 1981; ELO, Stadsarchief, inv.nr. 2087.

79 Interview met Hans van Dam, 19 juni 2023.

80 *Leidsch Dagblad*, 9 juli 1981.

81 *Leidsche Courant*, 19 januari 1984.

82 *Leidsch Dagblad*, 19 februari 1992.

83 Besluit B en W over toekomstige Tourstart, 30 november 1979; ELO, Stadsarchief, inv.nr. 2087.

84 *Leidsch Dagblad*, 16 december 1978.

85 In het KvK-dossier van de Stichting (nummer 41165290) zijn volgens het uittreksel geen gedeponeerde stukken aanwezig, dus ook geen eindafrekening (uittreksel opgevraagd: 4 augustus 2023).

86 *Leidsch Dagblad*, 28 juni 2003.

87 *Nieuwe Leidsche Courant*, 28 juni 1978.

28-29 mei – Enorme drukte op het water met Pinksteren (detail). Foto: Hielco Kuipers.

Kroniek van Leiden over 2023

Samengesteld door M. Smitsloo-de Graaff en R.D. Paauw

JANUARI

1 Burgemeester Lenferink is blij met het verloop van de jaarwisseling in Leiden. Er waren geen grote incidenten. Wel moest fors ingegrepen worden bij winkelcentrum de Stevensbloem en in Meerburg, waar een grimmige sfeer heerste. Bij de ziekenhuizen zijn opgeteld 41 personen met letsel in behandeling genomen.

3 De Singelpark-route heeft een nieuw wandelpad gekregen tussen Ankerpark en Lakenplein bij de Meelfabriek. Men passeert daarbij de meelfabriektuin (3000 m²), een ontwerp van de beroemde landschapsarchitect Piet Oudolf. Het is bedoeld als rustpunt op de 6,5 km lange route.

4 Bij de wekelijkse schoonmaakbeurt van het Leidse grachtenwater halen de vrijwilligers van de Grachtwacht dubbel zoveel vuilnis op als normaal: 30 vuilniszakken vol. Het wemelde dit keer van de kurken en champagneflessen. Er was ook veel vuurwerktroep. Explosie-experts van de politie gingen dit keer mee en haalden zes cobra's uit het water.

7 Vijf blokken portiekwoningen aan de Willem de Zwijgerlaan tussen Kooilaan en Julianakade zijn op de begane grond dichtgemaakt in afwachting van sloop. De bewoners klaagden sinds 2017 over tocht, vocht, schimmel en stank. Het betreft in totaal

90 woningen. Er komen 150 appartementen voor terug.

7 Het hoekpand Hogewoerd 132, dat is aangekocht door Stichting Diogenes, krijgt een reclame uit 1924 terug. De tekst luidt 'Eet brood' en toont een moeder met een wit schort die haar zoon een boterham geeft. Het laatst was het pand (uit 1659) een studentenhuus. Daarvoor was het anderhalve eeuw een bakkerswinkel.

9 Burgemeester Lenferink uit tijdens de nieuwjaarsreceptie in de Pieterskerk zijn zorgen over het aantal Leidenaars dat de eindjes moeilijk aan elkaar kan knopen, over de woningnood, wachtlijsten in de jeugdzorg 'en nog wat vraagstukken waar we de tanden op stuk moeten bijten'. Maar er is volgens hem geen reden om te somberen: 'Op veel terreinen gaan zaken behoorlijk goed in de stad en daar mogen we trots op zijn. Onze samenleving is zeer veerkrachtig'.

12 Het maximaal aantal parkeervergunningen voor de Leidse binnenstad gaat voortaan met drie procent per jaar omlaag. Het is een nieuwe stap van het stadsbestuur in het verder autoluw maken van het centrum en om te komen tot een groener verblijfsgebied.

14 De in de jaren zeventig verdwenen pilotengrafsteen uit het voormalige Sint Elisabeth Ziekenhuis aan de Hooigracht is teruggevoonden, dankzij speurwerk van podcastmaker

Pim van der Heiden. Op 23 oktober 1943 boorde een Duits jachtvliegtuig zich in een stuk braakliggende grond vlakbij het ziekenhuis, dat aan een ramp ontkwam. De Franciscaner zusters van het Elisabeth Ziekenhuis lieten in de jaren vijftig een gedenksteen aanbrengen in de vleugel van de nieuwe aanbouw met de datum en de naam van de omgekomen piloot, Werner Lucas.

14 Martin Rohde (72) stopt na bijna een halve eeuw met het organiseren van (jazz) concerten in en om Leiden. Hij was ook jarenlang speaker bij het North Sea Jazz Festival.

16-22 Na twee jaar corona-afwezigheid is de Leidse Jazzweek terug. En er is weer een kroegentocht, waar 18 cafés aan meedoen en waar het zo druk is dat er geen doorkomen aan is.

17 De Vogelwijk bestaat honderd jaar. Ter gelegenheid hiervan is een boekje verschenen: *De Vogelwijk, 100 jaar geschiedenis van een Leidse buurt*.

23 De Historische Vereniging Oud Leiden onderzoekt of de vele verdwenen stadspoorten die Leiden ooit rijk was weer op de een of andere wijze op de plek zelf zichtbaar kunnen worden gemaakt. Dit kan bijvoorbeeld door de fundamente van de poorten in de bestrating aan te brengen of de contouren aan te geven met lichteffecten. Halverwege de negentiende eeuw had Leiden nog tien stadspoorten. Alleen de Morspoort en de Zijlpoort ontsnapten aan de sloophamer.

24 Met het 'actieplan Impuls Leidse lokale economie' beoogt de gemeente een doorstart van het Aalmarktplan. De nieuwe Catharinasteeg gaat ervoor op de schop. Het is er niet zo levendig als gehoopt, winkeliers

haakten af of redden het niet. Verder zal er een proef worden gedraaid met een grotere zaterdagmarkt, tot aan de Kippenbrug. De gemeente maakt voorts extra werk van steun aan ondernemers.

29 Opening van het grondig vernieuwde en uitgebreide clubgebouw van speeltuinvereniging Ons Eiland in de Kortenaerstraat. Er kunnen nu ook buurtvergaderingen, cursussen en exposities worden gehouden. Tijdens de renovatie dook een korte film uit 1954 op, toen koningin Juliana de speeltuin bezocht.

FEBRUARI

1 Honderd jaar geleden opende de firma Wegman, Kroon en Co. (later Maarse en Kroon geheten) de eerste autobuslijn van Rijnsaterwoude naar Leiden. De route werd vier keer per dag heen en terug afgelegd. Maarse en Kroon groeide uit tot het grootste particuliere busbedrijf van Nederland. In 1971 werd het verkocht aan de NS, die het met een ander busbedrijf samenvoegde tot Centraal Nederland.

1 De Leidse milieustraat aan de J.C. de Rijpstraat gaat werken met een afsprakensysteem om spitsuurdruk te voorkomen.

3 Museum Naturalis stopt alle vormen van samenwerking met bedrijven in de sectoren luchtvaart en fossiele brandstoffen. Naturalis lag al enige tijd onder vuur van klimaatactivisten.

9 In Gebr. De Nobel worden de Leidse sportprijzen 2022 uitgereikt. Leids sportvrouw van het jaar: Karolien Florijn (roeier); sportman: Kjeld Nuis (schaatser); sportploeg: ZZ Leiden (basketbal); coach: Geert Hammink

(basketbal); parasporter: Davy van den Dop (rolstoelrugby); de ereprijs is voor de in 2021 overleden oud-voorzitter van de Leidse Sport Federatie, Rolf Marselis.

13 De LOI (Leidse Onderwijsinstellingen) viert bescheiden het 100-jarig bestaan. Het bedrijf werd in 1923 opgericht door boekhouder Izaäk Sloos als Instituut voor Handelsopleidingen, de eerste school voor 'afstands-onderwijs' in Nederland. Sinds 1969 was het gevestigd in Leiderdorp, maar deze zomer verhuizen de 400 medewerkers terug naar Leiden, naar het Achmea-gebouw aan de Dellaertweg.

13 Marvin Scheers (24) krijgt de eerste Rie Schild-de Groenprijs voor zijn onderzoek naar het verminderen van uitzaaiingen bij kanker.

De prijs bedraagt 1500 euro en komt uit de nalatenschap van de legendarische huisvrouw van studentenhuys Rapenburg 110, 't Heerenhoeckje. Oud-bewoners daarvan zetten dit fonds in 2019 na haar overlijden op met behulp van het Leids Universitair Fonds. Rie Schild werd 94 jaar en werkte zeventig jaar op Rapenburg 110. 'Ze maakte van jongens nette heren'.

13 Elef, de zwarte kater met de amberkleurige ogen die begraafplaats Groenesteeg jarenlang als zijn achtertuin beschouwde, is overleden. Tal van bezoekers hebben hem op de foto gezet en voerden hem kattenbrokjes. De in Roelofarendsveen gevonden zwerfkat werd in 2008 door een Leidse opgehaald uit dierenasiel Stevenshage. Zijn bazin gaf hem

13 februari – Dichter Hans van der Veen neemt zijn hoed af voor 'begrafplaatskat' Elef. Foto: HDC Media.

zijn naam. Dagelijks stak hij de Herengracht en Oranjegracht over met als reisdoel de rustige begraafplaats. Elef, die voorkwam in een aantal publicaties, werd 16 jaar.

15 Na een verbouwing van zeven maanden is een leegstaand kantoorpand aan de Haagse Schouwweg, op de kop van de wijk Bockhorst, gereedgekomen om 340 asielzoekers te ontvangen.

16 Ruim 40 procent van de Leidse sportclubs heeft een veilig, inclusief sportklimaat niet regelmatig op de agenda staan. De sport is daarom gebaat bij een gemeentelijke visitatiecommissie en externe vertrouwenscontactpersonen voor verenigingen die ze zelf niet kunnen of willen aanstellen. Dit concluderen de Leidse Sport Federatie en de stichting Topsport Leiden op basis van een peiling onder 120 sportverenigingen.

16 Duitse wetenschappers openen in Leipzig het graf van Marinus van der Lubbe (1909-1934). De Leidenaar zou in 1933 de Rijksdag in brand hebben gestoken, waarvoor hij door de nazi's ter dood werd veroordeeld. Men hoopt er nu achter te komen of de Leidse activist, die tijdens zijn proces een zeer versufte indruk maakte, gedrogeerd was, waardoor hij zich niet had kunnen verdedigen. De naaste familie van Van der Lubbe noemt de opgraving lijkschennis.

17 Uit een enquête blijkt dat bijna acht op de tien Leidenaars de 3 oktoberviering in 2022 minder gezellig vonden dan anders. Vooral het verbod op 'levende' muziek in het gebied rond de Nieuwe Rijn, de Burcht en de Hooglandse Kerk werd gezien als een groot gemis. B en W zijn het daar wel mee eens en zullen de teugels dit jaar wat laten vieren.

21 Operationeel-directeur Daaf Sloos (38) van De Leidse Rederij kondigt na zeven-tien jaar zijn vertrek aan. 'Zeven dagen per week aanstaan hou ik niet meer vol'. Hij was betrokken bij tal van evenementen in de stad, zoals de Lakenfeesten, de Sinterklaasintocht en de drijvende ijsbaan. In 2017 kreeg hij daarvoor het Cornelis Joppenszbeeldje.

23 Marten Soolmans (1613-1641) en Oopen Coppit (1611-1689), door Rembrandt ver-eeuwigd in twee enorme huwelijksportretten, blijken een band met Leiden te hebben gehad. Dat is aan het licht gekomen door archiefonderzoek bij Erfgoed Leiden. Het tweetal ging op 8 juni 1633 in Leiden in ondertrouw, trouwde op 28 juni 1633 in Amsterdam, maar bleef nog zeker een klein jaar in Leiden wonen aan het Rapenburg bij de Nonnenbrug. Marten, zoon van een schatrijke ondernemer, kwam naar Leiden om rechten te studeren.

25 Een kwart van alle evenementen en festiviteiten die organisatoren willen houden in Leiden wordt door de gemeente geweigerd. Dit blijkt uit cijfers die twee raadsleden hebben opgevraagd. De nieuwe evenementenkalender lijkt verantwoordelijk voor de vele afwijzingen. De kalender moet orde brengen in de wildgroei van festiviteiten, vooral in de binnenstad. In 2023 is er ruimte voor 130 evenementen, 40 werden er geweigerd.

28 Na tien jaar juridische procedures en geredetwist opent bar-restaurant Annie's bij de Hoogstraat zijn nieuwe drijvende terras. Het vervangt een provisorisch, uit dekschuiten samengesteld terras dat er sinds begin jaren negentig lag. Het nieuwe is een derde kleiner dan het oorspronkelijke ontwerp.

MAART

1 Studievereniging De Leidsche Flesch (voor studenten wis- en natuurkunde, sterrenkunde en informatica) bestaat honderd jaar. Ter gelegenheid daarvan verschijnt het jubileumboek *De Leidsche Flesch vereeuwigd*. Initiatiefnemer van de studievereniging was de Leidse hoogleraar Natuurkunde Paul Ehrenfest (1880-1933).

9 Burgemeester Lenferink deelt de gemeenteraad mee dat hij per 1 september zijn functie neerlegt. Hij is dan 66 jaar en twintig jaar burgemeester van Leiden. Lenferink is op dit moment tevens de langstzittende burgemeester van Nederland. Leiden krijgt na 1 september eerst een waarnemer.

12 ZZ Leiden verovert de Basketball Cup door in de finale Zwolle met 72-70 te verslaan. Het is voor de vierde keer sinds 2010 dat ZZ Leiden deze trofee verovert.

15 Bij de verkiezingen voor Provinciale Staten komt in de gemeente Leiden Groen Links als grootste uit de bus met 13.022 stemmen, gevolgd door D66 (6.872), PvdA (6.024), VVD (5.267) en Partij voor de Dieren (5.024). Nieuwkomer BoerBurgerBeweging (BBB), die de grootste wordt in Zuid-Holland, scoort in Leiden 4.049 stemmen. De BBB is tevens de grote winnaar bij de verkiezingen voor het hoogheemraadschap van Rijnland.

16 De gemeente Leiden trekt 108.000 euro uit voor het opzetten van een 'makelpunt', waar vraag en aanbod van zorghuisvesting

26 maart – De Ton Menkenhal wordt gesloopt. Foto: Taco van der Eb.

samenkomen. Aanleiding is de brandbrief die huisartsen stuurden over het gebrek aan betaalbare praktijkruimte in de stad, zeker bij nieuwbouwprojecten. In Leiden zijn 41 huisartsenpraktijken. Er werken 70 huisartsen, maar niet allemaal fulltime. Per voltijdbaan zijn er 2928 patiënten, de norm is 2095.

17 Herdenking van de meest tragische gebeurtenis in Leiden tijdens de Tweede Wereldoorlog: de ontruiming op last van de bezetter van het Joods Weeshuis aan de Roodenburgerstraat, vandaag precies tachtig jaar geleden. Slechts vier kinderen overleefden de vernietigingskampen. De Historische Vereniging Oud Leiden organiseert de samenkomst met de Stichting Herdenking Jodenvervolg Leiden en de nabijgelegen St. Josephschool.

23 Het uiterst omstreden bouwproject Lead aan de Willem de Zwijgerlaan krijgt na vijf jaar juridische strijd groen licht van de Raad van State. De buurtbewoners zijn op alle punten in het ongelijk gesteld. Er komen drie flatgebouwen van respectievelijk 65, 85 en 115 meter hoog, met grote parkeergarages eronder. In totaal gaat het om 580 woningen.

25 Het doek valt over voetbalvereniging Leidsche Boys. De club heeft volgens de richtlijnen van de gemeente te weinig leden om door te mogen gaan. Zo'n 350 leden vieren in Scheltema nog één keer feest.

26 Na 47 jaar ijsplezier afscheid van de Schaatshal Leiden (beter bekend als de Ton Menkenbaan) aan de Vondellaan. Het verouderde bouwwerk wordt gesloopt. Oud-wereldkampioen Jeroen Straathof: 'Nergens leerde je als kind zo goed bochtjes rijden als hier'.

27 Gerda van den Berg, oud-wethouder in Leiden en oud-directeur van woningcorporatie De Sleutels, wordt benoemd tot voorzitter van de Historische Vereniging Oud Leiden. Zij is de eerste vrouw in deze functie in de 120-jarige historie van de vereniging.

29 Museum Volkenkunde in Leiden, het Tropenmuseum in Amsterdam en het Afrika Museum in Berg en Dal gaan nog dit jaar samen met Wereldmuseum Rotterdam verder onder één naam: Wereldmuseum.

30 Restauratie-architect Cas Nagtzaam, tevens monumenten-adviseur bij Erfgoed Leiden, verruult na tien jaar Leiden voor Hilversum. Dankzij zijn inspanningen (en een subsidiepot van twee ton per jaar) en medewerking van vastgoedbezitters zijn tientallen oude winkelpuien in de binnenstad gerestaureerd. Sinds 2009 zijn dat er meer dan 140.

30 Sauna Thermen 5 Mei sluit na 42 jaar haar deuren. De gemeente kocht de eigenaresse uit vanwege de herontwikkeling van het gebied: Vijf Meihal en zwembad gaan tegen de vlakte.

APRIL

5 Tweehonderd opgeroepen medewerkers spoeden zich in het holst van de nacht naar het LUMC om gewonden van de treinramp in Voorschoten op te vangen. Uiteindelijk werden er twee zeer zwaargewonden in het ziekenhuis opgenomen.

6 Megabouwplan project Park de Zwijger krijgt groen licht van de gemeenteraad. Daardoor zal de Willem de Zwijgerlaan in de Kooi met een park worden overkapt en worden er 1300 woningen omheen gebouwd. Een

motie van treurnis richting B en W, een laatste oppositionele poging om de gebrekkige inspraak rond de gebiedsvisie enigszins te repareren, en de omstreden verlenging van de Kooilaan naar de IJsselmeerlaan nog niet keihard vast te leggen, waren vergeefs.

6 Leidens Ontzet kan dit jaar bijna als vandoors worden gevierd, maar de pontons in de Nieuwe Rijn keren niet meer terug. Ook is er behoefte aan een nieuwe, samenhangende organisatiestructuur. Dat blijkt uit een brief van B en W aan de gemeenteraad. Het college wil na stevige kritiek op de strenge regels van de afgelopen jaren de teugels weer laten vieren. Horeca-exploitanten mogen weer livemuziek programmeren.

12 Ze waren jarenlang elkaars grote concurrent. Maar nu besluiten de regionale omroepen Unity en Sleutelstad om te fuseren, onder de noemer 'samen sterk'. De nieuwe naam van de omroep wordt 'Unity.NU met het nieuws van Sleutelstad'. Unity was de officiële plaatselijke omroep van Leiderdorp, Zoeterwoude, Voorschoten en Wassenaar, Sleutelstad die van Leiden.

12 De gemeente Leiden besluit 14 van de 33 stadsklokken te verwijderen. De rest wordt behouden en schoongemaakt of gerepareerd. Veel inwoners vinden het zonde dat de grote klokken uit het Leidse stadsbeeld verdwijnen, maar volgens de gemeente kost het beheer en onderhoud van alle 33 klokken te veel tijd en geld.

13 Het LUMC dreigt definitief de kindertartchirurgie kwijt te raken. Minister Kuipers (D66) blijft bij zijn besluit dat deze specialisatie vanaf eind 2025 alleen nog in het UMC Groningen en het Erasmus Ziekenhuis in Rot-

terdam mag blijven. Ook het UMC Utrecht moet stoppen. Het LUMC en Utrecht zijn het daar niet mee eens en leggen de zaak voor aan de rechter. Die oordeelt begin januari 2024 dat de minister zijn besluit onvoldoende heeft onderbouwd, waarmee de opzet voorlopig van de baan is.

20 Het besluit om ook in verre Leidse buitenwijken betaald parkeren in te voeren, stuit op verzet op lokale websites, variërend van schuttingtaal tot scheldkanonnades aan het adres van de gemeente. Betaald parkeren wordt ingevoerd in Meerburg, Hoge Mors, westelijk Zuidwest, Klein Cronestein en Vlietpoort. Alleen Stevenshof, Merenwijk, Waardeiland, Roomburg en het Bio Science Park blijven buiten schot.

20 Het LUMC neemt 'rechtspositionele maatregelen' tegen drie medewerkers die zij verdenkt van fraude met Europees onderzoeksgeld. Wat voor maatregelen precies, is onbekend. De samenwerking met een externe partij, waarmee het Leidse ziekenhuis samenwerkte bij het werven van onderzoeksgeld, is opgezegd.

21 Marco van Erp wint voor de derde keer op rij de Smitsloo Groep Singelloop. Eerder zegevierde de Leidenaar in de edities van 2019 en 2022. Bij de vrouwen wint Jolijn Swager.

21 De Stolperstein die vandaag voor Rapenburg 38 wordt geplaatst voor huisarts Willem Flim, is de 36ste struikelsteen in Leiden, maar de eerste voor een omgekomen verzetsman. Op 15 mei 1944 arresteerden de Duitsers hem. Door verraad wisten ze dat Flim actief was in het verzet.

MEI

7 Overleden: de Leidse fotograaf Niek Bavelaar (78). Hij legde in- en exterieurs van het Leidse industriële erfgoed 'dat er niet meer is' decennialang vast. Bavelaar was de vaste fotograaf van de Historische Vereniging Oud Leiden, de 3 October Vereeniging en voor de Hooglandse Kerk.

18 De Unesco geeft twee manuscripten in de Leidse Universiteitsbibliotheek de status werelderfgoed. Deze monumenten zijn zo belangrijk voor de mensheid, dat de Unesco ze veilig wil doorgeven aan volgende generaties. Het gaat om een reisverslag van de Portugese zeevaarder Ferdinand Magellaan (1480-1521) en een geschiedenis van Atjeh.

22 Ruim 1500 verhalen over de Leidse be-

volking in oorlogstijd dreigden te verdwijnen met het overlijden van historicus Alphons Siebelt. Dankzij de Historische Vereniging Oud Leiden kan zijn website Leiden4045.nl worden voortgezet. Er is enorm veel onderzoek in verwerkt dat Siebelt sinds 2002 uitvoerde in de Leidse archieven.

23 De Universiteit Leiden moet openlijk erkennen dat de wereld afstevent op een klimaatramp. Ze moet studenten, onderzoekers, politici en het grote publiek ook een toekomstperspectief bieden voor een duurzame en eerlijke toekomst. Een petitie van die strekking aan het adres van het College van Bestuur, de decanen en raden van de universiteit is vandaag al 797 keer ondertekend.

24 Leiden is qua woonaantrekkelijkheid

de derde stad van Nederland, na Amsterdam en Amstelveen. Dat blijkt uit de *Atlas voor gemeenten*. De onderzoekers van Atlas Research vergelijken de vijftig grootste gemeenten op vijftig punten en maken daar ranglijsten van.

27 Het Leidse Poppentheater – welk Leids kind is er niet groot mee geworden? – bestaat zestig jaar. Pieter Onderwater zet de familietraditie van vader Piet en moeder Diny voort. De onverwoestbare Jan Klaassen, geassisteerd door Katrijn, zijn in Leiden jaarlijks op Koningsdag te zien.

28-29 Het stralende weer tijdens het lange pinksterweekeinde leidt tot een spontane botenparade door de Leidse grachten. Het is dringen geblazen op sommige plekken.

JUNI

2 Stichting Diogenes Leiden viert zijn vijftigste verjaardag. De verwaarloosde Leidse binnenstad was in 1973 aanleiding om de monumentenstichting op te richten. Het redde van opmerkelijke panden blijft nodig en gaat onverminderd door, zeggen voorzitter Laurens Beijen en bestuurslid Marion van Dongen. De afgelopen vijftien jaar kocht Diogenes vooral panden aan van particulieren die het de stichting gunnen.

6 Egypte is woedend op het Rijksmuseum van Oudheden. De zomertentoonstelling 'Kemet. Egypte in hiphop, jazz, soul & funk' zou geschiedvervalsing zijn, en te afrocentrisch. Archeologen van het museum zijn niet meer welkom bij opgravingen in het land. Directeur Wim Weijland stelt dat zijn museum pech heeft gehad dat deze zomerpresentatie is sa-

mengevalen met de enorme rel die ontstond over de Netflixserie over Cleopatra, waarin de Egyptische koningin door een zwarte actrice wordt gespeeld. Weijland past de tentoonstelling niet aan.

7 Na twee jaren van dieprode cijfers krabbelt het LUMC weer op. Het academisch ziekenhuis sluit het huishoudboekje van 2022 met 'slechts' 1,3 miljoen euro in het rood. Op een jaaromzet van iets meer dan een miljard stelt die 1,3 miljoen niet zoveel meer voor. De bezuinigingsopgave van 54 miljoen euro, die in het voorjaar van 2021 is ingezet, lijkt dus zijn vruchten af te werpen.

9 De bouw van kleine een- en tweepersoonsappartementen in het Stationsgebied en in de Lammenschansdriehoek zit een groei van het aantal geboorten in Leiden in de weg. Dat blijkt uit antwoorden van het stadsbestuur op vragen over de steeds verder dalende geboortecijfers in de stad.

13 De basketballers van ZZ Leiden beleven een seizoen als nooit tevoren. Nadat op 12 maart al de NBB-cup was veroverd en op 29 mei de landstitel, wordt nu als kroon op het werk ook de Belgisch-Nederlandse competitie (BNXT) winnend afgesloten met een zege op Filou Oostende.

16 Leidse archeologen vinden bewoningssporen die dateren van omstreeks het jaar 1000. Zeven rijen houten palen die in een oude stroomgeul van de Mare zijn geslagen, leveren het bewijs dat er in die tijd op de noordoever van de Oude Rijn werd gewoond en gewerkt, aldus stadsarcheoloog Chrystel Brandenburgh.

22 Alle Leidse bruggen krijgen hun oorspronkelijke kleur terug, besluiten B en W.

Enorme drukte op het water met Pinksteren. Foto: Hielco Kuipers.

27 juni – Zangeres Wies Cavé overleden. Foto: Hielco Kuipers.

Als een brug aan een nieuwe lik verf toe is, dan grijpt de schilder voortaan niet meer automatisch naar de potten roomwit en Zaans groen. Erfgoed Leiden onderzocht de historische kleuren van binnenstadsbruggen tussen 2015 en 2018 en het resultaat daarvan vormt het uitgangspunt. Dat betekent vooral heel veel grijs tinten.

27 Wies Cavé, de Leidse zangeres van het levenslied, op 85-jarige leeftijd overleden. Ze groeide op aan de Oranjesgracht in een gezin met dertien kinderen. ‘Het was armoe troef’, zei ze er eens over. Wies Cavé werd ontdekt bij een talentenjacht in het Antonius Clubhuis. Het leidde tot grote hits als ‘Van Leiden zal ik me niet laten scheiden’ en ‘Het huisje bij de brug’. Ze had jaren een café aan de Herenstraat.

28 Voor de fietsenstalling onder het complex De Geus, dat tegenover station Leiden Centraal in aanbouw is, moet de gemeente vier miljoen extra neerleggen. Het budget

voor de kelder met 3000 plekken gaat van 18,5 naar 22,5 miljoen euro. Het tekort ontstond door vertraging, meerkosten, inflatie en stijgende bouwkosten.

28 De 3 Octoberhal in de Mors zal vanaf 7 augustus voor minimaal vier maanden in gebruik zijn als opvanglocatie voor 125 asielzoekers. Dat heeft het stadsbestuur de omwonenden per brief laten weten. De gemeente geeft met de aanwijzing gehoor aan de oproep die zij van het Centraal Orgaan opvang Asielzoekers ontving, omdat de instroom van vluchtelingen dusdanig groot is dat extra crisisopvang nodig is. Al eerder werden in de 3 Octoberhal tijdelijk vluchtelingen gehuisvest.

29 Na 75 jaar komt er een einde aan de Fu-dynastie in Leiden. Loempiakoning Fu Exclusive sluit vandaag zijn deuren aan de Haarlemmerstraat 251. Gestegen prijzen voor grondstoffen en energie én de naweeën van de coronapandemie zijn de aanleiding. De loempia's van de broers Ching-i (54) en Shui-hou (52) waren sinds 1948 een begrip in Leiden.

JULI

1-2 Bij Museum Volkenkunde, bij Gebr. De Nobel ('Breaking Free') en op de Beestenmarkt ('Songs of Freedom') wordt herdacht en gevierd dat 150 jaar geleden de slavernij werd afgeschaft.

4 Leiden staat vijfde op de ranglijst van gemeenten met de grootste dichtheid van beveiligingscamera's. Het gaat om 75,7 camera's per vierkante kilometer. Dat blijkt uit onderzoek van VPNGids.nl. Het zijn voorna-

melijk particuliere camera's, maar het aantal gemeentelijke camera's is ook aanzienlijk.

4 Vanaf eind 2024 zal niet langer Arriva maar Qbuzz (een dochteronderneming van de Italiaanse Spoorwegen) het busvervoer in de Leidse regio gaan uitvoeren. Dat heeft de provincie Zuid-Holland bekendgemaakt. Qbuzz, dat al in de provincies Utrecht, Groningen en Drenthe rijdt, won de Europese aanbesteding/concessie.

5 De zwaarste zomerstorm ooit, Poly, richt in de regio Leiden heel wat schade aan. Bomen zijn tegen gevels gewaaid of op auto's beland. Overal zijn gebroken takken. Bij de gemeente Leiden komen zestig meldingen binnen.

6 De bouw van een nieuwe wijk met ruim 600 woningen op het terrein van de voormalige betonfabriek Wernink gaat voorlopig niet door. De onderhandelingen tussen de gemeente Leiden en de Slidrechtse ABB Bouwgroep zijn mislukt. De zaak is voornamelijk afgeketst op de complexiteit van het plan. Al jaren kampt de gemeente met problemen rond de ontwikkeling van 'Wernink'.

7 Peter van der Velden (PvdA, 69), oud-burgemeester van Breda en Bergen op Zoom, wordt per 1 september waarnemend burgemeester van Leiden. Hij volgt op die datum Henri Lenferink op, die na twintig jaar vertrekt als burgemeester.

7 Vanaf nu is het verboden om in Leiden openlijk alcohol te drinken in het Morspark (gelegen tussen Opaalstraat en Topaaslaan). Het geldt voor een periode van een jaar. Buurtbewoners klaagden over dronkaards die in het park troep achterlaten en lawaai maken.

7 Bij de sloop van het oude Belastingkantoor (in mei volgend jaar) zal het 7 bij 17 meter grote glaskunstwerk dat Meine Jansen ontwierp voor het trappenhuis niet behouden worden. Volgens de gemeente is er geen andere plek voor te vinden. Verplaatsing zou zo'n 2,5 miljoen euro kosten. De Historische Vereniging Oud Leiden vindt de sloop volstrekt onnodig: als het bouwplan wat wordt aangepast, kan het gewoon blijven staan. Maar de gemeente vindt daar te veel haken en ogen aanzitten die het bouwplan duurder maken.

8-9 Voor de Rembrandt Dagen trekken honderden acteurs en figuranten langs de Pieters- en Academiewijk om te laten zien hoe het leven er in de zeventiende eeuw uitzag. Het heden is zoveel mogelijk weggemoffeld uit het gebied. Enkele befaamde schilderijen van Rembrandt worden live uitgebeeld, zoals de Nachtwacht en de Staalmeesters.

8 De bloemenkiosk aan het Noordeinde is gered van de sloop. Het langdurig leegstaande gebouwtje verhuist naar het terrein van The Field, naast de spoortunnel en tegenover het voormalige belastingkantoor.

11 Het stadsbestuur heeft de uitgangspunten vastgesteld voor de herinrichting van sportpark De Mors. Er is acht miljoen euro mee gemoeid. Rugbyclub DIOK krijgt er een veld bij en het hoofdveld wordt vergroot naar de internationale standaard. Daarvoor verdwijnt de gemeentelijke steenwisselplaats op de hoek van de Haagse Schouwweg en de Hoge Morsweg. De 3 Octoberhal wordt gesloopt. Op die plek komt ruimte voor ongeorganiseerde en individuele sport.

14 In Diaconaal Centrum De Bakkerij, een

organisatie voor kerkelijke hulp- en dienstverlening, steekt een man drie medewerkers van het Centrum neer. De 66-jarige Krijn Schoonderwoerd komt daarbij om het leven, twee anderen lopen zware en lichte verwondingen op. Een paar dagen later wordt een 38-jarige Leidenaar aangehouden, die volgens het openbaar ministerie verdacht wordt van moord en poging tot moord.

15 Een oproep voor optochtfiguren tijdens de viering van 3 October heeft zestig aanmeldingen opgeleverd. Er zijn er in elk geval 110 nodig. Het blijkt in toenemende mate lastig om vrijwilligers te vinden voor het belangrijke programmaonderdeel de Grote Optocht.

18 Er zijn weer enkele gebouwen toegevoegd aan de lijst van gemeentelijke monumenten. Steenstraat 55, het pand waar nu restaurant Asian Palace in is gevestigd, werd in 1915 ontworpen door architect H.J. Jesse (1860-1943) voor een taxionderneming. Speciaal is de natuurstenen gevel, maar die gaat nu schuil onder de letters van Asian Palace. De monumentenstatus is ook verleend aan Ypenburgbocht 1, een villa met een rode gevel uit 1912 die nu door tien studenten wordt bewoond.

21 De economie in Leiden groeide vorig jaar met ruim 5 procent. Daarmee steekt zij volgens het Centraal Bureau voor de Statistiek uit boven het landelijk gemiddelde van 4,5 procent.

27 Oplevering van de eerste twee complexen van de internationale campus More aan de Ehrenfestweg in het Bio Science Park. Het gaat om 703 studentenkamers. De prijzen van de kamers variëren tussen de 450 en 550 euro per maand kale huur.

AUGUSTUS

1 De brandweer stelt een speciale ambassadeur aan, die ervoor gaat zorgen dat studentenhuisen brandveiliger worden. Als zodanig is brandweerman Teun Sollie de eerste in Nederland.

9 Het Alrijne Ziekenhuis Leiden doet de operatiekamers in de maand oktober op slot. Het jaarlijkse budget van een groot aantal zorgverzekeraars, met uitzondering van Zorg en Zekerheid, is al bereikt. Dat betekent dat het ziekenhuis geen vergoedingen meer ontvangt voor ingrepen, terwijl het wel de kosten maakt. Het leidt tot vragen in de Tweede Kamer.

19 De C&A-vestiging aan de Haarlemmerstraat verhuist in de herfst naar het voormalige V&D-gebouw aan de Aalmarkt. Het bedrijf zal daar de ruimte op de begane grond gaan gebruiken. In het pand aan de Haarlemmerstraat komen na een verbouwing kledingzaak The Sting, die overkomt van de Breestraat, en (nieuw) The Cotton Club.

20 Na 44 jaar wordt het verouderde Vijf Meibad aan de Boshuizerlaan definitief gesloten. Na sloop worden op deze plaats woningen gebouwd. Een nieuw overdekt zwembad verrijst aan de Voorschoterweg.

23 Rob van Tongeren van de gemeentelijke afdeling Beheer krijgt de Jan van Houtpenning ter gelegenheid van zijn 50-jarig ambtsjubileum. Hij begon zijn werkzame leven als leerling-stratenmaker en werkte zich op tot operationeel manager. Hij regelde onder meer dat alles goed verloopt bij evenementen als 3 Oktober, de Lakenfeesten, Leiden Marathon en de Singelloop.

24 Oud-journalist Frans Brocken op 94-jarige leeftijd overleden. Ruim 40 jaar was hij correspondent voor *Leidsch Dagblad*, *Leidse Courant* en *Leiderdorps Weekblad*. Hij deed dat werk vele jaren naast zijn baan bij de Universiteit Leiden.

26 Jeremy Dupertuis Bangs, oprichter en directeur van het Leiden American Pilgrim Museum in de Beschuitsteeg, op 77-jarige leeftijd overleden. Bangs, van geboorte Amerikaan, studeerde kunstgeschiedenis in Chicago en raakte gefascineerd door de geschiedenis van de Pilgrim Fathers. Dat bracht hem naar Leiden, waar hij in 1976 afstudeerde. Hij wijdde tal van wetenschappelijke studies aan de Pilgrim Fathers. Zijn inspanningen leverden hem vele onderscheidingen op, waaronder de Gouden Speld van de gemeente Leiden.

30 Het plein achter Leiden CS (aan de kant van Level en LUMC) is naar zanger en acteur Ramses Shaffy (1933-2009) vernoemd. Shaffy kwam als 6-jarige terecht in een Leids pleeggezin.

31 Het poppodium Gebr. De Nobel verandert zijn naam. Vanaf nu luidt de naam: Nobel. Het begin van de naam (Gebr.) zorgde nogal eens voor onduidelijkheid. In de volksmond was altijd al sprake van kortweg Nobel.

31 In een afgeladen raadszaal (175 genodigden) neemt Henri Lenferink officieel afscheid als burgemeester van Leiden. Hij wordt benoemd tot officier in de Orde van Oranje-Nassau en ereburger van Leiden. 's Avonds is er nog een afscheidsfeest in de Pieterskerk.

SEPTEMBER

2 Eerste editie van Pride Leiden. Naar schatting 25.000 mensen bezoeken de Canal Parade langs de Leidse grachten. De regenboogkleuren zijn alom vertegenwoordigd, in vlagvorm, als schmink, in kleding en accessoires. Een voorleessessie van een dragtiest voor ouders en kinderen in de bibliotheek aan de Nieuwstraat levert demonstraties op van voor- en tegenstanders.

4 Jan Willem Erisman, hoogleraar Milieu en Duurzaamheid (de 'stikstofprofessor'), opent met een toespraak in de Pieterskerk het academisch jaar 2023-'24. Het is alle hens aan dek om de wereld voor 2050 duurzaam te maken. Velen vrezen dat we daarin niet op tijd slagen. 'Driekwart van de studenten voelt angst, 55 procent denkt dat de mensheid gedoemd is, 44 procent voelt wanhoop'. Erisman denkt dat duurzaam in 2050 nog altijd haalbaar is.

4 Leiden is de gevaarlijkste gemeente van Nederland voor fietsers. Er gebeuren jaarlijks 23,3 fietsongelukken per 10.000 inwoners tegen een score van 8,5 in de rest van het land. Dit blijkt uit gegevens van Rijkswaterstaat en de politie.

7 Herdenking van de 26 Leidse militairen die het leven lieten in Nederlands-Indië in de periode 1945-'49. Dat gebeurt eerst met een bijeenkomst in Museum Volkenkunde en daarna bij het monument in park De Put, nabij de gelijknamige molen.

9-10 Grote successen voor Leidse roeiers bij de wereldkampioenschappen in Belgrado. Karolien Florijn prolongeert haar titel in de skiff, haar broer Finn wint goud in de

dubbeltwee, evenals Stef Broenink in de dubbeltwee. Voor Gert-Jan van Doorn is er zilver in de acht.

12 Een onvermoeibaar voorvechter voor het behoud van erfgoed in de stad. Dat was Joop Gijsman, die op 94-jarige leeftijd overlijdt, ten voeten uit. Hij deed baanbrekend werk voor de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (STIEL), was bestuurslid van de stichting Open Monumentendagen, bestuurslid en later erevoorzitter van roeivereniging Die Leythe. Hij deed dat naast zijn werk voor de schilders- en epoxybranche. Gijsman werd vele malen onderscheiden, onder andere door de gemeente Leiden en de Historische Vereniging Oud Leiden.

15 Het Boerhaavedistrict aan de westkant van de stad wordt bij de jaarwisseling een vuurwerkvrije zone. Het is de grootste uitbreiding sinds een paar jaar geleden in de gehele binnenstad het afsteken van vuurwerk werd verboden.

16 Het Stedelijk Gymnasium, sinds 1983 gevestigd aan de Fruinlaan, bestaat 700 jaar. De school kwam oorspronkelijk voort uit een Latijnse school. Aan de reünie nemen zo'n 2500 oud-leerlingen deel.

19 Naast Leiden Centraal bij The Field wordt een nieuw duurzaam project opgezet: het 'smart center'. Het is een experiment om bedrijven en particulieren te laten zien hoe met innovaties energie kan worden bespaard.

28 Cees van Hamersveld, geboren in Leiden, maar al 48 jaar wonend in Friesland, zal voor de 65ste keer als figurant deelnemen aan de Grote Optocht op 3 oktober. 'Ik ben al van alles geweest, van monnik tot burgemeester Van der Werf.'

OKTOBER

2 Diaconaal Centrum De Bakkerij krijgt de Erepenning van de stad Leiden. Dit vanwege het vele goede werk dat het centrum doet, maar ook om de collega's van de in juli neergestoken werknemers extra te steunen. De Bakkerij is al eeuwenlang een plek waar vanuit de kerken hulp gegeven wordt aan (arme) Leidenaren.

7 Met de opening van het nieuwe binnenbad De Vliet, IJshal De Vliet en Sportcomplex 1574 is Leiden drie nieuwe sportaccommodaties rijker. De sportverenigingen in Leiden zijn niet onverdeeld juichend. Het binnenbad heeft met 35 meter lengte geen standaardafmetingen en de ijshal is met zijn 250 meter niet geschikt voor schaatskampioenschappen. Volgens oud-topschaatser en nu voorzitter Jeroen Straathof van de Indoor Hardrij Club Leiden is de nieuwe ijshal 'voor mensen en talentontwikkeling en niet per se voor de topsport'. Sportcomplex 1574 aan de Telderskade is in de plaats gekomen van de Vijf Meihal en de 3 Octoberhal in De Mors.

11 De Meelfabriek wint de Rijnlandse Architectuurprijs 2023. Volgens de jury scoort de Meelfabriek op alle fronten goed. 'Dit project gaat veel verder dan het neerzetten van een nieuw en glimmend gebouw. Hier is een compleet nieuw stadsdeel gerealiseerd', aldus juryvoorzitter Ton Venhoeven. Projectontwikkelaar Ab van der Wiel is al enkele tientallen jaren bezig met de transformatie van het Meelfabrieksterrein. De monumentale delen van het fabriekscomplex zijn behouden, en er zijn nieuwe elementen aan toegevoegd.

7 oktober – Opening van zwembad De Vliet. Foto: Taco van der Eb.

11 Voormalig Amerikaans presidentskandidaat Bernie Sanders doet Leiden aan. Hij spreekt in de Stadsgehoorzaal met ruim 800 studenten over zijn nieuwe boek, *Het is oké om kwaad te zijn op het kapitalisme*. De organiserende studentenvereniging Minerva raakt alle tickets binnen een dag kwijt.

12 De Leidse wetenschappelijke uitgeverij Brill heeft een overnamebod geaccepteerd door zijn Duitse branchegenoot De Gruyter. Als de overname doorgaat, gaat het bedrijf vanaf het tweede kwartaal van volgend jaar verder als onderdeel van De Gruyter Brill. Brill komt voort uit de uitgeverij die in 1683 werd opgericht door Jordaan Luchtmans aan het Rapenburg 69B, destijds een van de weten-

schappelijke hotspots van Europa. Het beursgenoteerde bedrijf zetelt in de Plantijnstraat.

12 De nieuwe klimaatscenario's van het KNMI maken dat het hoogheemraadschap van Rijnland de komende decennia rekening moet houden met problemen die niet meer op te lossen zijn met alleen maar betere gemalen en hogere dijken. We zullen moeten accepteren dat polders vaker blank komen te staan, dat het water langzaam maar zeker zouter wordt, en dat er meer ruimte wordt vrijgehouden om bij extreme regenval water tijdelijk op te slaan. Dat schrijft hoogheemraad Aad Straathof.

13 Bij werkzaamheden rond de nieuwe hortusbrug bij de Sterrenwachtlaan zijn delen

van de oude stadsmuur en de fundamenten van de Blauwe Toren gevonden. ‘We wisten dat hij er ooit stond, maar toch is dit een bijzondere vondst’, zegt Chrystel Brandenburgh van Erfgoed Leiden erover. De Blauwe of Nobelstoren is een van de 33 waltorens die Leiden ooit rijk was. Slechts eentje daarvan is nog te aanschouwen: Toren Oostenrijk aan de Jan van Houtkade.

16 Omdat het dit jaar 200 jaar geleden is dat Philipp Franz von Siebold arriveerde op de Nederlandse handelspost Deshima in Japan, wordt in het openluchtmuseum Deshima in Nagasaki de Nederlandse vlag gehesen door Kris Schiermeier, directeur van Japanmuseum SieboldHuis in Leiden. De verzameling van arts Von Siebold vormt de basis van SieboldHuis in Leiden. Leiden en Nagasaki hebben sinds 2017 een stedenband.

23 De in Leiden geboren en getogen Zangeres zonder Naam krijgt een eerbetoon in de Amsterdamse poptempel Paradiso. Dat het niet in Leiden wordt gehouden maar in de hoofdstad, heeft alles te maken met het legendarische concert dat ze in 1986 gaf in Paradiso. Het inmiddels wat in de vergetelheid geraakte icoon uit de jaren zestig en zeventig beleefde vooral dankzij de daar live opgenomen megahit Mexico een nieuwe golf van ongekende roem.

26 Een op de tien Leidenaars heeft met huiselijk geweld te maken. En als schelden ook meetelt in de statistieken, gaat het om een op de drie stad- en regiogenoten. Het samenwerkingsverband Holland Rijnland van Leiden plus regiogemeenten wil de aanpak van huiselijk geweld aanscherpen. Het zou gaan om circa 6000 meldingen per jaar. Grof-

weg gaat het om besnijdenissen, eengerelateerd geweld en uithuwelijken.

27 Sociale huurders die na de sloop van hun woning gebruikmaken van hun terugkeerrecht in de vervangende nieuwbouw, kunnen niet langer straatparkeren zoals voorheen. De Leidse coalitie lijkt niet van plan steun te verlenen aan een VVD-voorstel om voor hen een uitzondering te maken op het strenge parkeerbeleid.

29 De Leidse stadsdichter Zoë van de Kerkhof is uitgeroepen tot de beste stadsdichter van Nederland. Ze wint het nationale stadsdichtersgala in Gouda, waar zo’n dertig stads- en dorpsdichters uit heel Nederland met elkaar de strijd aanboden.

NOVEMBER

2 Het wordt in Leiden eenvoudiger en minder bureaucratisch om zonnepanelen te monteren op huizen die vallen onder de noemer beschermd stadsgezicht. De lokale welstandsregels, die de verduurzaming van woningen nogal eens in de weg zitten, worden versoepeld, belooft het stadsbestuur naar aanleiding van diverse kwesties op dit gebied.

3 Jacques de Coö overlijdt op 82-jarige leeftijd. De Coö was raadslid bij de toenmalige lokale partij Leiden Weer Gezellig (LWG), die van 1986 tot 2006 deel uitmaakte van de Leidse gemeenteraad. De kleine partij kreeg veel voor elkaar, zoals een stadsbreed referendum over de sluitingstijden van de Leidse horeca. De Coö had een kleine drukkerij waar hij in eigen beheer boekjes en dichtbundels uitgaf, steevast met Leiden als hoofdonderwerp.

17 november – De houtloods naast houtzaagmolen De Heesterboom wordt afgebroken. Foto: Hielco Kuipers.

8 De gemeente Leiden kondigt aan ‘wees-fietsen’ in de binnenstad te verwijderen als ze de doorgang op stoepen en in stegen bemmeren. Fietsen die langer dan vier weken op één plek staan, worden weggehaald. Dat kondigt wethouder North aan in het ‘Uitvoeringsplan fietsparkeren binnenstad Leiden 2023-2030’. De gemeente trekt er twee extra handhavers voor aan. Het beleid gaat op 1 januari 2024 in.

12 De vicevoorzitter van de Raad van Bestuur van het LUMC, Pancras Hogendoorn, legt tijdelijk zijn functie neer na berichtgeving dat hij wist van fraude met Europese onderzoekssubsidies, maar daar niet tegen

optrad. Het LUMC gaat nader onderzoek doen.

17 Een lid van studentenvereniging Minerva blijkt begin deze maand daags na een inauguratieritueel in het ziekenhuis te zijn beland. Een bestuurslid was aanwezig bij de inauguratie, die plaatsvond bij een subgroep van de vereniging. Hij vroeg tevergeefs of het geweld kon stoppen. Het bestuur heeft aangifte gedaan.

17 Houtzaagmolen De Heesterboom raakt zijn tot dan onafscheidelijke partner aan de Haagweg kwijt: de ontmanteling is begonnen van de bekende houtloods van de firma Noordman, die lang het beeld bepaalde van

de entree tot het Leidse centrum. Het bedrijf streek er in 1856 neer. Gezaagd werd er toen al enkele eeuwen lang. De lege plek wordt opgevuld met dertien appartementen en zeven waterwoningen.

22 Bij de Tweede Kamerverkiezingen wijkt het stemgedrag van Leiden af van het landelijke en regionale beeld. Kreeg de PVV overal de meeste stemmen, centrum-gemeente Leiden houdt als enige stand als links bolwerk. De combinatie GroenLinks/PvdA kreeg 31,2 procent van de stemmen, ruim 13 procent meer dan de afzonderlijke partijen in 2021. De VVD is tegen de landelijke trend in de tweede partij. Met vier procent extra stemmen blijft ze de PVV nipt voor. De Wilders-aanhang verdubbelt zich wel bijna.

28 De gemeente Leiden jaagt leerkrachten weg door hen op te zadelen met duizenden euro's aan parkeerkosten. Dat meldt de Leo Kanner Onderwijsgroep aan het stadsbestuur. De scholengroep heeft aan de César Franckstraat het Leo Kanner College voor voortgezet speciaal onderwijs, waar 80 medewerkers actief zijn. Sinds de invoering van betaald parkeren in Leiden-Zuidwest hebben zij een parkeerprobleem. Met een uurtarief van 2,80 euro betaalt een fulltime leerkracht ruim 4000 euro per jaar. Volgens bestuursvoorzitter Sander Verheul treft het Leidse parkeerbeleid ook andere scholen. Andere steden treffen wel aparte regelingen voor het onderwijs.

30 De Grachtwacht, het initiatief van de Leidse biologen Auke-Florian Hiemstra en Liselotte Rambonnet, wint de Science Communication Initiative Award 2023 van weten-

schapsfinancier NWO. Elke zondag trekken vrijwilligers van de Grachtwacht eropuit om zwerfvuil uit de Leidse grachten te vissen. De prijs van 50.000 euro is meer dan welkom, aldus Hiemstra, want de Grachtwacht draait op donaties.

DECEMBER

1 Overleden: George Jilleba (77). De gelijknamige glas-in-loodfirma is over enkele jaren een eeuw oud en werd indertijd opgezet door zijn vader. Het glas-in-loodambacht bracht hem naar een reeks bekende historische panden zoals het Leidse Stadhuis, de Hooglandse Kerk, het Groene Kerkje in Oegstgeest en het Haagse Vredespaleis. Omdat zijn vak dreigde te vergrijzen, zorgde Jilleba voor de totstandkoming van een opleiding tot ambachtelijk glazenier.

4 De Leidse cabaretier Jochem Myjer geeft in een uitverkochte Leidse Schouwburg een benefietvoorstelling voor de stichting Wakker Worden Wakker Worden. De stichting doet onderzoek naar genezing van narcolepsie en is opgericht door Myjer en zijn ex-echtgenote, omdat hun dochter ook aan deze slaapziekte lijdt. De avond brengt ruim 40.000 euro op.

6 Het aantal inwoners van Leiden is de laatste maanden fors gestegen. Het gaat om een toename van circa 3.000 personen, waardoor de grens van 130.000 inmiddels is overschreden. De substantiële groei wordt veroorzaakt door de oplevering van enkele (studenten)bouwprojecten.

7-9 In een week tijd krijgt het gemeentebestuur kritiek op kritiek van Leidse burgers

en organisaties. Met name wethouder Fleur Spijker moet het ontgelden. Haar wordt bijvoorbeeld verweten eraan vast te houden dat het Denksportcentrum Leiden niet in zijn onderkomen aan de Robijnstraat mag blijven. Haar 'parelproject', dat moest leiden tot fraaie architectuur op plekken in de stad, is mislukt. Voorts krijgen B en W een tik op de vingers voor de manier waarop zij financiële tegenvallers wegwerkten.

10 Ilja Leonard Pfeijffer kraakt harde noten over de Leidse universiteit. Die is volgens hem verworpen tot een academie die 'bedrijfje speelt dat winstgevend moet zijn'. De schrijver uit deze kritiek in de Pieterskerk, waar hij de 52ste Huizingalezing geeft. Volgens Pfeijffer, die in Leiden klassieke talen studeerde, er les gaf en er ook promoveerde, is de academie de laatste decennia getransformeerd in een 'parodie op zichzelf'. 'Het is ridicuul dat onze Nederlandse jeugd in het Engels wordt klaargestoomd voor verantwoordelijke posities in onze Nederlandse maatschappij'.

11 Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO) viert het tienjarig bestaan. De organisatie ontstond door samenbundeling van de historische archieven in de Leidse regio, het archeologisch depot en de Leidse afdeling Monumentenzorg. Ook Molenmuseum De Valk ging in ELO op.

13 Het Rijksmuseum in Amsterdam is twee portretten van Rembrandt rijker met Leidse wortels. Het gaat om de kleinste portretten die de Hollandse meester ooit schilderde en waarop de Leidse loodgieter Jan van der

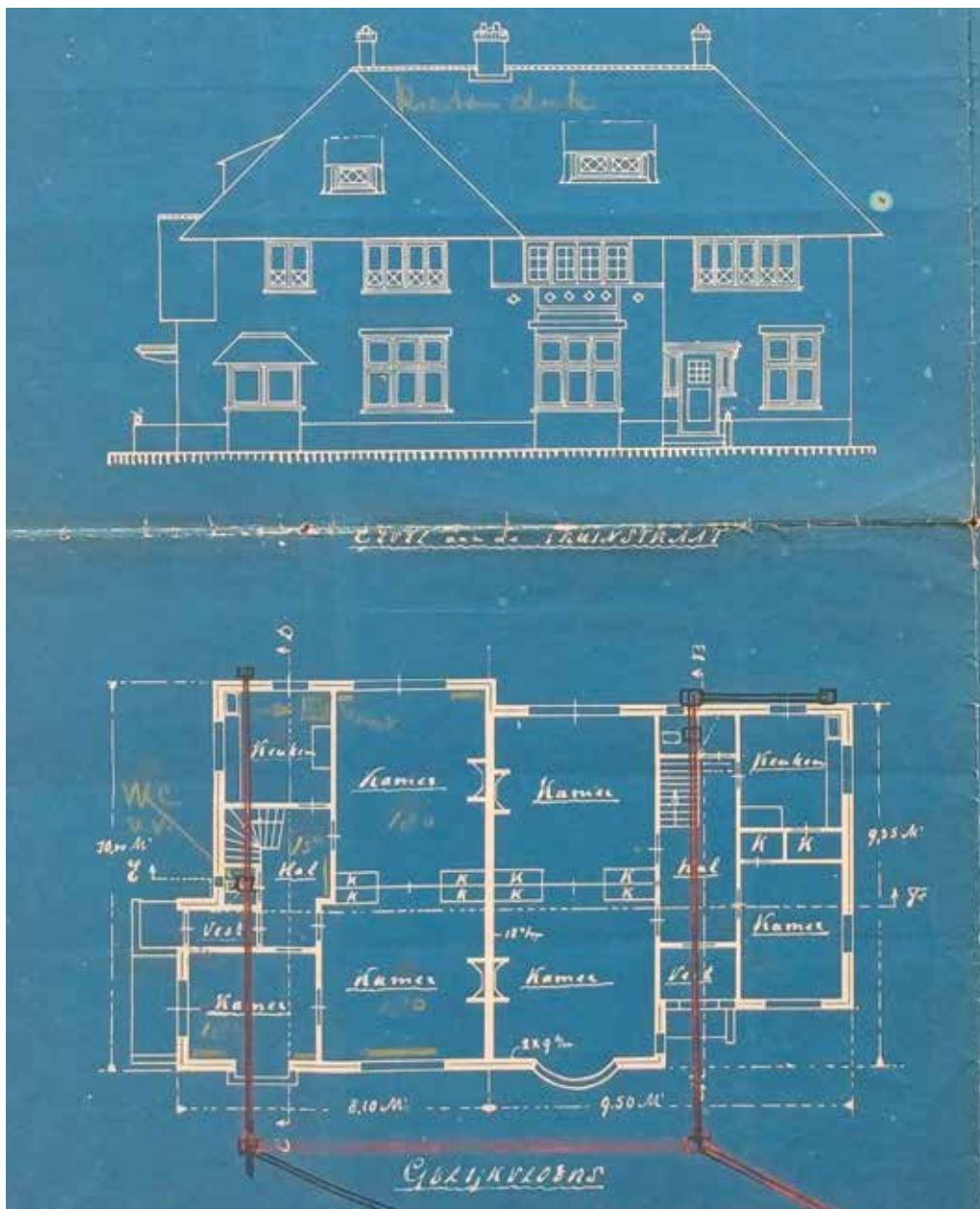
Pluym en zijn vrouw Jaapgen zijn vereeuwigd. Van der Pluym was stadsloodgieter en leidekker en een zeer vermogend man. Na zijn dood liet hij vijftien huizen in Leiden achter.

16 Overleden: Gerard Bakker (84), de bekende en succesvolle Leidse tafeltennis-coach. Hij begeleidde onder andere Bettine Vriesekoop en was het gezicht van Scylla, vele jaren de toonaangevende tafeltennisvereniging van Nederland.

17 Roeister Karolien Florijn, roeier Stef Broenink, coach Doug Spradley, basketbalclub ZZ Leiden en hockeyclub Roomburg eisen de Leidse sportprijzen van 2023 voor zich op. Dat gebeurt in het nieuwe sportcomplex 1574.

21 De Leidse universiteit ligt onder vuur sinds in oktober dit jaar de oorlog tussen Israël en Hamas uitbreekt. Joodse studenten (die anoniem willen blijven) voelen zich bedreigd doordat Palestijnse studenten in Leiden onder de titel Students for Palestina luidkeels van zich laten horen tijdens verschillende demonstraties bij universiteitsgebouwen in Leiden. De ophef in Leiden leidt tot Kamervragen.

27 De Leidse Hortus sluit het jaar af met 240.000 bezoekers, een record. De Hortus beoordeelt het jaar 2023 dan ook als het succesvolste jaar ooit. De universiteitstuin beschouwt zichzelf als het tweede museum van Leiden en verklaart het succes uit een groeiende maatschappelijke belangstelling voor natuur, duurzaamheid en biodiversiteit.

Tekening van het dubbele woonhuis Fruinlaan 5/Cobetstraat 43 in Leiden (detail). ELO, toegang 2033, Archief Reyneveld, inv.nr. 17.

Erfgoednieuws

Archeologisch jaaroverzicht 2023

Sporen uit de Late Bronstijd

Na de sloop van het voormalige SCAL-gebouw in de Rooseveltstraat deden archeologen van IDDS een bijzondere ontdekking. Op een diepte van bijna 2 meter onder het huidige straatniveau vonden zij sporen die waarschijnlijk uit de Late Bronstijd (1100-800 voor Chr.) stammen.¹ De vindplaats bestaat uit twee clusters paalsporen en een greppel. Boven deze sporen was het oude loopniveau uit de IJzertijd-Romeinse tijd (800 voor Chr. tot 450 na Chr.) nog aanwezig. De gevonden sporen vormen de rand van een nederzettingsterrein dat zich richting het oosten onder de Rooseveltstraat uitstrekt. Binnen de contouren van de opgraving werden enkele kleine gebouwtjes en rijen paaltjes gedocumenteerd. In de Bronstijd (en ook in de hierop volgende IJzertijd en Romeinse tijd) leefde men van een gemengd boerenbedrijf, waarbij zowel akkerbouw als veeteelt werd bedreven. Ploegsporen in de westelijke rand van de vindplaats laten zien waar de overgang van nederzetting naar de akkers lag.

Tiende-twaalfde-eeuwse bewoning langs de A44

In januari 2023 verrichtte Archol BV een opgraving op een locatie direct ten oosten van de A44. Ruimtelijk en inhoudelijk sluit dit

project aan op een aantal onderzoeken in Leiden en Oegstgeest, zoals de grootschalige opgraving (in Nieuw-Rhijnegeest) aan de westzijde van de A44 en de opgravingen aan de Plesmanlaan en de Einsteinweg.² Op deze locaties werden bewoningssporen uit de vroege middeleeuwen en de tiende-derdiende eeuw gevonden.

Bij het onderzoek dat in 2023 is verricht, werd een deel van een nederzettingsterrein gevonden dat waarschijnlijk dateert uit de tiende tot twaalfde eeuw. De sporen bestonden uit paalkuilen, waterkuilen en greppels. Als gevolg van subrecente verstoringen blijft het beeld van de nederzetting versnipperd, al blijkt het wel mogelijk een huisstructuur te herkennen. De structuur ligt tussen twee parallelle (huis)greppels en heeft een geschatte afmeting van ca. 6 × 17 m. Opvallend genoeg ontbreken sporen van paalfunderingen binnen deze structuur, waardoor vermoed wordt dat er op ondiepe balken of stiepen is gefundeerd. Bij het onderzoek dat 350 meter ten zuiden langs de Plesmanlaan is uitgevoerd werd een vergelijkbare structuur – zonder paalsporen – aangetroffen. De vondst van scherven vroegmiddeleeuws aardewerk doet vermoeden dat een deel van de sporen aan deze periode moet worden toegeschreven.

(Chrystel Brandenburg)

Bouwhistorisch jaaroverzicht 2023

Het Lombardenhuis

In 2002 verscheen het eerste deel van de reeks *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*. Hierin wordt de vroege stedelijke ontwikkeling behandeld (ca. 1200-1575). Bij het verschijnen van het boek was er relatief weinig bekend over de fysieke overblijfselen uit die periode in de huidige stad. Sindsdien heeft systematisch bouwhistorisch en archeologisch onderzoek vele resten van de vroege stad weten bloot te leggen en ook te interpreteren. Nieuw onderzoek naar vondstmateriaal uit 2001 en 2015 heeft daar nu ook het Lombardenhuis aan kunnen toevoegen, waarvan gedacht werd dat er geen spoor van bewaard was gebleven, en dat het onbekend was of het in steen of in hout was gebouwd.³

Aanleiding voor het hernieuwde onderzoek was een bouwhistorische verkenning van het pand Papengracht 7. De verkenning was toegespitst op de zeventiende-eeuwse kapconstructie van het huis van het kleermakersgilde. Daarbij werden ook vorige onderzoeken tegen het licht gehouden. Het pand was namelijk al in 2001 onderzocht, toen grote delen van de linker binnenmuur ontleisterd waren. De bouwsporen die daarbij in het zicht kwamen, werden geïnterpreteerd door de toenmalige gemeentelijke bouwhistorici, en een verslag van het onderzoek werd gepubliceerd in het *Leids Jaarboekje*. Bij bestudering van het veldwerk, bewaard in het bouwhistorische archief van Erfgoed Leiden, viel het oog op zogenaamde 'kloostermoppen'. Dit soort bakstenen uit de middeleeu-

Papengracht 7 rond 1900. Erfgoed Leiden en Omstreken.

wen zijn veel groter dan de vroegmoderne of de huidige bakstenen. Deze bevonden zich in de plint van het muurwerk, onder restanten van een zandstenen lijst. Omdat het metselwerk gedeeltelijk was weggehakt, konden alleen de 'koppen' van de bakstenen worden gemeten – dat wil zeggen, alleen de breedte en hoogte van de stenen. De onderste rijen bakstenen hadden een breedte van 14 cm en een dikte van 7,5 tot 8,5 cm. Wanneer de afmetingen van de metsellagen geëxtrapoleerd worden, komt men tot een tienlagenmaat van 85 cm. Het baksteenmetselwerk werd in 2001 niet nader gedateerd. Dat was ook nog niet mogelijk. Pas in 2007 werd een relatieve baksteenchronologie samengesteld.

Met de huidige kennis is het metselwerk van de onderste lagen te dateren in de dertiende eeuw. Ze behoren zodoende tot de oudste van Leiden.

De bakstenen kwamen overeen met materiaal dat in 2015 werd aangetroffen bij een opgraving in verband met het plaatsen van ondergrondse restafvalcontainers (ORACs), op de noordwestelijke hoek van de Papengracht-Langebrug. Het archeologisch onderzoek werd uitgevoerd door RAAP. Tijdens de opgraving werden zeventien lagen muurwerk aangetroffen, waarin de grootste bakstenen een formaat hadden van 30-32 × 15,5/16 × 7/8 cm (tienlagenmaat: 90 cm). Het metselwerk neigt naar Vlaams verband en bestaat uit kistwerk met een rommelige kern. Ook zijn er drieklezoren in verwerkt en er is een 'varken' (een taps verlopende niveleringslaag) waargenomen. Deze kenmerken zijn typisch voor de dertiende eeuw. Hergebruik lijkt vrijwel uitgesloten: in het onderzochte deel werden geen gebroken stenen waargenomen of andere aanwijzingen voor hergebruik (bijvoorbeeld oudere mortel- of pleisterresten, roet). Ze dateren dus uit (ten minste) dezelfde periode als die zijn aangetroffen in het opgaande muurwerk van Papengracht 7.

Na herinterpretatie van de data, en aangevuld door literatuuronderzoek, kan vrij zeker gemeld worden dat de aangetroffen restanten tot het verloren gewaande Lombardenhuis behoren. Het is bekend dat het terrein lange tijd in gebruik is geweest als Prinsenhof, dat gevestigd was in het voormalige Barbaraklooster. De Barbara-zusters hadden in 1441 toestemming gekregen om op de plek van het Lombardenhuis een kapel,

Reconstructie van de ligging van het Lombardenhuis. Naar: Th.H. Lunsingh Scheurleer e.a., *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Deel II: De Paplepel (Leiden 1987) 164.

een altaar en een kerkhof te realiseren. Een vrij exacte beschrijving van de locatie van het Lombardenhuis is te lezen in de kloosterarchieven – in de verkoopakte uit 1426 van het terrein staat dat het gaat om: 'een huys ende erve dat der Lombairde huus plach te heeten ghelegen in die Cruepels steghe, streckende voir vander steech voirs. afterwaits op die Oude Vest [Rapenburg], ende heeft beleggen an die een side Jacob Zellen ernamen ende an die ander side die Volresgracht die daer onder gaet.' Uit een reconstructie van het gebied is duidelijk gebleken dat de ingang van het pand aan de Kreupelsteeg lag, die quasi op de plek van het noordelijke deel van de Papengracht lag.

De Lombarden waren echter al veel eerder dan de vijftiende eeuw in Leiden gevestigd. In 1289 wordt gesproken van Pieter de Lombard van Leiden. In 1282 zouden de Lombarden reeds vele jaren in Holland aan-

wezig zijn. Deze aanwezigheid is vrij zeker te linken aan de dertiende-eeuwse stenen die zijn aangetroffen in Papengracht 7 en voor onder de stoep. In dertiende-eeuws Leiden waren bakstenen gebouwen namelijk nog zeer uitzonderlijk. Baksteen als bouw materiaal was voorbehouden aan de meest prominente gebouwen. Enkele andere voorbeelden zijn de bakstenen van het Gravensteen (rond 1200); de Burcht (14-C: 1260 en 1285); de Commanderie van de Duitse Orde (resten in Kloksteeg 27: 1268), het grafelijke klokhuis (resten in Breestraat 90: tweede helft dertiende eeuw) en Breestraat 113 (circa 1240).

(Pieter-Jan De Vos)

Middeleeuwse stadsmuur in de Weddesteeg

Bij bouwhistorisch onderzoek in een pand aan de Weddesteeg, aan de voet van de Rembrandtbrug, werd een stuk middeleeuwse stadsmuur aangetroffen. Het moet gaan om het gedeelte van de stadsomringing dat hier werd gebouwd in 1462. Hiervan zijn in het stadsarchief de rekeningen nog bewaard.⁴ Daarin staat hoeveel bakstenen, natuursteen en hout de stad ervoor bestelde. Het nu herontdekte bovengrondse deel behoort bij de heropgemetselde restanten van de Pelikaanstoren met aansluitende stukken stadsmuur. Toen deze in 1984 werden opgegraven is vastgesteld dat de muur, met een totale dikte van meer dan 2 meter, bestond uit een schildmuur (het buitenste deel van de stadsmuur) met aan de binnenzijde een weergang op bogen.⁵ Onder elke boog bevond zich een schietspleet. De muur was aan de waterzijde bekleed met natuursteen,

zogenaamde Gobertangesteent. Dat zal de 'grauwen harden steen' zijn, die in de rekeningen uit 1462 wordt genoemd, die met twee 'Rijnscepe' vanuit Antwerpen naar Leiden was vervoerd.

De muur is bovengronds behouden gebleven omdat deze is ingekapseld tussen een aarden wal die – vermoedelijk in 1511 – tegen de binnenzijde is opgeworpen, en een boomsluithuisje dat in de zeventiende eeuw tegen de buitenzijde is gebouwd.⁶ Een boomsluiter had als taak de waterweg 's nachts af te sluiten met drijvende boomstammen. In 1915 werd de aarden wal bij verbouwingen voor de Zeevaartschool afgegraven, waardoor de muur in het zicht kwam als achtergevel van het boomsluithuisje, dat al aan het eind van de negentiende eeuw was verbouwd tot het huidige witte gebouw. De muur is toen gepleisterd en was daardoor van buitenaf niet meer als stadsmuur herkenbaar. Omdat het een dikke muur is, in het verlengde van de opgegraven stadsmuur, en opgetrokken in vergelijkbaar metselwerk, is de conclusie gerechtvaardigd dat het hier gaat om de Leidse stadsomringing.⁷ Andere zichtbare originele onderdelen daarvan zijn de muurtoren Oostenrijck aan de Jan van Houtkade en een stuk muur in de voormalige kazerne aan het Noordeinde. Dat er van de Leidse middeleeuwse stadsmuur bovengronds maar zo weinig is bewaard, maakt de vondst in de Weddesteeg heel bijzonder.

(Edwin Orsel)

De kegelbaan van de Zwarte Ruiter

In 2022 sloot café Eigenzorg aan de Stationsweg de deuren. Voor de herontwikkeling deed Erfgoed Leiden en Omstreken on-

Gezicht op de Stationsweg, met café De Zwarte Ruiter, ca. 1915. Erfgoed Leiden en Omstreken.

derzoek naar de geschiedenis van het pand.⁸ Een bijzonderheid was dat er achter het café tussen 1888 en 1906 een kegelbaan lag. Het café heette toen nog De Zwarte Ruiter. Deze naam kwam van een stoombierbrouwerij met dezelfde naam uit Maastricht, eigendom van de firma J.H. Rutten. Die gaf in 1888 de opdracht tot de bouw van het café met twee bovenwoningen. Op deze plek stonden toen drie kleine huisjes. Het onderzoek heeft duidelijk gemaakt dat de Leidse architect W.F. van der Heijden de ontwerper was.

Op 15 juli 1888 ging café De Zwarte Ruiter voor het eerst open. De uitbater, de heer C.J. Coster, schonk er bier van de brouwerij uit Maastricht. Hij was daarvoor hoofdvertegen-

woordiger voor Nederland. Het *Leidsch Dagblad* schreef een dag later: 'Het café, waarin een fraai, goedlopend biljart is geplaatst, ziet er zeer netjes uit; daarachter bevindt zich eene ruime veranda en eindelijk nog een flinke tuin met eenige gymnastiektoestellen.' Het café lag erg gunstig, dichtbij het net vernieuwde Leidse station uit 1879.

Een paar maanden na de opening van het café verscheen er in het *Leidsch Dagblad* een aankondiging van de opening van een kegelbaan. Op de kadastrale kaart van 1890 is de baan duidelijk herkenbaar als een lange, smalle uitbouw achter het pand. In het kadaster wordt het perceel dan omschreven als 'huis, kegelbaan en erf'.

Convocatiebiljet van de kegelclub Kaatje Koekoek, 1889. Erfgoed Leiden en Omstreken.

We kunnen ons een beeld vormen van de kegelbaan dankzij een uitnodiging van de kegelclub Kaatje Koekoek uit 1889. Hierop is een tekening te zien van een houten kegelbaan en een groep gemoedelijke, bierdrinkende kegelaars. Een ‘opzetter’ zette de kegels na elke worp weer op de goede plek en bezorgde de kegelbal terug. Zo hoefden de heren kegelaars zich daar niet zelf om te bekommeren. De uitnodiging van Kaatje Koekoek vermeldt de naam van de opzetter van dat moment: H.C. van de Lee.

Het aanleggen van een kegelbaan in 1888 past in een tijd dat kegelen als ontspanning populair werd. De nog bestaande kegelbaan van sociëteit Amicitia is in 1897 gebouwd en

er is rond 1900 zelfs een kegelbaan op de burchtheuvel geweest.

De kegelbaan van De Zwarte Ruiter bestaat al lang niet meer. Het kadasterarchief vermeldt in ‘dienstjaar’ 1906 de sloop van de kegelbaan. Het gaat hier om een administratieve vermelding; in werkelijkheid moet de baan één of twee jaar eerder zijn gesloopt.

(Edwin Orsel)

Nieuwerwetse constructies in het Leidse Gymnasium uit 1936

Het Leidse Stedelijk Gymnasium is gebouwd in 1937 naar een ontwerp van gemeentelijk architect Jan Neisingh (1880-1969). Kort daarna verscheen een uitgebreid artikel over

Detail van Schokbeton van granietgruisbeton. Foto: P.J. De Vos.

het nieuwe gebouw in een bouwkundig tijdschrift.⁹ Daarin worden veel bouwmaterialen genoemd. Bouwhistorisch interessant is de vermelding van de toepassing van schokbeton voor specifieke betonnen gevelonderdelen, zoals kozijnen en goten. Beschreven wordt dat het voordeel van schokbeton is dat het net geschokte beton direct behandeld kan worden tot – in dit geval – uitgewassen beton, gemaakt van granietgruisbeton. Door het strooien van vergruisd graniet in de beliede bekisting, en door het nabewerken van deze oppervlaktelaag na ontkisting, werd een alternatief voor natuursteen verkregen. Al op de gemeentelijke ontwerptekeningen en uitwerkingen daarvan uit 1936 is sprake van schokbeton. De oudste werktekeningen van de N.V. Schokbeton Zwijndrecht voor het werk ‘Gymnasium Leiden’ dateren van 17 november 1936.¹⁰

Het procedé voor schokbeton is pas kort voor 1936 ontwikkeld.¹¹ Nadat betonwerker Gerrit Lieve (1888-1944) per toeval het verdichten van beton door schokken had ontdekt, richtte hij met compagnon Matthijs

Leeuwrik (1900-1980) in 1932 het bedrijf Schokbeton op.¹² Op 29 juni 1933 werd de aanvraag voor octrooi op het procedé ingediend en dit werd op 15 september 1934 gepubliceerd. Op 5 juli 1935 werd het octrooi verleend aan de N.V. Schoktechniek te Zwijndrecht voor de ‘werkwijze en machine voor de vervaardiging van betonwaren onder aanwending van schokken’.¹³ Al snel kon het product zich verheugen op grote belangstelling. Zo hield ir. B. Peiser in oktober 1935 er een voordracht over, die een paar maanden later werd gepubliceerd.¹⁴ Vermoedelijk heeft gemeentearchitect Neisingh door dit soort publicaties kennisgenomen van het nieuwe product.

De toepassing in 1936 van schokbeton bij het Gymnasium is één van de vroegste voorbeelden hiervan in Leiden én in Nederland, met de bijzonderheid als architectonisch maatwerk met een oppervlakteafwerking, in dit geval van granietgruisbeton.¹⁵ Andere vroege voorbeeld van schokbeton in Leiden zijn de daklichten van het stadhuis, die in 1938 zijn gemaakt, en gevelementen in de spinnerij van Clos en Leembruggen uit 1941.¹⁶

(Edwin Orsel)

Kerkinterieur van Fontein van de Marekerk

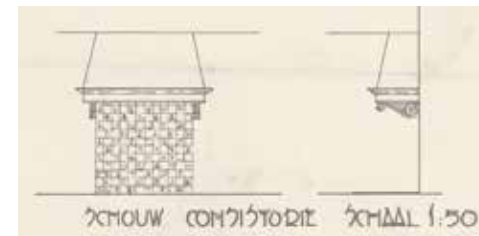
In het begin van 2023 werd de consistorie van de Marekerk onderzocht. De Marekerk is tussen 1639 en 1649 gebouwd op het voormalige terrein van de Zoutkeet. Het was onbekend of er daarnaast ook oudere bijgebouwen, waaronder de consistorie, in gebruik genomen waren. Uit het nieuwe onderzoek blijkt dat de bouw van de kerk een beperkte

Interieur van de Marekerk omstreeks 1907. Foto: Jan Goedeljee. Rijksdienst Cultureel Erfgoed.

invloed heeft gehad op de perceelstructuren van het gebied. De consistorie is contemporain aan de Marekerk gebouwd; dat betreft het metselwerk, de kapconstructie, de balklaag en enkele bolkozijnen aan de zuidzijde. Het onderzoek bracht een bepalende fase aan het licht: die van van de Leidse architect Willem Fontein uit 1929-1930. In de consistorie dateren uit deze periode nog de haardpartij, de sterk gerenoveerde balklaag, de historiserende en gereconstrueerde vensters, de nieuwe deuren, een toilet, de koperen luster, de eiken vergadertafel en de Leidse prenten om het geheel aan te kleden.

De fase is erg bepalend voor het huidige interieur van de Marekerk – niet alleen van de bijgebouwen, maar voor de gehele kerk. Bij gebrek aan het bouwdoossier en de betreffende tekeningen, is de informatie over wat er destijds is uitgevoerd op hoofdlijnen te reconstrueren met informatie uit het krantenarchief. De voorbereidingen vatten reeds in 1923 aan, toen men startte met het vergaren van de nodige financiën. Daaruit blijkt dat het gaat om een 'totaalrenovatie', met een nieuwe betonvloer en de aanleg van centrale verwarming. De cv werd gevoed vanuit een stookkelder met twee kolenbergplaatsen. Het noordoostelijke huis aan de Koddesteeg moest daarvoor wijken. Ingrijpend was bovendien dat het kerkinterieur op de schop ging: 'Men ving aan met de geheele kerk leeg te maken. Van het interieur bleef niets over dan de kansel en een drietal portalen.'¹⁷ Wellicht werd op dat moment het oorspronkelijke kerkinterieur of delen ervan uit de Marekerk verwijderd. De kansel en portalen werden geloofd van kleurafwerkingen,

Ontwerptekening consistorie door W. Fontein, 1928 (detail). Erfgoed Leiden en Omstreken.

zodat het oorspronkelijke materiaal in het zicht kwam, en vervolgens in de was gezet. Wellicht dat er ook enkele deuren van de tochtportalen zijn vervangen. Ook werd het beeldhouwwerk hersteld en een eiken lambrisering aangebracht.

De kranten waren lovend over de renovatie die Fontein had geleid. Hulde kwam ook van het kerkbestuur, dat zich tot Fontein richtte met de volgende woorden: 'Uw naam zal voor altijd aan deze restauratie verbonden blijven. Als blijvend aandenken aan uw nooit genoeg te waardeeren arbeid heeft de Gemeente-Commissie in een van de zijkolommen in gouden schrift laten beitelen alles wat gij gedaan hebt. De geslachten die na ons komen, mogen, ja moeten het weten, dat wij zulke eminente mensen in ons midden hadden. God geve, dat gij nog vele jaren uw eigen werk moogt blijven aanschouwen.'¹⁸

Hoewel de meeste stemmen een positief geluid lieten horen, kwam er – ondanks de goedkeuring van de Commissie voor Monumentenzorg – ook een enkel kritisch geluid over de verdwenen historische elementen en afwerkingen. De architectuurhistoricus Ozinga schreef in 1935: 'In de Leidse Marekerk hadden voor de jammerlijke inwendige

“restauratie” van eenige jaren geleden, preekstoel en heerenbanken een zeer donker-roode lakverf, die den indruk maakte op den oorspronkelijken toestand terug te gaan en veel stemmiger aandeed dan de huidige scherpe natuurlijke toon van het eikenhout.¹⁹

(Pieter-Jan De Vos)

Plan Noord van architect Bernard Buurman (1884-1951)

In juli 2023 werden de kopse blokken aan de Willem de Zwijgerlaan gesloopt. De blokken hoorden tot de eerste naoorlogse uitbreidingswijk van Leiden: Plan Noord. Erfgoed Leiden en Omstreken vond de ontwerptekeningen uit 1947-1948 in het archief van architect Bernard Buurman. Daar zitten ook tekeningen bij van de verschillende typen woningen.

Aanpak van de woningnood

Kort na de Tweede Wereldoorlog werd de woningnood verklaard tot ‘volksvijand nummer één’. De aanpak hiervan kwam wel traag op gang. De overheid gaf bij de toewijzing van materiaal, personeel en geld voorrang aan het herstel van infrastructuur en handel. Leiden kwam in 1947 met een ambitieus plan op de tekentafel: Plan Noord, goed voor maar liefst 1100 woningen. De uitvoering kwam tot stand door een samenwerking van drie grote woningbouwverenigingen: De Goede Woning, De Eendracht en Ons Belang. Voor de supervisie werd architect Bernard Buurman (1883-1951) aangetrokken. Hij had zijn pluimen reeds verdiend in Leiden, maar was niet verbonden aan een van deze bouwverenigingen.

Plan Noord I en II

Begin 1948 gingen de eerste heipalen de grond in. Het plan voor 1100 woningen bleek echter al snel te hoog gegrepen. Door stijgende grondprijzen werd onteigening van het gebied onbetaalbaar. Materiaalschaarste zorgde er bovendien voor dat het Ministerie van Wederopbouw gefaseerd toestemming gaf tot woningbouw en de leveranties van de benodigde bouwmaterialen. Om maar zo snel mogelijk te kunnen bouwen ontwierp Buurman eerst een plan voor 240 woningen: Plan Noord I. Het Rijk gaf toestemming tot het bouwen van 103 stuks. In de daaropvolgende jaren volgden nog eens 292 woningen: Plan Noord II.

Kaart van het Noorderkwartier, met Plan Noord I en Plan Noord II.

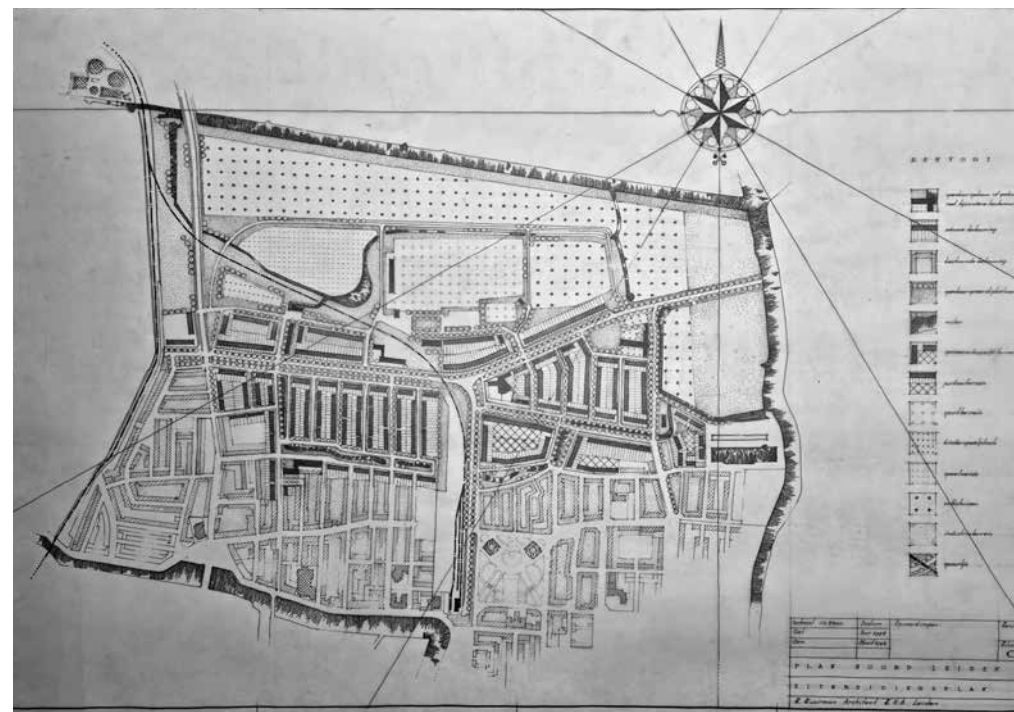
De opzet van Plan Noord

Het archief van Buurman bevat een tekening van het eerste ontwerpplan van Plan Noord. Het plan bestaat uit woningbouw, sportreinen, kinderspeelplaatsen, speelweides, volkstuinten en industrie, met de Kooilaan en de Willem de Zwijgerlaan als belangrijkste verkeersaders. Langs deze wegen liggen veel voorzieningen en openbaar groen. Dat laatste komt ook terug langs de Bernhardkade en de Julianakade.

Open bebouwing

De strokenbouw die kenmerkend is voor de wederopbouwperiode is nog niet echt toege-

past in Plan Noord. Wel worden de bouwblokken al bewust meer opengewerkt. Over dit nieuwe idee debatteerde de gemeenteraad. Op de vraag of er ook huizen op de kopse kant gebouwd konden worden, antwoordde een raadslid: ‘Het gehele plan is gedacht met een open bebouwing. Wanneer men ieder blok dichtmetselt met een kopbebouwing, krijgen de bewoners in hun achtertuin het gevoel van te zijn opgesloten: vóór en achter hen zien zij de gevels en links en rechts de kopbebouwingen. De architect is uitgegaan van het denkbeeld, dat de bewoners in hun achtertuin iets van de wijde wereld moeten kunnen zien. [...] Het is nu de bedoeling, dat de wind er door-

‘Stedenbouwkundig Ontwerp Plan Noord’, 1948. Erfgoed Leiden en Omstreken.

heen kan waaïen en de bewoners in hun achtertuin de blik op een stukje groen richten.²⁰ Het verschil in benadering valt vooral op wanneer je het vergelijkt met de vooroorlogse sociale woningbouw – met wijken als de Kooi, of de door Buurman ontworpen ontwikkelingen in Transvaal of rond de Celebestraat.

De woningen van Plan Noord

Buurman ontwierp voor Plan Noord een aantal typen woningen met mooie details, zoals de gecurfde overgangen tussen voor- en achtergevels en tuilmuren, de diamantvormige raampjes en de getoogde onder- en bovendorpels van de ramen. Een bijzondere vermelding verdienen de zeven winkelwoningen aan de Beatrixstraat.

In Plan Noord I ontwierp Buurman huizen in zijn geliefde langwerpige gele baksteen, uitgevoerd in kettingverband en met een erg verdiepte voeg. De huizen in Plan Noord II kregen een goedkopere variant, in standaard roodbruine baksteen. Wellicht is dit verschil te wijten aan materiaalschaarste. Het effect op de uitstraling van de architectuur is aanzienlijk. Of ligt er een andere oorzaak aan ten grondslag? Tijdens zijn werk voor Plan Noord I ging Bernard Buurman een partnerschap aan met Thijs Schutte. Op basis van de signatuur van de tekeningen heeft dit plaatsgevonden tussen juli en oktober 1947. Toch lijkt deze samenwerking geen grote invloed te hebben gehad op de ontwerpen.

Interieur van de woningen

De woningen van Plan Noord kregen op de begane grond een woonkamer, keuken en wc; op de verdieping een grote en twee

kleine slaapkamers plus een douche. De grondgebonden woningen van Plan Noord I hebben een woonkamer van de voor- tot de achtergevel – een zogenaamde ‘doorzonwoning’. Bij Plan Noord II is dit ontwerp verlaten voor een meer traditionele opzet met een voor- en achterkamer. Ook de voorzieningen in de huizen zijn nog vooroorlogs. Elektra was voorbehouden voor het licht, gas om op te koken, en kolen voor verwarming. Alle huizen kregen een aansluiting op het duinwaterleidingnetwerk.

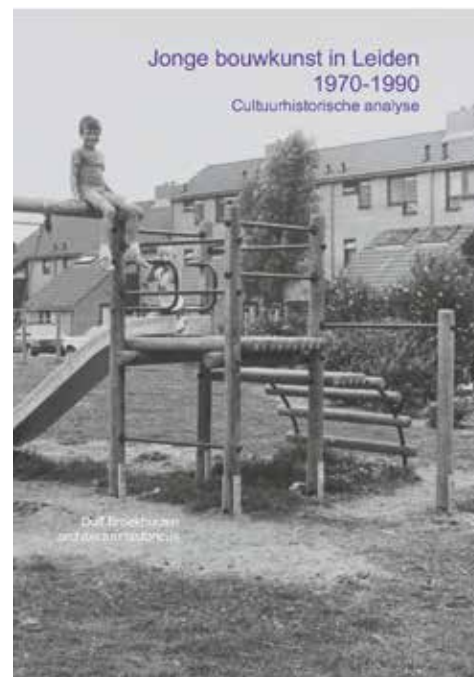
(Pieter-Jan De Vos)

Leidse Jonge Bouwkunst

Op 7 juni 2023 presenteerde Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO) in het stadhuis de resultaten van het onderzoek naar de Leidse bouwkunst uit de periode 1970-1990. Yvonne van Delft, wethouder van Energie, Werk en Inkomen en Cultuur, legde daarbij uit hoe belangrijk deze periode voor Leiden is geweest. De binnenstad ging op de schop door restauraties, het inpassen van nieuwbouw en grootschalig functioneel herstel, zoals dat van kilometers kademuur. Buiten de singels kwamen nieuwe wijken tot stand, met grotendeels lage eengezinswoningen en een gevarieerde stedenbouwkundige opzet. Het onderzoek, dat in 2021 startte, had drie doelen: het opdoen van kennis, het inventariseren en cultuurhistorisch waarderen van gebouwen, en het creëren van brede belangstelling en waardering voor deze periode.

Resultaat

Het onderzoek heeft een cultuurhistorische analyse, een inventarisatie en een digitale

Omslag van Dolf Broekhuizen, Jonge bouwkunst in Leiden 1970-1990. Cultuurhistorische analyse (Rotterdam 2022).

Omslag van Dolf Broekhuizen, Jonge bouwkunst in Leiden 1970-1990. Cultuurhistorische inventarisatie (Rotterdam 2022).

waarderingskaart opgeleverd. Architectuurhistoricus Dolf Broekhuizen werkte er als extern onderzoeker aan, samen met betrokkenen van zowel binnen als buiten de gemeente. Via onder meer lezingen, excursies, een oral history-project, een bewonersonderzoek, werkgroepen met studenten van de Vrije Universiteit, en een fotoproject van de Leidse Amateur Fotografen Vereniging is aan alle drie de doelen gewerkt. De resultaten van het onderzoek kunnen via de website van ELO worden ingekeken en gedownload.

De analyse bestaat uit een algemene inleiding op de periode en wijkbiografieën van de binnenstad en de schil eromheen,

de Merenwijk, het Waardeiland, het Morskwartier, de Stevenshof en polderpark Cronesteijn.

De inventarisatie bestaat uit een selectie van zo'n 180 objecten: woningen, kantoren, scholen en parken. De verzameling vormt een dwarsdoorsnede van de Leidse bouwprojecten uit de jaren 1970-1990. Toonaangevende voorbeelden zijn de woonerven in de Merenwijk en de gebouwen van de universiteit rond de Witte Singel. Daarnaast is gezocht naar meer representatieve panden, die goed de tijdgeest weergeven en het straatbeeld ondersteunen, zoals de minder opvallende woningbouwprojecten. De geïnventariseerde

objecten zijn gewaardeerd door de externe onderzoeker en door de verschillende deskundigen die aan tafel zaten bij het onderzoek. Dat zijn deskundigen van ELO en van de externe klankbordgroep die speciaal voor dit onderzoek was ingesteld. De Adviescommissie Cultuurhistorie Leiden heeft erover geadviseerd. Ook is de waardering vanuit het perspectief van de bewoners meegenomen.

Bescherming

Wat gebeurt er nu met dit onderzoek? Allereerst dient het als basis voor een gewogen oordeel over het erfgoed uit die tijd. Het vormt onderdeel van de cultuurhistorische atlas; alle informatie over de objecten en de scores van de waardering zijn erin vastgelegd. Meer specifiek rijst de vraag naar mogelijke vormen van bescherming van dit jonge erfgoed. Met die vraag gaat ELO aan de slag. De Omgevingswet geeft allerlei mogelijkheden tot bescherming van erfgoed, zoals via de aanwijzing tot gemeentelijk monument. Maar de wet biedt ook ruimte voor andere

vormen van bescherming, die bijvoorbeeld meer gebiedsgericht zijn. Denk aan de buitenwijken of buurtjes daarbinnen, waarvoor een integrale bescherming van open ruimte, groen, water en bebouwing er meer toe doet.

Waarderen door bewoners

Een tweede vervolg is vanwege de subsidie die het Rijk eind 2023 toegekend heeft aan het project 'Waarderen vanuit het levend geheugen' van ELO. Hiermee is het vernieuwende element uit het onderzoek naar Jonge Bouwkunst gehonoreerd. Het bewonersperspectief is onderdeel gemaakt van de waarderingscriteria voor ruimtelijke objecten als de waarde wegens gebruikershistorie, en dat is in Nederland niet eerder gedaan. Dankzij deze subsidie kan een methode worden ontwikkeld om dit nieuwe criterium werkbaar en algemeen toepasbaar te maken. Dat doen we door met bewoners te bepalen wat de belangrijke gemeenschappelijke plekken in hun buurt zijn, en waarom dat zo is.

(Esther Starkenburg)

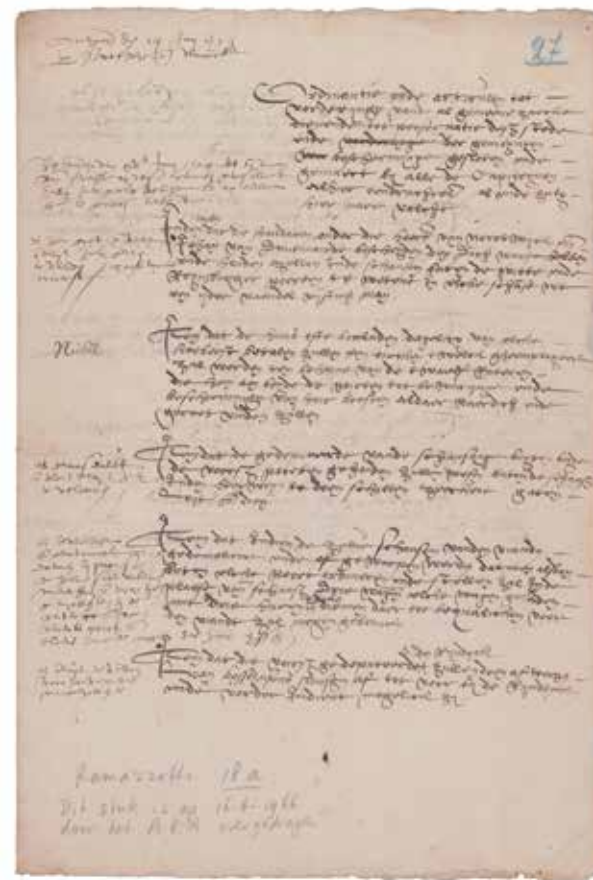
Archivalisch jaaroverzicht 2023

Er zijn in 2023 bij Erfgoed Leiden en Omstreken 88 archieven als aanwinst geregistreerd. Een groot deel hiervan betreft aanvullingen op bestaande archieven; 38 archieven zijn als nieuw geregistreerd. De omvang van de archieven varieert van slechts enkele stukken tot een groot aantal meters. Er zijn in 2023 ook archieven geïnventariseerd en

gedigitaliseerd. Hieronder volgt daaruit een selectie.

Collectie Ramazzotti

Dankzij een bijdrage uit het Schelhaas-fonds van de Historische Vereniging Oud Leiden is de Collectie Ramazzotti gedigitaliseerd. Deze collectie bevat stukken uit de jaren 1572-1574,

Memorie betreffende maatregelen ten behoeve van de oorlogvoering, 15 juni 1574. ELO, toegang 0102, Collectie Ramazzotti, inv.nr. 18a.

de tijd van het Beleg en Ontzet van Leiden, die in juli 1956 door Giovanni B. Ramazzotti, antiquair en restaurateur van schilderijen te San Remo, aan het Leidse gemeentearchief te koop werden aangeboden. Er werd op dat moment van aankoop afgezien omdat de vraagprijs te hoog was, er geen mogelijkheid was de stukken van tevoren in te zien, en bovendien niet alle stukken Leids waren.

Uiteindelijk werd de verzameling aangeschaft door het Algemeen Rijksarchief. De Leidse archiefstukken werden alsnog voor 350 gulden gekocht door het Gemeentearchief Leiden. Daar kwamen ze in augustus 1957 aan.

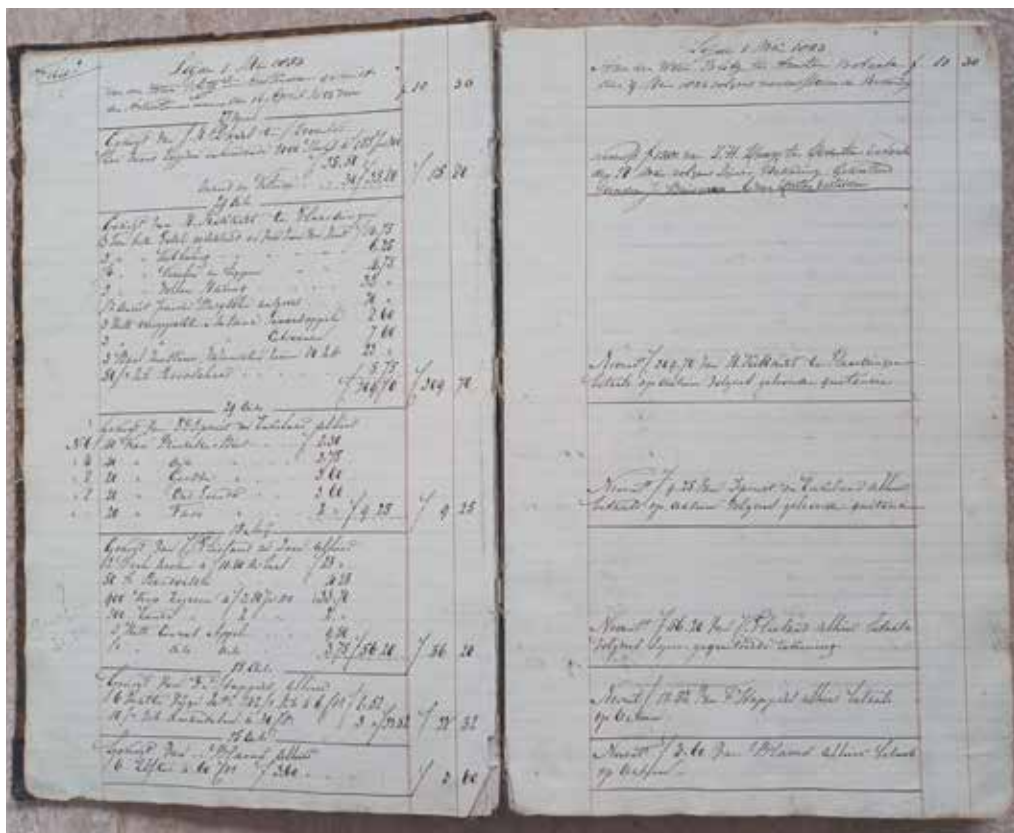
De verworven stukken zijn afgedwaald uit het Leidse secretariaarchief. Het vermoeden bestaat dat de stukken afkomstig zijn uit de boedel van de Leidse stadssecretaris Jan van Hout en door bemiddeling van notaris Ewout Henricxz. Craen in bezit zijn gekomen van Jan Jansz. Orlers, auteur van de *Beschrijvinge der stad Leyden* en zoon van een zuster van Van Hout. De gedigitaliseerde stukken zijn ter inzage op de website van ELO. Vrijwilligers onder leiding van Martin Hooijmans hebben de stukken getranscribeerd, zodat ze voor een groter publiek te lezen zijn.

Timmerman(n) en St. Vincentius

In oktober 2023 verwierf ELO twee bijzondere archieven: het archief van stoomzagerij en houthandel C.H.

Timmerman(n) & Zonen te Leiden (1705-2003) en het archief van de St. Vincentiusvereniging Leiden (1846-1962). Beide archieven zijn geïnventariseerd en ter inzage bij ELO.

Stoomzagerij en houthandel C.H. Timmerman(n) & Zonen werd opgericht aan de Zoeterwoudseweg door Johann Conrad Timmermann. Het bedrijf verhuisde later naar Levendaal/4^e Binnenvestgracht. Het

In- en verkoopboek van J.M. Randoe, winkelier in fruit, eieren en vis en later meubelmaker, uit de periode 1853-1870. ELO, toegang 2022, Archief Timmerman(n), inv.nr. 73.

komt niet vaak voor dat een bedrijfsarchief met veel negentiende-eeuwse stukken wordt overgedragen. In dit archief zitten rekeningen, kwitanties, kasboeken, debiteurenboeken, correspondentie, enzovoorts uit de periode 1853-1956. Bijzonder is een in- en verkoopboek uit de jaren 1853-1870 van C.H. Timmermans schoonvader J.M. Randoe, winkelier in fruit, eieren en vis, en later meubelmaker te Leiden.

Bij het bedrijfsarchief zitten ook familiestukken, die nog verder teruggaan in de tijd. Die stukken betreffen de familie Timmerman(n), maar ook onder meer de families Randoe, Leroi, Grobben, Reichert, Wijtenburg. Bijzonder zijn de bidprentjes, waarvan de oudste uit 1813 is. Het was bij rooms-katholieken gebruikelijk om na het overlijden van een familielid een prentje ter nagedachtenis aan de overledene uit te reiken. Deze

bidprentjes bevatten doorgaans geboorte- en sterfdata van de overledenen, en zijn daarmee waardevol voor genealogische onderzoekers.

De Vincentiusvereniging werd in 1833 in Parijs opgericht door een groep studenten. Zij wilden hulp bieden aan de zwakkeren in de samenleving. Als patroonheilige kozen zij Vincentius à Paolo (1581-1660), een Franse priester die zich inzette voor hulp aan armen en behoeftigen. Binnen tien jaar na de oprichting had de vereniging afdelingen in Italië, Spanje, Portugal, Duitsland, Ierland, België en Nederland. In 1846 kwam er een Leidse afdeling.

Het archief van de Leidse afdeling van de St. Vincentiusvereniging geeft een goed beeld van de Leidse rooms-katholieke gemeenschap. Arm en rijk komen hierin voor. Een voorbeeld zijn twee bedelingsregisters uit de periode 1848-1854. De leden van de vereniging hadden ieder een aantal armen onder zich. In de bedelingsregisters zijn zowel de namen van deze leden als die van de bedeelden genoteerd. Er werden grutten, rijst, klompen en af en toe iets uit het magazijn uitgedeeld en met Kerstmis kregen de armen iets extra's, zoals meel, spek of erwten. Dit archief bevat verder stukken over de oprichting, ledenlijsten, notulen van vergaderingen, jaarverslagen, financiële overzichten en stukken betreffende loterijen en toneelvoorstellingen.

Indisch Erfgoed

In juni 2023 ontving ELO een financiële bijdrage van Metamorfoze, het nationale programma voor het behoud van en de duur-

zame toegang tot papieren erfgoed, voor het digitaliseren van Indisch erfgoed in enkele Leidse archieven.

Het familiearchief Hubrecht bevat veel archiefstukken en foto's met betrekking tot Nederlands-Indië/Indonesië. Verschillende leden van de familie Hubrecht waren er te vinden. Van de reizen die Paul François Hubrecht (1880-1929) maakte naar Nieuw-Guinea zijn verslagen bewaard gebleven. Verder bevat het archief informatie over twee suikerfabrieken van de familie op Java, uit de periode vanaf ca. 1882 tot en met 1973. Ook het verblijf van het echtpaar Jan Bastiaan Hubrecht en Leonore Hubrecht-van Alphen in diverse kampen in voormalig Nederlands-Indië gedurende de Tweede Wereldoorlog en de periode erna is gedocumenteerd.

Het archief van W.J. de Graaf en A.H. van der Ploeg over de periode 1922-1987 bevat brieven van Wim de Graaf en zijn verloofde Tonny van der Ploeg uit de jaren 1945-1950. Wim schreef zijn brieven als militair in Nederlands-Indië. Bijzonder is dat ook de brieven van Tonny bewaard zijn. Tezamen vormen hun brieven een omvangrijke correspondentie tussen twee jonge mensen ten tijde van de politieke acties in Indië. Verder bevinden zich in dit archief diverse stukken over de militaire loopbaan van De Graaf in genoemde periode, zoals een oorkonde van de Gemeente Leiden, uitgereikt aan hem bij zijn terugkeer als militair uit Indonesië in 1950.

Het archief van sergeant J.W. Noorduyn uit 1946 bevat slechts twee stukken: een brief en een grammofoonplaatje.

De stukken worden gerestaureerd en

Tekening en foto van het dubbele woonhuis Fruinlaan 5/Cobetstraat 43 in Leiden. ELO, toegang 2033, Archief Reyneveld, inv.nr. 17.

daarna gedigitaliseerd. Het resultaat zal vanaf 2025 op de website van ELO te zien en te beluisteren zijn.

Disseldorp en Storm van Leeuwen

ELO bewaart archieven van personen en families uit alle lagen van de bevolking van Leiden en omgeving. In 2023 zijn de familiearchieven Storm van Leeuwen 1873-2021 en Disseldorp 1831-2019 geïnventariseerd. Bij het familiearchief Storm van Leeuwen gaat het om militairen en hoogleraren, zoals Daniël Marius van Leeuwen (1851-1906), een militair die zich later Storm van Leeuwen ging noemen, en zijn zoon Willem Storm van Leeuwen (1882-1933). Willem was aanvankelijk net als zijn vader militair, en werd hoogleraar farmacie aan de Leidse Universiteit. Hij was daarnaast directeur van de Leidse Kliniek voor Allergische Ziekten aan de Zoeterwoudsesingel in Leiden. Ook diens zoon Willem (1912-2005) was hoogleraar, namelijk in de klinische neurofysiologie in Utrecht.

De familie Disseldorp is een rooms-katholieke middenstandsfamilie uit Hoogmade. Het familiearchief bevat veel stukken over de familie Disseldorp, ook andere Hoogmadese

families zijn hierin vertegenwoordigd: Van Tol, Lieveerse, Van der Pouw Kraan, Van der Meer, Hoozeboom, Ruigrok van der Werve, Van Leeuwen, Van Egmond, Van der Voorn, Van Goosen, Colijn, Verbij, en andere. Het gaat hier om genealogische aantekeningen.

Reyneveld

Door de brand in het Leidse stadhuis in februari 1929 zijn veel bouwdoSSIERS verloren gegaan. Wie zoekt naar tekeningen van een pand in Leiden uit bijvoorbeeld 1910 zal misgrijpen. Gelukkig komt het wel eens voor dat ELO bouwtekeningen uit de periode voor de brand ontvangt. Het archief van architect Josua Wilhelm Reyneveld (1887-1976) bevat bouwtekeningen en correspondentie van voor 1929. Reyneveld begon op jonge leeftijd als timmerman en aannemer. Later maakte hij ontwerpen voor met name woonhuizen. Een aanzienlijk deel van zijn ontwerpen is te vinden in het gebied dat nu bekend staat als de Professoren- en Burgemeesterswijk. In zijn archief bevinden zich tekeningen van en correspondentie over panden in de Cobetstraat, Fruinlaan en Wasstraat.

(André van Noort)

Noten

1 De analyse van vondsten en monsters is op het moment van schrijven van dit jaaroverzicht nog in volle gang. Genoemde dateringen zijn daarom onder voorbehoud.

2 J. de Bruin, C. Bakels, F. Theuvs (eds.), *Oegstgeest. A riverine settlement in the early medieval world system* (Bonn 2021); T.A. Goossens, *Resten van boerderij Veldheim uit de Nieuwe tijd Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven in onderzoekslocatie Einsteinweg 101 (Vriezerpark) te Leiden* (Leiden 2017; Archol rapport 352); T.A. Goossens (red.), *Twee graven uit de Merovingische tijd en een nederzetting uit de volle middeleeuwen op de Kop van Leeuwenhoek. Opgravingen langs de Plesmanlaan in Leiden Bio Science Park, gemeente Leiden* (Leiden 2021; Archol rapport 564).

3 Ed van der Vliet, 'De stedelijke ruimte en haar bewoners' in: R.C.J. van Maanen, J.W. Marsilje (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad. Deel 1: Leiden tot 1574* (Leiden 2002) 54. Overige bronnen: P.J. De Vos, *Bouwhistorisch onderzoek Papengracht 7*, Bouwhistorisch Archief Erfgoed Leiden en Omstreken (2020) [niet gepubliceerd]; Th.H. Lunsingh Scheurleer, C. Willemijn Fock, A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht. Deel II: De Paplepel* (Leiden 1987) 163-165; E.D. Orsel, *Bodemonderzoek in Leiden 20. Rijswijkers in Leiden. Algemeen overzicht van bakstenen en metselwerk in Leiden en signalering van zestiende- en zeventiende-eeuwse kenmerken* (Leiden 2007); RAAP-RAPPORT 4402 Plangebied Ondergrondse afvalcon-

tainers in de historische binnenstad van Leiden – Gemeente Leiden. Een geo-archeologisch booronderzoek en een opgraving, variant archeologische begeleiding, p. 80; [J. van Rooden], 'Papengracht 7: een glimp van het Sint Barbaraklooster', *Leids Jaarboekje* 93 (2001) 203-206.

4 Th. van Straalen, 1986, 'De funderingen van de Pelikaanstoren en de hierop aansluitende stadsmuur te Leiden', *Bodemonderzoek in Leiden. Jaarverslag over 1985* (Leiden 1986) 68-77.

5 Ibidem. De muur was opgetrokken in baksteen van het formaat 18,5/19,5 × 9/9,5 × 4,8/5 cm met een tienlagen + voegmaat van 57 cm.

6 ELO, Secretarie-archief Leiden 1253-1575, inv.nr. 383, Vroedschapsboek 1508-1522, f. 97 (vergadering 10 juni 1511): besluit op verzoek van de Rijkdomme om de stad te versterken, in het bijzonder bij de Pelikaan en de Zijlpoort. Met dank aan Jan Dröge.

7 Voor zover zichtbaar is de muur opgetrokken in strekken en koppenlagen in een verband dat neigt naar kruisverband. Het metselwerk bestaat uit bakstenen van het formaat 19 × 9 × 4,5 cm en heeft een tienlagen + voegmaat van 54 cm.

8 De meeste gegevens zijn ontleend aan de online krantenviewer van Erfgoed Leiden en Omstreken.

9 J.G. Wattjes, 'Het nieuwe gymnasium te Leiden, architect J. Neisingh', *Het Bouwbedrijf* 15 (1928) 23, 11 november 1938, p. 225-233.

10 ELO tekeningenarchief, detailtekeningen volgnummers B001-192, B001-193 en B001-194.

11 R. Stenvert, 'Schokken, span-

nen en spuiten. Steenharde brokken. Bouwhistorie: gewapend beton deel 2', *Vitruvius* 3 (2010) 12, p. 16-22.

12 <https://www.swaen.org/bedrijven/industrie/schokbeton> (geraadpleegd 27 juli 2023).

13 http://www.schokbeton.info/schokbeton.info/info_files/Octrooi%20Schokbeton.pdf (geraadpleegd 27 juli 2023).

14 B. Peiser, 'Schokbeton. Voorzicht gehouden voor de Betonvereniging op 23 October 1935', *BETON. Maandblad, gewijd aan wetenschap en praktijk van het gewapend beton, orgaan van de betonvereniging* 4 (1936) 1, bijlage bij *De Ingenieur*, nr. 1, 3 Januari 1936.

15 Ontwerp Gymnasium 1936, uitvoering 1937. <https://www.erfgoed-leiden.nl/collecties/beeldmateriaal/zoeken-in-beeldmateriaal/detail/3fe9be65-270e-a28d-974e-49e3e6a3de4f/media/0e860e01-ca49-f2b3-669e-ca5808d48271?mode=detail&view=horizontal&q=schokbeton&row=1&page=20> (geraadpleegd 27 juli 2023). Zie ook *Leidsch Dagblad*, 2 september 1937.

16 M.W. Enderman, R. Stenvert, *Spinnerij Clos & Leembruggen, Derde Binnenvestgracht 22, Leiden: Bouwhistorische opname* (Utrecht 2006; BBA-rapport 256).

17 *De Nederlander*, 26 maart 1930.

18 *Leidsch Dagblad*, 27 maart 1930.

19 M.D. Ozinga, 'Spaar oude kleuren', *Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond* 4 (1935) 103-105.

20 *Handelingen van de Raad*, 11 juli 1947.

Over de auteurs

Kunsthistorica Els de Baan is gespecialiseerd in mode en textiel. Zij taxeert textiele objecten voor musea en particulieren en geeft colleges en lezingen. Zij publiceert onder meer in dagblad *Trouw*.

Dick de Boer was van 1992 tot 2013 hoogleraar Middeleeuwse Geschiedenis aan de Universiteit Groningen. Sinds zijn emeritaat woont hij in Leiderdorp. Hij publiceerde diverse boeken en artikelen over de geschiedenis van Leiden en omgeving.

Paul Bordewijk (1943) is sinds 1962 lid van de Partij van de Arbeid; gepromoveerd op een fysisch-chemische onderwerp; van 1980 tot 1991 wethouder Financiën van Leiden; sindsdien onder meer columnist in *Binnenlands bestuur* en *Intermediair*; publiceert thans nog in het digitale magazine *De Leunstoel*.

Dr. C.R. (Chrystel) Brandenburgh studeerde archeologie van Noordwest-West Europa aan de universiteit Leiden. In 2016 promoveerde ze op een onderzoek naar vroegmiddeleeuws archeologisch textiel. Brandenburgh werkt sinds 2003 als gemeentelijk archeoloog voor de gemeente Leiden en heeft in die rol veelvuldig gepubliceerd over de ruimtelijke ontwikkeling van Leiden.

Ruud Bruijns (1977) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Leiden en behaalde daar zijn eerstegraadslesbevoegdheid. Sindsdien publiceert hij over cultuur-historische onder-

werpen. In 2018 verscheen zijn boek *Liever revolutie dan oorlog! De Internationale Socialistische Anti-Oorlogsliga (1931-1939)*.

Arie de Jong (1953) is al lange tijd actief in en voor de PvdA, onder meer als lid van de Tweede Kamer. Hij was co-auteur van *Leiden, ooit, vroeger en nu* (2023) en bereidt met anderen een boek voor over de omslag in Leiden in 1970-1985.

Jan Luitzen (1960) is sporthistoricus. Samen met Wim Zonneveld schreef hij de studies 'Kicksen en wickets. Van cricket naar voetbal in Nederland 1845-1888' en *Hoe voetbal verscheen in Nederland. Rood en Wit, H.F.C., H.V.V. en hun kornuiten, 1880-1910*, (2018). In 2020 promoveerde Luitzen op de cultuurhistorische studie *Vivat! Vivat Noorthey!*

R.C.J. van Maanen is emeritus hoogleraar Leidse geschiedenis aan de Universiteit Leiden en oud-adjunct-archivaris van het Regionaal Archief Leiden (nu Erfgoed Leiden en Omstreken). Van 1987 tot 2021 was hij redacteur van het *Leids Jaarboekje*.

Olga van Marion doceert vroegmoderne literatuur en cultuur bij de opleiding Nederlands van de Universiteit Leiden. Ze publiceert en geeft lezingen over poëzie, vrouwelijke auteurs, liederen en theater en is (co-)auteur van o.a. *Spaans toneel voor Nederlands publiek* (2021), *Gouden diva's* (2021) en *Top 40 van de Gouden Eeuw* (2022).

Sarah Moine is kunsthistorica en werkt momenteel aan haar Ph.D. aan de Universiteit Leiden. Zij is conservator van het Leiden American Pilgrim Museum.

Edwin Orsel (1969) studeerde bouwkunde aan de HTS Groningen en TU Delft. In 2020 promoveerde hij in Leiden op *De ordinare kap, Een bouwhistorische studie naar kapconstructies op Leidse huizen tussen 1300 en 1800*. Sinds 2001 werkt hij als gemeentelijk bouwhistoricus in Leiden.

Piet van der Plas is in 1957 in Roelofarendsveen geboren, ging in Leiden naar de middelbare school en studeerde scheikunde. Hij woont sinds 1987 in Voorschoten. Na een promotieonderzoek aan TU Delft werd hij ondernemer. Inmiddels is hij gepensioneerd en doet hij onderzoek naar de middeleeuwse geschiedenis van dorpen rondom Leiden.

Jan de Vetten is historicus en wielervriend. Hij is in 2016 aan de Universiteit Leiden gepromoveerd op een onderzoek naar de bestrijding van de Centruumpartij en de Centrumdemocraten (1980-1998).

Cor de Vries is historisch letterkundige. Tjens, maar vooral na zijn loopbaan in het onderwijs deed hij onderzoek naar de rol van emoties in Nederland in de achttiende eeuw. Daarover schreef hij onder meer *Gespierde zielen. Johannes Lublink (1736-1816): menslievendheid, sociabiliteit en welzijnspolitiek in de achttiende eeuw* (2020).

Jan Marinus Wiersma studeerde geschiedenis in Groningen. Hij vervulde vele functies binnen de PvdA, waaronder die van voorzitter van de Leidse afdeling. Hij is mede-samensteller van een publicatie ter gelegenheid van de 40ste verjaardag van deze afdeling in 1986 en publiceert regelmatig over Europese aangelegenheden.

Wim Zonneveld (1950) is emeritus hoogleraar Engelse taal en cultuur aan de Universiteit Utrecht. Hij schrijft samen met Jan Luitzen over Nederlandse sporthistorie in geschiedkundige jaarboeken en magazines. In 2017 publiceerde hij een biografie over de vergeten sportheld Klaas Pander, en in 2022 een biografie over de wielrenner Pim Kiderlen.

Historische Vereniging Oud Leiden

Opgericht 5 november 1902 door prof. dr. P.J. Blok en mr. dr. J.C. Overvoorde
Erepenning der Gemeente Leiden 1952

Ereleden

Ingrid Moerman (1999)
Hans Blom (2014)
Rudi van Maanen (2017)
Rens Heruer (2021)
Gerard Kramer (2021)

Leden van Verdienste

Rudi Ekkart (1986)
Hendrik van Soest (1991)
Ed van der Vlist (2012)
Miep Smitsloo-de Graaff (2015)
Emil Broesterhuizen (2022)
Adriaan Brandenburg (2023)

Bestuur

Gerda van den Berg (2023), voorzitter
Jan-Jaap de Haan (2021), vicevoorzitter
Cees Meijer (2022), secretaris
Wilbert Mooren (2023), penningmeester
Martin Hooymans (2020), lid
Marleen Hogendoorn (2021), lid
Marijke Tolsma (2022), lid
Roos Koole (2023), lid

Commissie voor de Redactie van het Leids Jaarboekje

Ed van der Vlist, voorzitter
André van Noort, secretaris
Prosper de Jong
Monique Roscher
Jaak Slangen
Claudia Thunnissen
Marijke Tolsma

Commissie Communicatie

Marleen Hogendoorn, voorzitter

Redactie Oud Leiden Nieuws
Marijn Kramp
Marjolein Hettinga

Social Media
Frans Wiersma

Commissie Digitaal en ICT

Martin Hooymans, voorzitter
Peter Nederpel
Peter Vos

Commissie Promotie, Ondersteuning en Uitvoering

Ria van der Lecq, voorzitter
Bart Devilee, coördinator
Willem Hogendoorn, coördinator
Ingrid Engel
Hetty Veldhuijzen van Zanten
Thijs Wolters
Walter Sniijders

Commissie Beeldbank

Adriaan Brandenburg, voorzitter a.i.
Hans van Ulden, secretaris-penningmeester
Arnold Belt, coördinator scannen
Hans van Middelkoop, coördinator bewerken
Wilna Louwrier, coördinator beschrijven
Johan Mieremet, collectiebeheerder
Kees Bakker, technisch ICT-beheerder
Joop Heuzen, project Holvast

Commissie Historisch Karakter van de Stad

Jan-Jaap de Haan, voorzitter
Paulina Buring, coördinator
Annemarie Beunen
Ferry Bock
Dirk Halfwerk
Herbert van Hoogdalem
Sam Ezra Janse
Gertrude Langedijk
Maarten Mentzel
Rob Onel
Frits van Oosten
Reinier Verbeek

Commissie Niet-beschermd Erfgoed

Arie de Jong, voorzitter
Wouter Fokkinga
Dirk Halfwerk
Peter Lamboo
Cor Smit
Evelyne Verheggen
Sophie Visser

Commissie Monumentale kunst Wederopbouwperiode

Jos Hooghuis, voorzitter
Paulina Buring
Peter Lamboo
Walter van Kampen

Commissie Geveltekens

Alexander Geertsema, voorzitter
Piet de Baar
Jeroen Geertzen
Jan Hartstra
Albert de Vries
Thijs de Vries
Joop Wesselius

Commissie De Stem van Leiden (oral history)

Maaïke van Soest, voorzitter
Cees Meijer, secretaris
Piet de Baar, historisch redacteur
Peter Vos, ICT

Commissie Jan van Hout

Roos Koole, voorzitter
Piet de Baar
Wim Bleijie
Arie de Jong
Jan de Vetten

Commissie Dirk van Eck

Jan Laurier, voorzitter
Piet de Baar
Cor Smit
Bart van der Steen
Gerard Telkamp
Jan de Vetten
Roos Koole

Commissie Evenementen

Marijke Tolsma, voorzitter

Lezingen
Els de Baan
Marijke Tolsma

Excursies

Patricia van der Lecq
Liesbeth Brugman
Mieke Duivenvoorden
Leo Roosjen
Roeland van Wely

Commissie Oud Leidenprijs

Rens Heruer, voorzitter
Adriaan Brandenburg
Marijn Kramp
Cees Meijer

Financiële Commissie

Henk Sniijders, voorzitter
Marion Vogt
Hans van Dam

Archivaris

Jan de Vetten

(Samenstelling bestuur en commissies per 1 september 2024)

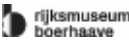
Colofon

Zetwerk/layout: Grafisch Bureau Christine van der Ven, Voorschoten
Productie: Nautilus, Leiden
Druk: Drukkerij Holland, Alphen aan den Rijn
Bindwerk: Mosmans, Pijnacker

Omslag: Magdalena Moons (1541-1613) in een eigentijds jasje.
Ontwerp: Jos Agasi, Leiden.

Tegenover titelpagina: Het Herta Mohrgebouw, de nieuwe behuizing van de faculteit Geesteswetenschappen, werd in 2024 in gebruik genomen. Het is de eerste keer dat een Leids universiteitsgebouw is vernoemd naar een vrouw.
Foto: Ed van der Vlist.

HVOL Bedrijfsleden

	Akerboombouw B.V.		Macropa BV
	Alrijne Zorggroep		Glas- en Schilderwerken Van Muiden BV
	Barthen Keuken Design Center		Primavera Pers
	Barthen Rioleringswerken BV		Zorgverzekeraar Zorg en Zekerheid
	Stichting Beheer Begraafplaats Rhijnhof		Hoogheemraadschap van Rijnland
	Rijksmuseum Boerhaave		Tandartsenpraktijk Zoeterwoudsesingel
	De Brandmeester - Vergaderlocatie		RWV Advocaten
	Breedveste BV		Schulpen Schuim BV
	Buik & Van der Horst gerechtsdeurwaarders		Serviceflat Schouwenhove
	Burgy Klassiek Bouwen		Sociëteit Amicitia
	Grandcafé De Burcht		Boutique Hotel Steenhof Suites
	Van Cleef Holding		Teekens Karstens, advocaten en notarissen
	Stichting Confessioneel Onderwijs Leiden		Brill
	Du Prie bouw & ontwikkeling BV		Universiteit Leiden
	Stichting Eva van Hogeveen		Van der Valk Hotel Leiden
	De Gunst Juwelier		Wereldmuseum Leiden
	firma W.P Hartwijk en Zoon		Walburg Pers
	HBK fiscalisten_accountants_ expat consultants		Stichting Werk en Onderneming
	Stichting Hof Meermansburg		Stichting Zeven Leidse Hofjes
	Hooglandse kerk		Lek® makelaars en taxateurs
	Hoppezak Kledingverhuur		La Gro Geelkerken advocaten
	Legaltree		Prima Management
			Museum De Lakenhal

Het *Leids Jaarboekje* is een uitgave van de **HISTORISCHE VERENIGING OUD LEIDEN** (opgericht 1902). Het is gratis voor leden van de vereniging.

De **HISTORISCHE VERENIGING OUD LEIDEN** is actief op het gebied van de geschied-beoefening en het historisch stadsgezicht, onder meer door:

- ✓ het publiceren van het *Leids Jaarboekje*;
- ✓ het publiceren van *Oud Leiden Nieuws*. Kwartaalblad van de Historische Vereniging Oud Leiden;
- ✓ het organiseren van lezingen en excursies;
- ✓ het verstrekken van (kleine) subsidies voor historische publicaties;
- ✓ het inbrengen van standpunten in discussies over de historische omgeving.

Zie voor meer activiteiten en de soorten lidmaatschappen: www.oudleiden.nl.

Artikelen in jaargang 116 (2024):

Olga van Marion, Diesrede 2023: Hoe ‘Leids’ zijn de Leidse liedboekjes?

Chrystel Brandenburgh, Edwin Orsel en Dick de Boer, Graven en stenen in het vroege Leiden

Piet van der Plas, Graaf Floris V en de veertig ridders

Rudi van Maanen, Foy van Brouhoven en Jan van Hout, samenwerkende tegenpolen

Els de Baan, Zwarte kleren en groeiende kragen – Wat dragen welgestelde Leidse burgers rond 1574?

Sarah Moine, Wazige lijnen – Een ongebruikelijke verbeelding in handschrift van het Beleg van Leiden

Ruud Bruijns, De Leidse gemeentearchivaris Charles M. Dozy en het Walen-monument in New York

Cor de Vries, Lucretia van Merken en *Het beleg der stad Leyden*

Jan Luitzen en Wim Zonneveld, De Leidse veldsportpioniers, 1875-1897

Paul Bordewijk, Arie de Jong en Jan Marinus Wiersma, 125 jaar sociaaldemocratie in Leiden in twaalf fragmenten

Jan de Vetten, Een valse start? – De start van de Tour de France in Leiden in 1978